

България 2019 – Нови хоризонти

Съмнения, надежди, перспективи

Институт за Социална Интеграция
Фондация Фридрих Еберт

България 2019 – Нови хоризонти:
Съмнения, надежди, перспективи

Съставител Стефан Георгиев

София 2019

Съдържание

1. ПРЕДГОВОР	3
2. ИДЕОЛОГИЧЕСКИТЕ СПОРОВЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО: ОТ ДНЕС КЪМ УТРЕ – Борис Попиванов.....	5
3. ЛИДЕРСТВО И ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ В БЪДЕЩА БЪЛГАРИЯ – Александър Димитров.....	28
4. БЪЛГАРИЯ И ТРУДЪТ НА БЪДЕЩЕТО. РОБОТЪТ ТРЯБВА ДА ПОЧАКА – Ваня Григорова	64
5. БЪЛГАРСКОТО ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО В НЕОЛИБЕРАЛНАТА ДЪРЖАВА. ПОСТДЕМОКРАТИЧНИ ПЕРСПЕКТИВИ – Страхил Делийски	86
6. ДЕМОГРАФСКОТО БЪДЕЩЕ НА БЪЛГАРИЯ, ЕТНО-РЕЛИГИОЗНИ ОТНОШЕНИЯ И МУЛТИКУЛТУРНА ЕВРОПА – Георги Бърдаров.....	105
7. ПОЛОВЕТЕ СА РАВНИ, НО НЕ И РАВНОПРАВНИ. РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ – Евелина Славкова.....	127
8. В ЗАЩИТА НА СЪДЕБНИЯ ПОПУЛИЗЪМ – Теодор Славев.....	145
9. ОБРАЗОВАНИЕ, УЧЕНЕ, БЪДЕЩЕ. ИЛИ ЗА НУЖДАТА ОТ СМЯНА НА ПЕРСПЕКТИВАТА – Стефан Георгиев.....	167
10. БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА – ИЗГУБЕНА МЕЖДУ ИЗТОКА И ЗАПАДА – Георги Джартов.....	193
11. БЪЛГАРИЯ НА КАРТА(ТА) – Първан Симеонов	221
12. ЗА АВТОРИТЕ	238

Предговор

Как изглежда предговора към публикация с толкова гръмко и дори претенциозно заглавие? Каква покана ни е нужна, за да започнем да мислим за страната си през нови хоризонти? А защо тези размисли могат да съчетават едновременно и съмнения, и надежди? Или пък какви са перспективите и дали те са единствените възможни? Едно е сигурно – въпросите са много, тези тук са само началото, и следващите страници едва ли ще дадат изчерпателен отговор на всички тях. Но поне могат да опитат.

Този проект беше замислен в края на бързо отдалечаващата се 2017 година. А ни отне повече от една година, че и отгоре, за да бъде финализиран. Някои идеи от първоначалния замисъл отпаднаха, други бяха добавени. Нищо по естествено от това. Нито света около нас, нито ние самите съществуваме в статична плоскост. Напротив, динамиката се засилва по неизбежност. Като че ли актуалността все повече ще бъде химерна категория. От времето на първоначалния замисъл на това издание до този момент се случиха много неща, а както изглежда историята едва ли има намерение да забавя своя ход, тъкмо обратното.

Замисъл, обединяващ десет автора, експерти в своята сфера, които често се срещат и разговарят за това как изглежда страната. Тези разговори остават на ниво вербална гимнастика. Нищо лошо. Ако не бяха те, едва ли щеше да се стигне и до този продукт. А това, което го отличава от обичайните раздумки, е следното. В настоящето издание разговорът се стреми да се случва преди всичко в бъдеще време. Основанията са много. Може би най-важното е, че по рефлекс, интуиция и може би вече по традиция сме склонни да мислим за света в сегашно и минало време. Защо се случи това, или онова; какво провокира тези процеси или пък защо изпаднахме за пореден път в познатата ситуация да ... Този анализ го правим постоянно. Дали е полезен? Надявам се.

Тук, обаче, стремежът е да се опитаме да надникнем в бъдещето. По различен начин, всеки от нас, през своя опит, експертиза, инструментариум. Дори и това да води до противоречия. Текстовете в това издание не са хомогенни, дори напротив. Те се отличават взаимно както стилово, така и съдържателно и не претендират за обрисуване на цялостна картина. В това се крият едновременно силните и слабите страни на тази книга, изпълнена с много анализи, няколко прогнози и малко рецепти. Текстовете, посветени на отдел-

ни полета, но опитвайки се да схванат цялото, осъзнавайки своята фрагментарност. Но и никой от нас не претендира за изчерпателен и завършен разказ. Претенцията тук е заменена от покана за размишъл и критическо осмисляне на общото ни бъдеще.

И ние се опитваме да мислим за бъдещето малко по-нашироко. 2019 година вече е факт и тя ще отmine светкавично бързо. Провокацията е да опитаме да си отговорим на въпроса: Какво се случва с и в България през 2025 година? А през 2030? Как изглежда страната и какво ще ни е нужно тогава? Какви са факторите и множеството контексти, оказващи влияние на нашето развитие? Ето защо, замисълът е да провокира читателя, с помощта на авторите, да погледне напред. И ако иска да не се съгласи с тях по въпроса. Това е покана да си представим някои възможни сценария пред България и Европа през следващите десетина, а защо не и 15 години, с цялото осъзнаване на потенциалните рискове и грешки. Само по себе си трудно упражнение.

Но трудността не го прави ненужно. Тъкмо обратното. Като че ли все повече имаме нужда да мислим в перспектива и то по стратегически начин. А за да го направим, имаме нужда от ориентири, имаме нужда от сензори, които да подсказват какво предстои на хоризонта. Както и какво идва заедно със следващия хоризонт. Като че ли този стремеж често ни липсва, изгубихме рефлексa, ако изобщо сме го притежавали. Рядко мислим за бъдещето в по-далечна перспектива от няколко години. Имам усещането, че и политическият ни елит е изгубил този стратегически поглед. Политиката се прави от бюджет на бюджет, а говоренето достига най-много до края на текущия мандат.

Вярав, че имаме нужда да положим усилия това да се промени. Това, което ни трябва, е смяна на оптиката и удължаване на перспективата, отчитайки всички налични съмнения и може би фалшиви надежди. Отново се върнах към ключовите думи от заглавието.

Тук е мястото да изкажа своята специална благодарност на всички автори, които приеха поканата и допринесоха със своите размисли на екипа на Института за Социална Интеграция, който застана зад това начинание. Специални благодарности на Мария Петрова за подкрепата и търпението, както и на целия екип на Фондация Фридрих Еберт – Бюро България, които ни се довериха и ни предоставиха възможността тази книга да се превърне в реалност.

Стефан Георгиев
Съставител

Идеологическите спорове в българското общество: от днес към утре

Борис Попиванов

Настоящият текст си поставя за цел да представи една гледна точка върху процесите на идеологическо диференциране в българското общество и последиците от тези процеси върху перспективите на развитие на страната в непосредствено и средносрочно бъдеще. Твърденията, аргументите, наблюденията, изводите, които излагам, нямат завършен и изчерпателен характер. Критичното око на читателя несъмнено ще открие неточни обяснения или прекомерни обобщения. Би могло да се спори и доколко коментираните феномени са представителни за актуалната идейна ситуация в България, и в каква степен. Претенции за прецизност текстът няма. Амбицията му е по-скоро да формулира материал за размисъл и това е един от мотивите ми съзнателно да се въздържа от научен апарат, стриктни референции към източници или цифрови изражения на фиксираните тенденции. Вместо това излагам една непълна и неизбежно замъглена картина, в която опитвам да намеря място на най-важните неща – такива, каквито са според мен.

1. Към реидеологизация в България?

Първата ми теза е, че в края на второто десетилетие на XXI век сме свидетели на нарастваща реидеологизация на българския обществен и политически процес.

Тази теза има парадоксален и неочевиден характер, който може да бъде открит с позоваване на две добре известни предпоставки.

На първо място, практически общосподелено е виждането за настъпваща деполитизация на българското общество след разгара на политическите и идеологическите страсти от края на предходния век. Смята се, че мнозинството хора са спрели да подчиняват жизнените си стратегии на идейни лоялности и идентификация с враждуващи политически сили. „Полусите“ на „двуполусния модел“, казват, са мигрирали малко или много към политическия „екватор“. Политическата апатия, констатира, замества свръхполитизацията. Особено ясно това личи, според повсеместните оценки, в

политическата и историческата неинформираност на младежта – и липсата на видимо желание за подобна информираност. Всеки би могъл да попита как изобщо е възможна реидеологизация, когато идеологиите са обект на битово осмиване, запратени в дрешника на миналото, а в съзнанието на мнозина – обикновени драперии на користо политическо боричкане. Проучванията на общественото мнение сякаш потвърждават тези наблюдения. От една страна, устойчиво расте броят на анкетираните, които не са в състояние да определят себе си по класическата идеологическа ос ляво-дясно. От друга, рейтингът на политическите лица показва смущаващо високи дялове респонденти, които не са „за“ или „против“ даден политик, а чисто и просто никога не са чували за него. Трудно е да си представим, че преди две десетилетия може да има министри, чиито имена няма да говорят нищо на част от публиката. Но пък за днешния ден и последните кабинети охотно си го представяме. По-нататък идват и прискърбни заключения, че дори да искаме идеологии, едва ли ще ги получим, защото знанието за това какво са те е прошумяло и заминало. В късните си работи писателят Николай Хайтов например се оплаква, че няма как да има национализъм в една страна, в която младите хора не знаят кой е Бенковски. А леви автори въздишат, че Маркс е напълно забравен и непознат в средите именно на онези, които по паспорт би трябвало да наричат себе си левица.

На второ място, изводът „няма идеологии“ е отнасян с пределна категоричност към поведението на управляващите в България, независимо от разцветката им. По-добронамерените съзират тук прагматизъм и стремеж към ефективност, надмогващи догматичните рецепти на идейните направления. По-скептичните оспорват у политиците наличие на каквито и да било идеи, освен амбицията да се доказват по остапбендеровски като „идейни борци за парични знаци“. Историята на младата българска демокрация може да бъде разказана – и редовно е разказвана – като история на корупция и самообогатяване. Не е нужно да се връщаме до класическата формула на Алековия герой „всички са маскари“, за да открием как днешното общество установява абсолютно идентични материални мотиви у центристите, левите и десните, колкото пъти успеят да овладеят властта. Дали НДСВ е центристка партия, дали БСП е лява, дали ГЕРБ е дясна, са все въпроси, на които традиционният отговор е отрицателен. Много от анализите в медиите са призвани да ни убедят, че нищо центристко няма в партия, чиято мисия е да върне на своя лидер и без това незаконно притежа-

ваните имоти и да компенсира неговите приближени със спекулации с външния дълг; че нищо ляво няма в партия, която руши социалната справедливост с плоски данъци и излъчва ръководства от олигарси и по-нископоставени храненици на едрия капитал; че нищо дясно няма в партия, забъркваща във висшите си ешелони коктейл от примитивно народнячество и рекетърска визия за бизнеса. И докато гражданите третират с крайно подозрение всяка претенция за идеология на своите избраници, същите избраници на свой ред са убедени, че идеологията е ретро-инструмент, неадекватен на текущите обществени нагласи и задачи. Трима последователни държавни глави служат и за пример на последователно изповядване на споменатото убеждение. „С гласуването си те [българските граждани] сложиха край на идеологията“, заявява Георги Първанов при встъпването в първия си мандат. „От този момент мога категорично да кажа, че в политиката идеологията ще става все по-малко важна, а прагматизмът все по-важен“, декларира Росен Плевнелиев при избора си за президент. „Единението не може да се случи под знамето на никоя идеология“, интерпретира постановката за единство на нацията Румен Радев.

Тогава – каква реидеологизация в България?

Преди всичко, понятията подлежат на уточнение. Политическите идеологии не са тъждествени на партийни програми, нито се изчерпват с личния морал и разбирания на едни или други партийни ръководства, нито съществуват само под формата на еднословни определения, които се учат наизуст като единен граждански номер или номер на собствения телефон. Идеологиите са много по-широки флуидни, често недоловими и без ясни граници съвкупности от гледни точки за себе си и света, насочващи ни към ценности, поведение, представа за себе си и за другите и очаквания към бъдещето. Те характеризират цели социални групи, без да са кабинетни теории или завършени политически документи на малки елити. Теориите и документите могат да ги изразяват, но могат и да остават встрани от тях. Рационалността в идеологиите винаги е под въпрос. Осъзнатостта на гравитиране към някоя от тях – също. Припознаването и/или окупирането на идеологии от партии, неправителствени структури или дори отделни публични авторитети внасят допълнително объркване в желанията и възможностите за самоидентификация. Понякога партия, която не харесваш, може да те отблъсне от идеология, в която иначе би намерил нещо от себе си и своите възжеления.

„Сянката“ на идеологиите, обаче, продължава да тегне, осъзна-та или не, приета или не. Без да навлизам в академична дискусия по природата на този социален и политически феномен, трябва да посоча очевидното, а именно че по различни причини социалната чувствителност на едни от нас сочи в една посока, а на други – в друга посока. Онова, което усещаме и мислим, се оказва близко и сходно с това, което усещат и мислят немалко други хора. И не е задължително да научим, че по такъв начин клоним повече към лявото или към дясното, към консерватизма или либерализма, към социализма или национализма. Не е задължително и, веднъж научили го, да се съгласим с него. Допълнително затруднение за конкретната идентификация произлиза от факта, че идеологиите не са застинали веднъж завинаги във времето, че социалната динамика ги преобразува, променя акцентите им, преформулира ценностите им, измества адресатите им. Не би ни хрумнало, че днешният консерватор е длъжен да отстоява божественото право на наследствената аристокрация да управлява и доминира обществената йерархия, а в противен случай не е консерватор. Нито че днешният социалист може да защитава само фабричния работник и няма поле за реализация далеч от комините на манчестърските заводи. Идеологиите търпят преобразувания, впрочем като почти всичко друго, и влизат в понякога неочаквани или някога немислими комбинации помежду си. Може някому да звучи пресилено, но една съществена причина за мнението, че живеем в постидеологическа епоха, е наследството на реалния социализъм. В десетилетията на „бившия режим“ са положени доста усилия т.нар. марксизъм-ленинизъм да се конструира социално като „вечна истина“. Идеологията е една, единствено вярна и господстваща. Ленин го е обяснил като за прости хора още в „Трите източника и трите съставни части на марксизма“: „Учението на Маркс е всесилно, защото е вярно“. Когато в края на 1980-те учението спира да бъде всесилно, не остава съмнение, че е спряло да бъде и вярно. Инерцията на мисълта лесно отвежда към заключението, че в отсъствието на вечна истина пространството за идеология също поизчезва. След като не е написано на плакат и след като на всичко отгоре се променя, значи не е идеология.

Да, обаче природата – а също и природата на политиката – не търпи вакуум. Едни идеологеми идват на мястото на други. И са толкова по-силни, колкото представят себе си за очевидни истини, а не за идеологически предписания. Натрупват се достатъчно аргументи

в подкрепа на алтернативния възглед – че през последните години сме свидетели на умножаващи се проявления на всички по-значими политически идеологии, разгърнали се в модерната българска история, с изключение на аграризма. Нека го илюстрирам чрез примера на четири от тях: национализма в по-крайните му неофашистки и неонацистки форми; социализма предимно в про- и неокомунистическите му експликации; консерватизма в новите му антилиберални развития; и либерализма в категорично пазарните му неолиберални и либертариански акценти. За удобство ще спестя краткия преглед на българската динамика на други идеологически направления като анархизма, феминизма, грийнизма и т.н., включително на подценявания като потенциал по нашите земи ислямизъм.

2. Национализъм и/или (нео)нацизъм

Крайният национализъм напредва в целия си възможен спектър от публични демонстрации на открит нацизъм до привидно умерени и легитимни експлоатации на позитивния образ на патриотизма.

Нацистката символика е най-забележимото (и изглежда най-широко разпространено) отражение на идеологията в градската среда. Редовно срещаме на различни места изрисувани свастики или двете мълнии на СС или дори името на Хитлер. Все по-често с такива изображения се оскверняват разнообразни паметници – на партизани или ветерани от Отечествената война, на фигури или събития от социалистическата епоха. Агресивното поведение срещу представители на малцинства или други раси е сред най-грозните проявления на неонацизма. Доста на брой вече са случаите на пребити или даже загинали вследствие на насилието на неонацистки групи.

Груповият характер на много от изстъпленията също буди притеснение. В България не липсват организации, които са непосредствени реплики на чуждестранни (международни или германски) неонацистки мрежи. Родните следовници на „Кръв и чест“, както е известно, вървят по утъпкания път на структурата, заимствала гордо названието си от лозунга на самия Алфред Розенберг. Но и движения като „Национална съпротива“ имат за първообраз германски организации със същото име. Фронтът, който те откриват в посланията си, е срещу враговете на класическия нацизъм – комунизма, либерализма, анархизма, парламентарната демокрация, „социалния паразитизъм на малцинствата“. Опитът за създаване на

цяла политическа партия от тези мрежи, а именно т.нар. Националистическа партия на България, излиза засега неуспешен, но е многозначителен с избора на дата за учредяване – 9 ноември 2013 г., един славен 75-и юбилей на антиеврейските погроми по време на Кристалната нощ в Германия. Успоредно на амбициите за политическо структуриране следва да се споменат и други, далеч по-познати и за мнозина приемливи форми на организираност, каквито са футболните агитки. Разбира се, случаят с агитките нито е само български, нито е редно всички да бъдат подвеждани под общ знаменател, но в техните среди редовно попадаме на отявлени нацистки фенове. В една от песните на запалняковците на виден столичен футболен отбор например се фиксира идентичност („ние сме нацисти със добри сърца“), заявява се цел („искаме да видиме как гетото гори“) и се издига кумир („Адолф Хитлер – наш герой!“).

Публичните активности във физическия свят, същевременно, съжителстват с внушителна онлайн дейност. Трудни за преброяване и систематизиране са интернет-форумите, поддържащи едни или други аспекти на нацизма. Особено популярна сред младите е глорификацията на Вермахта и СС. Предмет на възхита са както външни атрибути като униформите на различните подразделения или емблемите им, мъртешките глави, руническите букви, орлите и прочее, така и силата и възможностите на тогавашната техника, на месершмитите в авиацията и тигрите в танковия бой. Всичко това е придружено с героизация на Хитлерови военачалници като Манщайн или Ромел, с преклонение пред невероятната памет на Йодл или желязната упоритост на Клайст. Образът на русокосите синеоки арийски рицари от СС допълва естетическото въодушевление. Натъкваме се и на последователно предказване на антисемитската митология на Третия райх, с убеденост в автентичността на фалшификата „Тайни протоколи на Сионските мъдреци“ и в жизнеността на световния юдео-масонско-болшевишки заговор, демонстрирана в предполагаемо еврейския произход на над 90% от лидерите на руските комунисти в зората на Октомврийската революция. Въпросният заговор според тези представи не приключва с Втората световна война, а се възражда подобно на птицата Феникс от нейните руини. Фигурите на банкера Ротшилд или милиардера Сорос се вписват подходящо в днешната картина. И лесно може да се направи аналогия между мита за вклиняването на евреите в западния свят с цел да го подкопаят и разрушат и мита за стимулираното отново от евреите нашествие на мигранти и бежанци в Европа със сходни

намерения. Отрицанието на Холокоста заема специално място в изграждащия се наратив. Излиза, че нацизмът не просто е бил прав в негативната си оценка за евреите, но далеч не се е отнесъл с тях по известния на всички брутален и античовешки начин. „Лъжата за шестте милиона“ е изключително популярна тема, почерпана от сензационни доказателства в различни сайтове как не е имало концлагери, как газовите камери са създадени след войната с музейно-пропагандни функции, а понякога и как евреите сами са сътрудничили на Хитлер, за да могат после да минат за жертви. Развитото през българския преход мнение, че политиката се прави от задкулисие и най-важните неща се крият от нас, се прехвърля и върху историята. Отклоняването на вниманието и манипулирането на фактите е вменено като първостепенна задача на историческото познание, обслужващо наднационалните и антибългарски задкулисни елити.

Откритият нацизъм върви ръка за ръка с алегоричния. За да избегнат ръката на закона, привържениците на идеологията следват модела на западноевропейските си събратя и изписват числата 88 (осмата буква от латинската азбука, провокираща асоциация с поздрава Heil Hitler), носят облеклата и аксесоарите на марката Lonsdale (защото в нея сякаш е закодирана почти цялата абревиатура на Хитлеровата партия – NSDA), развяват по футболни срещи знамето на Конфедерацията от Гражданската война в Съединените щати (понеже символизира въоръжената борба срещу отмяната на робството за черните). В редица случаи групи от хора с реално пронацистки възгледи избягват или отричат самоидентификацията си с идеологията на фюрера. Идеологическата идентичност, както отбелязах по-горе, може да не бъде осъзната. В главата на нациста паралелно могат да съжителстват убеждението, че циганите са за мразене и изолиране, и констатацията, че нацизмът е лош. Има такива хора, които ще настояват, че циганите като цяло и по рождение са крадливо племе, лишено от хигиена, неспособно да се образова, хранутено от честните отрудени българи, и трябва да се сегрегира, да се лиши от помощ и съдействие, да му се забрани достъп до местата на българите, да му се противопоставят граждански милиции и опълчения. Същите тези хора понякога искрено ще допълнят изводите и намеренията си с „но какво общо има тук някакъв си Хитлер?!“.

Нацизмът може да се връща и под ненацистки шапки. Съмнителната или направо компрометираща история на колаборация на българския национализъм с Оста от средата на XX век бива пре-

формулирана и лансирана в благородни и легитимни краски. Все по-остро звучат твърденията – и в обществото, и в медиите, и в експертната общност – че фашизъм в България никога не е имало, че ярките патриоти от миналото са жертва на невъздържано комунистическо очерняне, че властта в годините на войната е трябвало да пази себе си от терористи, безродници и чужди агенти. Богдан Филов израства пред очите ни като безсъвестно убит световен учен, който единствено е милеел за Целокупна България. Александър Цанков е знаел каква опасност представляват комунистите и е разбирал, че стабилността, законът и държавността не могат да се опазят с полумерки. Прословутият ген. Христо Луков изпъква като военен герой, който впоследствие е разчупил оковите на Ньойския договор и е въздигнал наново славната българска армия. Днес бивши legioneri, останали докрай убедени, че евреите в Македония и Беломорска Тракия са „враждебно население“, получават реабилитация и държавни награди за патриотичното си служение. Борбата с комунизма се превръща в индулгенция на всички крайни националистически акции и изстъпления. В това отношение обществото реално ползва насърчение от политическия и медийния елит, който е склонен да заклеми безостатъчно Народния съд, но не и нацизма, да постави комунистическите престъпления по-високо от нацистките, да зачертае българското място в картата на европейската антифашистка съпротива. Печално известният „Луков марш“, провеждан в София през февруари всяка година, е тихомълком толериран от политическите институции въпреки привидните декларации на несъгласие. Достатъчно е участниците да отрекат словесно принадлежността си към нацизма, за да бъде преглътнато всичко останало – от символиката на факелните шествия в черни облекла до венеца на Гьоринг на погребението на Луков.

Младешта има нужда от герои, особено когато не може да ги открие в своето време. Впрочем, целият пантеон на българското национално развитие бива мобилизиран в името на каузи, които винаги кореспондират с идеалите на Възраждането. Под портретите на Ботев и Левски (и с татуировки на Ботев и Левски) скандират против циганите и турците, заплашват бежанците и мигрантите, призовават за чиста нация. Самозвани борци за справедливост, пазещи собственоръчно границата от чужденци, биват препоръчвани за национални икони и всяко тяхно действие или коментар влиза в ефира на телевизиите. Политкоректността, добила действително

комични измерения, започва да търпи безжалостно мачкане като лицемерен смокинов лист на „антибългарските“ сили. Мигрантската криза усилва агресивните и шовинистични обертонове на българския национализъм. Те дремят във всеки национализъм, но е въпрос на гражданска и политическа зрялост дали ще им бъде позволено да излязат на преден план. Общата ситуация на безвремие и безценност в страната стимулира масовия интерес към радикалното, а не към умереното.

3. Призракът на комунизма

Прокомунистическите настроения по правило също се вписват в радикализацията на левите идеи. В България започваме отново да ги усещаме, може би не така осезаемо, както националистическите, но със сигурност много по-отчетливо, отколкото преди 10 или 20 години. Образът на лявото у нас за добро или зло е доминиран от водещия му организационен носител, Българската социалистическа партия. Нейната еволюция към отказ от марксизма-ленинизма и постепенно социалдемократизиране дълги години заглушаваше комунистическите сантименти на големи групи от левите хора. Достигнат бе етап обаче, в който социалдемократията все по-решително е обвинявана в съглашателство с либералната десница, а епохата на реалния социализъм изплува като положителна реферативна рамка на цялото последващо развитие на лявата партия. Демоскопските проучвания регистрират растяща от година на година позитивна оценка на гражданите за периода от 9 септември до 10 ноември. В началото на промените един от малкото консенсуси на разделеното българско общество е вината на Тодор Живков „и неговото обкръжение“ за всички сполетели страната злини. Днес Живков, макар и лишен от компанията на обкръжението си, е широко приет за инициатор на всичко хубаво, случило се някога на държавата. Парадоксалното е, че тази оценка е масова в почти целия партиен спектър и далеч не се изчерпва с левите симпатизанти. Причините за „живковизацията на паметта“ са многобройни и са отделна тема. По-интересни са следствията. Социалистическата епоха ни се конструира като огледало, в което мнозина могат да видят всичко липсващо им сега: лична и социална сигурност, относително равенство, готовност за защита на родината, съзнание, че има държава и тя знае накъде върви. Би могло да се възрази, че това са носталгии на по-възрастните поколения

и с времето те ще отшумят. Именно примерът с национализма би следвало да ни държи нащрек. Растат носталгията и умилителното отношение към царския период, като имаме предвид, че поколенията, които го помнят, почти са си заминали. Обстоятелството, че привързаността към един идеализиран образ на комунизма характеризира част от т.нар. „червени бабички“, не означава, че споменът – като социален конструкт – не може в един момент да прелее в съзнанието на „червените внуци“. Днес в България все по-често виждаме млади хора с тениски със сърп и чук, стилизирана емблема на КГБ или образа на Бащата на народите, придружен от уточнението „Сталин – наш рулевой“. Вярно, че за мнозина това поведение е израз на остроумие или нонконформизъм, без зад него да се крият по-дълбоки пластове. Но едва ли е случайна посоката, в която се отлива остроумието или дистанцирането от хегемонната култура. Вече скицираната социално-психологическа конверсия донякъде дава обяснение. Потребността от ясни ценности, ясни решения и ясни лидери не се ограничава само с една идеологическа проекция. Щом може едни да се възхищават от лъскавите униформи на СС или перфектния строй на панцер-дивизиите, защо други да не развият респект към скромния шинел на Сталин, въздействащата хореография на военните паради в Москва или онази безкомпромисност на Вождя, злокобно рекламирана като „проверени рецепти за борба с корупцията“?

Ирационалността на идеологиите намира проявления и в еволюцията на комунистическите убеждения. Учението, демаскирало религията като „опиум за народа“, стига в масовото съзнание до пиетет към православие и църквата, едно, като израз на борбата на „нашата“ традиция срещу „чуждата“, и второ, като редут срещу настъплението на либерализма и глобализацията. Устойчивият негативен образ на Запада и мощната русофилска линия си дават среща в преклонението към руския президент Владимир Путин и неговата политика – една политика, в която, както е известно, няма нищо ляво. Днешна Русия е слабо позната на новите български поколения, вече свикнали да купуват двупосочни самолетни билети до Париж или Лондон на по-ниска цена от тази само на визата от руското посолство. Представата за Русия като продължение на Съветския съюз, „но с други средства“, се възпроизвежда в масовото съзнание, без да говорим колко яростно е пропагандирана от аполетите на българското дясно. И в никакъв случай не е казано, че тази неточна представа е непременно пейоративна.

Прокомунистическите нагласи не проникват единствено от обичайно заподозрения Изток, но и от Запад. Не са малко възпитаниците на западноевропейски и американски университети, ресоциализирани в лявата култура на академичните общности там, а и преодолели поради нейната доминация психологическото неудобство от стигмата на лявото самоопределение у нас. Завърнали се в България или поддържащи редовни контакти тук, тези млади хора развиват и интензивна дейност по утвърждаване на едно ново европейско ляво, свободно от плюсовете и минусите на социалистическото минало и наследство – то на бившата комунистическа партия. Техните организации, проекти и инициативи, без да са добили твърде голяма масовост, не ограничават присъствието си в последните години. Напротив, разширяват го, а същото важи и за броя на ангажираните с тях. „Новите леви“, между които влияние добиват „Нови леви перспективи“, ДВерсия, „Солидарна България“, сайтове като „Барикада“ отиват далеч по-наляво от актуалните протагонисти на традиционната социалдемократия, систематично отхвърлят пазарното всевластие във всяка обществена сфера и настояват за публичен контрол и собственост върху публичните блага – една тема, която поради все по-явния неуспех на приватизациите и концесиите в България ще събира и все повече внимание. Протестите срещу „системата“, конструирана от капитализма, получиха изобилие от конкретни и за съжаление нерадостни поводи – чудовищна експлоатация в цехове на леката промишленост, неизплащане на заплати, отказ на работодателите да осигуряват работниците си, смъртни случаи заради небезопасеност на труда, и много, много още. Изводът, че не става дума за „грешки на растежа“ в строителството на капитализма, а за „растеж на грешките“, свойствени по принцип за капитализма, не е чужд и на онези, които идеализират предишната система, помъчила се да предложи алтернатива на капитализма като цяло.

Освен от Изток и от Запад, крайнолевите нагласи имат в крайна сметка и още едно рождено място – отвътре. Несъгласието с несправедливостите и неравенствата, разбирането, че този свят функционира неправилно и във вреда на хората не в подробностите си, а изцяло – са класически младежки позиции. Те могат да се отливат и вдясно, но левият резервоар не е за подценяване. Ако помислим върху теорията, ще се съгласим, че няма как в най-бедната и с най-висок коефициент на неравенство страна от ЕС всички да са десни. По-логично е мнозина да клонят към лявото. А колкото по-голяма е бедността и по-стръмни неравенствата – толкова по-наляво.

4. „Новият“ консерватизъм

Ефектите от Голямата рецесия и нейните български отражения активизираха не просто българския дебат за консерватизма, но и накараха големи групи от хора да се почувстват консерватори. До този момент консерватизмът съществуваше предимно в битовия си вариант и характеризираше преимуществено жизнените стратегии на бившите комунисти. Това консервативно светоусещане не е, разбира се, идеологическо, но то правеше радетелите за консерватизъм от западен тип да изглеждат неуместни в българската реалност. Получаваше се така, сякаш консерваторите са някакъв придатък на либералите, призван да допълва императивите на частната инициатива и свободния пазар с послания за ценности и автентичност. Сега вече консерваторите спечелиха възможността да звучат „истински“, да се противопоставят на либералната глобализация, да възразяват традициите на обществото, да издирват в националната култура, в невидимата тъкан на социалното, в сложната сплав на преливащите едно в друго поколения онова, което е валидно за нас и ни превръща в „ние“. Някой би могъл да нарече тази процедура манипулативна, защото нациите са „въобразени общности“, а техните традиции и култура са въпрос на постоянно „преизобретяване“, с други думи, на съзнателна индивидуална и групова активност по „създаване“ на едно, предполага се, максимално удобно за нас днес, минало. На това възражение консерваторите разбира се отговарят, че е либерално и не отчита действително „естествените“ неща в нашия живот и общество.

Споровете около българската ратификация на Конвенцията за превенция и борба с насилието над жени и домашното насилие, популярна като Истанбулската конвенция, в началото на 2018 г. извадиха на показ ключови консервативни послания и аргументи. Не всички консерватори биха се идентифицирали с тях, но примерът е показателен за публичното легитимиране на една доскоро изоставаща идеологическа тенденция. Обяснено бе, че семейството е естествено и обществото върви напред посредством тази негова най-здрава клетка, че естествената връзка в природата е между мъж и жена и в този смисъл всяка друга разновидност е отклонение, неподлежащо на законодателно и институционално стимулиране, че ролята на образованието е да промотира всичко онова, което е естествено и доказано във времето, а не да го подлага на

съмнение. Демографската криза в България предостави друг консервативен мотив. Макар и да не се изказва на много висок глас, той третира становището, че либералната среда поощрява кариерата и професионалната самореализация пред майчинството, разрушава семейството, толерира модната атрактивност на алтернативните сексуални ориентации. По-високата раждаемост в този ред на мисли е възможна като отрицание на всичко това, а не е само проблем на благосъстоянието и финансовите възможности.

В известен смисъл развитието на българския преход отваря вратите и за консервативна идеологизация. Породената от него несигурност провокира стремеж към сигурност, а сигурност дава познатото, близкото, традиционното. Външните влияния, на които е изложено обществото, лесно могат да бъдат редуцирани до негативни ефекти върху нашата идентичност. Без непременно новите консервативни идеолози да твърдят това, големи социални групи го интерпретират за себе си така. Все повече чужда музика, все по-малко българска. Все повече неразбираеми чуждици, все по-малко истински български език. Все повече странни автори в учебните програми, все по-малко значими български класици. Отвън ни учат как да живеем, кое да приемаме за нормално и кое не, кои да уважаваме и кои да презираме. Несръчният „Поход за семейството“ в защита на традиционните ценности е инициатива, която всъщност среща дълбока подкрепа. Дълбока подкрепа акумулира и предполагаемо патриотичният акт да се играе хоро в рилските езера. Ренесансът на „народното“ е повсеместен – носии, хоротеки, калпаци, калцунни, гайда на всяка сватба, и то в големите градове, в които тези практики са напълно антиконтекстуални и изцяло навлизат в пространството на кича. Става възможно цялото Възраждане да бъде апроприирано за консервативни цели в качеството му на българско, нищо че в него национално-революционното направление се е наложило над консервативното.

Аристократично-елитарните форми на консерватизма също не закъсняват да укрепнат. „Коренячеството“, впрочем винаги повод за гордост, се разгръща не само като разграничителна линия от „просташкото“ и „селското“, но и като визия за естествените йерархии в градовете. Неубедителни архитектурни и урбанистични решения служат като поводи да се изтъква как само свързаният родово и биографично с даденото място може да почувства какво да се запази и какво да се промени, така че градската среда да

запази своето единство, достолепие и автентичност. Голяма популярност например добиват интернет сайтовете и форумите с изгледи от „стара София“, където потребителите могат да се радват на „рая“ на предвоенна София, по-късно съсипан от „селяните комунисти“ и „селяните демократи“. Общият знаменател на двете е „селяни“. Тече решително противопоставяне на „елитарни“ срещу „нищожни“. Първото се окичва с естетически и морален ореол и си самоприписва защитата на „вкуса“, докато на второто са вменени единствено елементарност и безвкусица. Градът/ елитът въстават срещу селото/ декласираните аутсайдери.

Фотографиите от улица „Търговска“, Военния клуб или Двореца предизвикват възторг, какъвто едва ли би настъпил при вида на мизерните коптори, евтините шкембеджийници и разкаляните сокаци в предградията по същото време. Но идеологиите, нека подчертаем още веднъж, са ирационални. Едни от нас приветстват стопанския възход и безукорната военна машина на Райха, но не и изображенията на нахвърляни човешки тела от Аушвиц. Други бленуват по спокойствието и триседмичните морски ваканции на реалния социализъм и не желаят да си спомнят за глупави ограничения или догматичен произвол дори в късния му период. Трети въздишат по костюмите на кавалерите и роклите на дамите от следобедните разходки по „Цар Освободител“, но не знаят и не искат да знаят за беднотията и външните тоалетни едва на няколкостотин метра разстояние от столичното „стъргало“.

В България консерватизмът като идеология е в подем и това личи и по организационния му разцвет. Все по-голямо влияние добиват платформи като „Консерваторъ“ или организации като Младежкия консервативен клуб. Политическите формации, деклариращи ангажимент към консерватизма, вече не са нито малко, нито с маргинално обществено присъствие. Даже партии, които в годините на прехода асоциираме с изцяло либерални реформи в икономиката и духовността, предпочитат днес да застанат под консервативно знаме. Тези промени не са само „трик“ и елемент от „политическия театър“, както смятат експерти. Театър се прави пред публика и за публика. Протичащите процеси демонстрират убеждението на политически елити от различен цвят, че все по-големи групи от обществото започват да изповядват консервативни ценности, което означава, че консервативните послания са начинът те да бъдат приобщавани в така дефицитното напоследък качество на гласоподаватели.

5. Либерализмът – хегемония или реакция

И докато консерватизмът е в настъпление, същото не може да се каже за българските либерали. У нас либерализмът влезе в сложна двойствена роля. От една страна, той съумя да се наложи като хегемонна идеология. Съгласно наблюдението на Маркс и Енгелс, господстващите идеи са идеите на господстващата класа. Либералите, без да са марксиста, охотно усвоиха логиката на това определение. В продължение на дълги години от историята на новата българска демокрация либералните мантри за безалтернативност на приватизация, частна собственост, саморегулация на пазара бяха издигнати в култ, а несъгласните с тях биваха опаковани като еретици, комунистически носталгичи или чисто и просто житейски неудачници. Демокрацията и капитализмът бяха уеднаквени. Първоначално един политически елит с вяра в „края на историята“ и триумфа на неолибералната глобализация усилено създаваше капиталистическа класа, доминираща йерархията на българското общество – една йерархия, в която социалните статуси заемат местата си според големината на банковата сметка. После новопосветената капиталистическа класа се зае да поставя в рамки политиките и да следи политическите решения да не излизат от неолибералния мейнстрийм. И тук далеч не става дума за това дали една партия нарича себе си либерална, а за общия процес по опазаряване на обществото с най-сериозни удари върху образованието и здравеопазването.

През последните години тази идеологическа хегемония попада под нарастващи атаки от различни посоки, без все още по същество да е оспорена. И това обърна вниманието към субектите на „позиционната война“ по смисъла на Грамши, към привържениците и противниците. Идеологическите либерали се оказаха сравнително неголяма група. Първо, в мнозинството си те не приемат, че станалото в България е либерално, нито че те самите могат да бъдат разглеждани като неолиберали. И второ, те смятат, че решенията на проблемите ще дойдат именно от либерална посока. Според тази концепция, в България няма нито истински капитализъм, нито истински пазар, а изкривени олигархични посткомунистически форми на грабеж и присвояване. Хората са бедни и живеят в неравенство не поради капитализма и пазара, а защото капитализма и пазара всъщност ги няма. Оттам насетне се формира своеобразно разделение между либералите и либертарианците. При първите акцентът от капитализма и пазара, или с други

думи от материалната сфера, все повече се измества към духовната, към правата на човека, към достойнството на личността, към индивидуалната еманципация. Материално-икономическите мотиви се запазват във фокуса на либертарианците, на категоричните сторонници на пазара, които се борят срещу всяка намеса на държавата, отхвърлят регулациите и настояват хората да бъдат оставени „намира“, да им бъде отстъпено пълното пространство за свободна инициатива. Едва тогава те биха създали богатство за себе си и другите. А без подобна предпоставка, казват, би продължил протиеестественият подбор на елитите, увековечена посредствеността и докоренена корупцията.

Консервативната реакция либералите интерпретират по начин, познат от преди – като посткомунистическа експлоатация на патриархалност и изостаналост. За разлика от консерваторите, които според силите си опитват да „преоткрият“ или „изобретят“ българското (и да го положат в ранг на ценност сама по себе си), либералите нямат високо мнение за българските референции, и неизменно доказват как всичко онова, което води до благосъстояние, ред, стабилност, богатство, толерантност, накратко, по-добър живот, идва отвън и трябва някак да се приложи или поне адаптира на българска почва. Макар и доведени до защитна функция, либералите не бързат да отстъпват от завоюваните обществени позиции. Тяхната гледна точка на този етап доминира в основните медии. Тя намира и разпространение сред формираната през последните 10-20 години градска средна класа. Това са хората с доход около и над средните, които обитават по-големите градове на страната, работят най-често в сектора на услугите, понякога в български клонове на чуждестранни компании или в български партньори на чуждестранни компании, знаят езици, пътуват и се ориентират към стил на живот, подобен на онзи на колегите им в западните страни: индивидуализация на предпочитанията, природосъобразност, склонност към следване на модни тенденции не само в облеклото, интерес към каузи в областта на правовия ред или защитата на околната среда. Тяхна неизменна практика са критичните съпоставки между „доброто“ в чужбина и „лошото“ у нас – от това как хората си изхвърлят сметта до начина на уреждане на административните услуги.

6. Кризата на либералния проект

Изброеното дотук няма никакви претенции за изчерпателност, а само илюстрира с примери четири тенденции на идеологическа динамика и развитие в България. Реидеологизацията у нас, за да

бъде разбрана правилно тезата на този текст, трябва да бъде мислена в три важни контекста. Първо, на понятийна делегитимация. Много от неонацистите не биха приели да ги наричат неонацисти, нито много от комунистите смятат себе си за комунисти, и така нататък, а почти всички оспорват думата „идеология“ като съотносима с техните ценности и виждания. Второ, на взаимно преливане. Консерватизмът, например, по-рано близък до либерализма, върви към тесни съчетания с национализма, понякога и с крайния национализъм. Комунистическото има съответствия и в либералното, и в консервативното, и прочее. Трето, на взаимна етикетизация. Рязко расте негативната употреба на понятията „комунист“ и „фашист“ по повод на идеологическите опоненти: в единия случай покрай „втората битка с комунизма“, в другия заради мигрантската криза и кампаниите срещу алтернативните сексуални ориентации.

Но най-същественият контекст все пак е международният. Следващата основна теза, която предлагам, е че реидеологизацията в България се влияе и ще се влияе от дългосрочната световна криза на либерализма и геополитическите промени в глобалния свят и в Европа.

Говорим не просто за легитимационна криза на една отделно взета идеология, а за нещо повече, за криза на хегемонна политическа култура и идейна система в Европейския съюз. Либерализмът може да се разглежда като най-голям общ знаменател на европейския интеграционен проект. Европейската ос ляво-дясно възниква и се развива в неговите рамки. Консерватизмът извървява своя път към класически либерални постановки за свободния пазар и се утвърждава във вида на християндемократия. Социализмът се обогатява с либералната по генезиса си проблематика на човешките права и идентичности и изгражда традицията на модерната социалдемократия. В сферата на политическите институции не само европейска практика, но и европейска ценност е моделът на управление, известен под името либерална демокрация – чиято връзка с идеологическата оферта на либерализма е излишно да аргументирам.

Въпросът за кризата тук ме интересува в нейното измерение на криза на неолибералната глобализация, предметена в нарастващата съпротива срещу нейните последици: несигурност, социални неравенства, безработица, миграция, тероризъм, постепенен демонтаж на социалната държава, онази същата, която се бе превърнала в запазена марка на Европа и която сме на път да изгубим в името на по-високата икономическа ефективност и балансираното

бюджетиране. Ето я хранителната среда, която обръща функционалисткия дебат за Европа в идеологически, обезсилва дискусиите за компетенции и правила и повишава очакванията за алтернативни говорения и действия. Съпротивата, която ангажира и обществени сили, и политически формации по целия континент, е движена от различни мотиви и си служи с различни инструменти, но обикновено се радва на обобщението „консервативен отговор“. Този отговор изглежда и мощен, и предопределен да се усилва допълнително, но едва ли би могъл в обозримо бъдеще да надделее окончателно над либерализма, дори само защото ЕС е построен върху либерални основи и те трудно (невъзможно?) ще бъдат подменени. Проблемът, така да се каже, е в базата, а не в надстройката. Отделно от това трябва да се имат предвид силата и ресурсите на традиционните европейски елити, които след референдума за излизане на Великобритания от ЕС и избора на Доналд Тръмп за президент на САЩ не само не се отдалечиха от либерализма, но напротив, още повече идентифицираха себе си с негови основни положения.

Идеологическият разлом върви паралелно с геополитически. Конфронтацията с Русия заема все по-централно място в европейския дневен ред. И въпреки че се чуват помирителни гласове, общата тенденция от 5 г. насам, от присъединяването на Крим към Руската федерация, е на раздалечаване, а не на сближаване, и тя не показва индикации на предстоящ обрат. Критичното и понякога враждебно отношение към Русия спира да бъде прерогатив единствено на политическите елити и техните управленски решения. То се материализира в нови структури и институции, в пропаганда и образование, и среща реципрочен ответ от другата страна. Наред с онези, които съзират интерес в затопляне на отношенията с Москва, внушителен е делът на радикалните противници на подобен завои, и сред политиките, и сред медиите, и сред гражданските организации, а в крайна сметка и в общественото мнение на Стария континент. Ето защо руско-европейското напрежение се очертава като ключов елемент от идейно-политическия ни пейзаж за неопределено време напред.

България няма как да избегне влиянието нито на консервативната вълна, нито на руско-европейския сблъсък. Процесите отвъд нашите граници винаги са имали трайни и съществени отражения върху модерните български идеологически и геополитически координати. Още преди Освобождението нашето общество развива

своя версия на европейския конфликт между либерали и консерватори. Национализмът ни се моделира малко или много от факта на изграждане и функциониране на национална държава от европейски тип. Социалната ни левица се обръща срещу капитализма в традициите на европейското ляво, а нейните вътрешни разделения на „тесни“ и „широки“ социалисти възпроизвеждат на български терен „великата схизма“ на европейските комунисти и социалдемократи. След Първата световна война и националните катастрофи доминация в обществения живот извоюват политически сили, които копират или трансформират за своите цели посланията на европейските идеологически протагонисти от онова време: руският болшеvizъм, италианският фашизъм, германският националсоциализъм. Категоричната хегемония на комунизма в България пристига „с решаващата помощ на съветската армия“. Поражението на Източния блок в Студената война открива пътя на неолиберализма по модела на държавите-победителки и доминираните от тях международни финансови институции. Сега, когато консервативните и националистическите тенденции разтърсват значителна част от Европа и се превръщат в претендент за нов идеологически мейнстрийм, няма причини да смятаме, че реидеологизацията на българското общество ще излезе драстично от техните рамки, добавъчно усложнена от нов напрегнат прочит на до болка познатото разделение между русофили и русофоби.

7. Към консервативно бъдеще?

Затова тук издигам следващата си теза: че в поне средносрочна перспектива консервативната тенденция ще доминира в българското идеологическо пространство. В страната понастоящем липсва убедителен и обществен, и геополитически проект. Еуфорията от членството в ЕС е практически изконсумирана като средство за национална мобилизация, макар смислена алтернатива на това членство така и да не е предложена. Неолиберализмът е хегемонен, но обществената подкрепа за него е изтъняла до крайност. Отсъства сплотяваща кауза. Тази междуцарствена ситуация импулсира развития в две всъщност противоположни посоки. Първата е на радикализация на идеологическите процеси – защото е повсеместно разбирането, че сегашното положение не може да продължава до безкрайност и трябва да се търси нещо съвършено ново. А втората е на тяга към стабилност –

защото страховете от възможна промяна нарастват и за разлика от пролетариите премного български граждани осъзнават, че имат какво да губят освен оковите си. Консерватизмът на пръв поглед прилича на удобна пресечна точка на несъвместимостите. Той предлага, или по-точно претендира да предлага, както успокояване и грижа, и движение около познатото, така и отрицание на компрометираното минало с неговите неприемливи практики. С висока степен на вероятност може да се прогнозира, че национализмът, включително в крайните си проявления, все повече ще се представя като консерватизъм и ще търси липсващата си легитимност през подобни съчетания. Ще бъдат полагани усилия плашещата перспектива на неонацизма да се опитоми в благородната домашна атмосфера на дълга към нацията и нейните славни традиции. Социализмът също ще върви през консервативни терени. Специалисти вече нарекоха абсурд самата идея за „консервативно ляво“, но тъкмо този невъзможен абсурд изгрыва пред очите ни. Лявото освен прогресистки проект за бъдещето може да бъде и консервативна защита на социалните достижения от миналото срещу устрема за окончателното им ликвидиране. Набъбналото пространство на консерватизма закономерно ще се сблъсква с либерално несъгласие, и то все по-консолидирано либерално несъгласие (не реакция, а ре-реакция), вероятно стъпващо на работещото при високостатусните групи противопоставяне на „света“ срещу „провинциализма“. А дилемата Русия-Запад ще пресича формиращите се разделителни линии, защото и двата ѝ компонента има с какво да бъдат харесани във всеки идеологически лагер. Ще има и десни русофили, и леви русофоби. На практика русофилската позиция ще търси отъждествяване с консервативната, с борбата срещу либералната глобализация, в която режимът на Путин успешно легитимира себе си като водещ актьор. Както Владимир Путин, така и унгарският премиер Виктор Орбан могат да се припознават от левите в България като борци срещу глобалния (десен, проамерикански) ред, като изразители на надеждите на „малките“ срещу „големите“ в света на неограничените несправедливости. Обратно, леви симпатизанти могат да гравитират към Запада заради представи за по-голяма социална уреденост и защита на обикновения човек и правата му. При десните разнобоят на свой ред е ясно очертан – Путин и Орбан могат да им се сторят както десни, консерватори, пазители на националния интерес, така и посткомунистически диктатори, способни да привличат симпатиите само на отчаяни комунисти. Вижда се, че ни

предстоят нелеки комбинации от идеологически хибриди и идеологически реакции, които ще оспорват очевидностите, ще възмущават догматиците и феновете на ясната и изчистена политическа живопис и ще подхранват баналните вече тези, че идеологии няма.

8. Нови поколения, нови идеологически перспективи

Последната теза, която маркирам накратко, акцентира на значението на генерационната промяна в България за бъдещите траектории на идеологически конфликти и съгласия. От поколенията, които сега излизат на сцената, зависи доста как ще проведат спектакъла, дори при положение, че пиесата или декорите не са поръчани от тях.

Изследванията на българската младеж разкриват нейни многообразни характеристики и допускат различни тълкувания. От гледна точка на необходимостта от промени е важно да посоча на първо място, че това са поколения, за които дилемата за/против неолибералната глобализация е централна, а не просто пореден етап в социалния им живот. Това ще определи и ангажимента им към значението на абстракции като „статукво“ и „алтернатива“.

После, направените досега разсъждения вече подготвят разбирането за „новите млади“ като поколения без Пантеон, които са в процес на търсене на своя Пантеон. И битието, и съзнанието им ги води към различни обитатели на Пантеона – дали героите от светлите мигове на националната ни история, или Хитлер и германските нацисти, или Сталин или Путин, или либерални гурута като Айн Ранд и прочее адепти на индивидуалната еманципация и самовъзвисяване, или Тачър и Рейгън с простицкия им катехизис относно какво е човек, общество и социализъм. На мнозина търсенето разбира се бяга далеч от съмнително ароматното блато на политиката. Но дори когато благоговееш пред застаряваща рок-звезда или млада попфолк сексбомба, пак чертаеш ценностен хоризонт на очаквания, в който идеологиите не пропускат неканени да се настанят.

По-нататък, материалните условия на живота в България, както навсякъде другаде, ще се отразят и върху претенциите към обществото и управлението. Влиза в действие идеологическата йерархия по Маслоу. Не е изключено да наблюдаваме обособяване (а донякъде и самозатваряне) на относително материално задоволени елити, по-образовани, по-знаещи и по-можещи, за разлика от масата, които естествено ще прегръщат постматериалистки – зелени, феминистки,

някакви други – каузи. А онези млади, за които по-добрият материален стандарт продължава да стои като цел номер едно, изместваща всички останали, ще пребивават в среда на социално напрежение, благоприятстваща радикалните разрешения на социалния проблем. Без радикализмът да се изчерпва с тях, неонацизмът и неокомунизмът са логични кандидати за това място. Динамиката на етническата картина ще се намира в пряка връзка с потенциала на едни или други идеологически мобилизации. Етническото опира до социалното. За да осъзнаем каква крупна роля принадлежи на социалното, и особено на социалното неравенство и социалната безперспективност, трябва да си припомним, че живеем в процес на намаляващи образованост и квалификация на работната сила, отключващ на свой ред увеличаваща се ирационалност на масовото съзнание.

В България обаче я има и традицията на балансърство в условията на конфронтация. Обществото ни неведнъж е бягало от екстремумите и е търсело позиции, примиряващи в рамките на възможното противоположни влияния, интереси, внушения. За най-успешни управници са припознавани такива като Борис III, за които се е смятало, че постоянно лавират между сцилите и харибдите на международната и националната политика. Балансърската традиция едва ли ще се изпари от новата висока температура на радикализма и вероятно ще докосне и представители на новите поколения. Да се намерят адекватните за момента компромиси между потребности на бизнеса и социални права, между външните императиви и вътрешните нагласи, между западната принадлежност и руската близост, са задачи, за които съществува социално-психологически климат, и които биха дали шанс и на лявата, и на дясната социалдемократия у нас. Колкото по-разделено и смразено е обществото, толкова повече идеята за някакво единство ще печели точки.

Опасностите на идеологическата конфронтация се пораждат именно от условията, вдъхващи живот на радикализирани и изкривени идеологически обяснения на трудностите в българското общество. Тези трудности са преди всичко социални, засягат растящите неравенства, падащите нива на образованост, превръщането на здравето в стока, сегрегацията, формирането на „отпадащи“ поколения. Ето защо инструментите, които биха могли да ограничат естремните форми на мислене и действие, са класически – далеч по-мощна и цялостна социална политика, гарантиране на равен достъп до образование и здравеопазване, специален фокус върху уязвимите групи,

отказ от елементарната пропаганда на големите успехи, но и париране на апокалиптичните визии за бъдещето. Колкото и да са класически, тези инструменти във все по-малка степен са на разположение на политическите елити, доверието в тях е критично ниско, а и волята за дългосрочното им прилагане е под съмнение. И въпреки всичко, това са крайъгълните камъни на пътя, вървящ отвъд привлекателните образи на екстремистките идеологически очила.

Надничането в бъдещето изисква повече условни наклонения и въпросителни знаци, отколкото бихме искали, и то е нормално. Приведените съображения имат стойност при положение, че се запазят досегашните тенденции на разслояване и отражението им върху мисленето на големи социални групи. Огромни трусове в света, Европа, региона, самата България също биха могли да изменят рязко картината. Но даже те, стига да не са фатални за оцеляването ни, трудно ще ориентират векторите на развитие завинаги в други посоки. Опитът показва, че с отслабването на неочаквано появили се странични стимули обществото лека-полека се завръща към мисловни схеми, които преди бавно са кристализирали в него.

По-мъдрите от нас разправят, че България е такава особена страна, в която за десет години се променя всичко, а за сто години – нищо.

Лидерство и политически партии в бъдеща България

Александър Димитров

Каква България можем да очакваме утре? Въпрос на бъдещето, който мнозина задават и чийто отговор се очаква от всички. Настоящият текст ще се опита да анализира световните и европейски тенденции, касаещи съвременното политическо лидерство, партийно строителство и функциониране на съвременните партии, за да даде прогноза за българското развитие в тези сфери. Необходимостта от предвиждане в тези направления става все по-наложително най-вече поради политическата недостатъчност, която преследва България в последните десетилетия. Очакваната по-добра и отворена политическа среда вместо да бъде населена с една просветена и визионерски настроена политическа класа бе обхваната от политически вакуум, а това породило в политическата система дефицити, които не само че не се преодоляват, а негативните им влияние все повече се задълбочават. Затова ни е необходим свеж поглед напред, който да очертае новото и необходимото пред българските политически реалности.

1. Променящата се природа на лидерството

По отношение на лидерството и на парадигмите, които властваха доскоро, се забелязва голямо раздвижване и промяна. Възприемането на лидерите и очакванията към тях се промениха драстично. От една страна „силното“ (твърдо) лидерство отстъпи на „мекото“ лидерство. Появиха се нови модели, свързани с лидерския стил и поведение по време на криза с глобални измерения (икономическа, продоволствена, военна, хуманитарна, природна и т.н.). Повиши се значително интересът към концепциите, свързани с така нареченото „върхово лидерство“, което като процес и явление беше подценявано, като до 2011 година едва 1% от всички изследвания посветени на темата лидерство, засягаха този феномен (Rooke, Torbert, 2011)¹. Именно в този контекст съществена промяна търпи политическото лидерство, което в най-голяма степен кореспондира с т.нар. меки

¹ **Rooke, D., W. Torbert.** Seven Transformations of Leadership. // *Harvard Business Review*, 2011, p. 84-96.

умения, кризи, неохаризматичност и т.н. Това се налага и от факта, че подходящото и качествено лидерство като процес, особено що се отнася до политиката, се превръща в дефицитна стока. На световно, европейско и на национално равнище, все по-рядко излизат политически лидери, които правилно да тълкуват турбулентните промени, настъпващи в глобализацията се свят и съпътствани от предизвикателствата на Четвъртата индустриална революция. Проблемите, с които се сблъскват политическите лидери са от все по-комплексен характер и представляват все по-сериозно предизвикателството, особено когато става въпрос за съвременната национална държава. Свидетели сме на нови процеси, протичащи в рамките на гражданското общество, в рамките на политическата система и не на последно място в самите партийни структури. Тези промени кореспондират с ново лидерско поведение, култура (включително организационна), поведение и стил. Трябва да е ясно, че за партийните лидери в България предстои сериозна промяна. Те не могат да избягват все по-сериозните нужди на електоратите от просветено, съвременно и разбиращо съвременния свят лидерство. Глобалният бизнес отдавна започна своята трансформация що се отнася до лидерските тенденции и изисквания на времето. Политиците в развитите демокрации също наваксват изоставането си.

За съжаление българските политици и партийни лидери все още остават заклещени сред теориите и стиловете, характерни за края на XX век. Това бяха теории чиято цел беше необходимостта от обяснение действията на лидера, водещи до конкретни лидерски решения в политиката, бизнеса, войната и т.н. Няма значение коя ще използвате, дали ще е най-старата – Теорията за великия водач, или пък някоя от поведенческите, ситуационните и психологическите теории. Дори все още популярната трансформационна теория също спада към остарелите концепции. Днес, въпреки множеството схващания, са необходими нови лидерски парадигми, а пред партийните лидери ще има други изисквания, съобразно предизвикателствата и изискванията на XXI век

В проучване на Центъра по креативно лидерство (ЦКЛ/CCL) близо 84% от респондентите смятат, че настоящите дефиниции за ефективно лидерство вече не са релевантни². Основното заключение е, че лидерството в съвременната епоха се променя и затова новите

² В изследването на ЦКЛ са участвали близо 500 респондента на високи ръководни длъжности в частния, публичния и неправителствен сектори. Изследването обхваща главно държавите от С. Америка, Европа и Азия

подходи към него се фокусират в търсенето на „повече гъвкавост“ в поведенческия стил, способността за сътрудничество, преминаването на ограниченията в организацията, като се очаква идеята за колективното лидерство да е с възможно най-висок приоритет³.

Новите предизвикателства правят лидера на XXI век много по-зависим от качеството на последователите му. Взаимозависимостта е значително по-силна в сравнение с миналия век. Това обстоятелство води след себе си до промяна в начина за възнаграждаване на усилията, които всеки последовател (или служител, ако става въпрос за бизнес организация) и до изменения в мениджърски и политико-управленски стандарти. Най-вече това се налага по отношение на лидерските качества. А те се променят, защото в края на XX век различни теоретици успеха успешно да прокламират две значими тези. На първо място това е фактът, че лидерството не е единичен акт, а процес. То не е просто позиция или отделно действие. Лидерският процес засяга цялостното взимане на решение и контрол по неговата реализация, като в крайна сметка обхваща всички структури на организацията⁴. Второ, съвременното лидерство разчита повече на качества, които водят до различно по активност участие на лидера при служебните взаимоотношения, до изграждането и поддържането на връзки и равностойна комуникация със служители и последователи. В този смисъл колективното лидерство се разглежда като все по-определящо в организационния живот. Тенденция, силно развиваща се в Азия, и далеч по-слабо в САЩ, където по-сериозно влияние има екипният лидер, а в политиката неохаризматичният лидер.

На базата на горните тези, произтичащи от изследванията на ЦКЛ/CCL, става възможно да се търсят отговорите на няколко много важни въпроса: **„Какво е моментното състояние на лидерство (в организацията)?“** и **„Какво се прави по отношение на тази (промяна)?“**. Статистиката откроява следните главни тенденции:

³ **Martin, André.** *Changing Nature of Leadership: A CCL Research White Paper.* Center for Creative Leadership, 2007, p. 3.

⁴ Пак там, с. 2.

Основни твърдения	Отг.
Дефинициите за ефективно лидерство са се променили значително през последните 5 год.	84 %
Лидерите срещат предизвикателства, които са отвъд техните индивидуални възможности	60 %
Взаимозависимостта в работата е основата на ефективното лидерство	58 %

**Табл. 1. Основни твърдения, подкрепящи промяната се при-
рода на лидерството⁵**

Основни тенденции	Отг.
Усилията за промяна (на организацията) са устойчиви (дълготрайни)	58 %
Усилията са концентрирани към ценности и норми (т.е. култура)	59 %
Усилията са насочени към системи, структури и процеси	76 %

Табл. 2. Основни тенденции на промяна⁶

Сумираните изследователски данни (табл. 1 и 2) потвърждават недвусмислено хипотезите, че лидерството като концепция и възприемане постепенно се променя. Това, което е норма и стандарт за XX век, отстъпва на новите перцепции и очаквания към политическите и бизнес лидери. Отговорният, зрял, сериозен, „недостъпен“, вечно можещ и знаещ лидер постепенно остава в историята. Самото ново поколение лидери смята, че старият модел вече не е адекватен на променената среда и очаквания. От таблица 3 е очевидно, че старото разбиране за лидерски качества е променено из основи, а с това на преден план излиза и необходимостта от качествено нов тип лидерска подготовка, умения и възприятия. В този смисъл лидерството окончателно се е трансформирало, което се потвърждава и от науката, и от практиката. Основните му параметри, наследени от XX век, вече са изцяло нови.

⁵ Данни по ЦКЛ/CCL

⁶ Данни по ЦКЛ/CCL

Индивидуални категории (лидерски умения)	Ранг през 2002	Бъдещ ранг
Да води служителите (водач)	1	1
Изграждане и поддържане на взаимоотношения	5	2
Управление (мениджмънт) на промяната	7	3
Участнически мениджмънт	6	4
Обезпеченост	2	5
Решителност	4	6
Да прави каквото е необходимо	7	7
Праволинейност и хладнокръвие	3	8

Табл. 3. *Движение в скалата на лидерските умения*⁷

В съзвучие с разглежданите промени, въпросът за лидерството, включително и в държавните институции по света, стои все по-актуално. Разработват се новаторски принципи за лидерско поведение, лидерски кодекси и др., които да допълват институционалния дух на организацията и да са в тон с тенденциите на XXI век⁸. В този контекст промяна сред политическите лидери в България рано или късно ще се случи. На този етап не се забелязват признаци на промяна. Партийните и държавни политически лидери се придържат към класически установения модел на XX век. Това, разбира се е оправдано, доколкото българското общество остава по-скоро консервативно по отношение на ролевите модели в социалната йерархия и по-скоро патриархално в разбиранията си за семейство, традиции и установени норми. Въпреки това са налице настъпващи промени, най-вече при младежите във възрастовата категория 15-29 и в по-малка степен при тези в категорията 30-40 годишни. Тези факти в перспектива ще повлияят на лидерските модели, които в най-голяма степен биха задоволители българското общество. Тези промени ще са видими преди всичко в бизнеса и неправителствения сектор и след това ще навлязат в политиката.

⁷ Данни по ЦКЛ/ССЛ

⁸ Подобни кодекси са създадени за редица публични служби, ведомства и институции като. Такъв е, например, Кодекса на службата за публични услуги на Обединеното кралство.

2. Криза на европейското лидерство

Лидерството по света търпи глобални промени, очевидно парадигмите се променят, но когато говорим за България, е редно да разглеждаме националните политически тенденции в контекста на европейското развитие. Днес под европейски лидери се припознават – Доналд Туск, Жан-Клод Юнкер, Федерика Могерини, Антонио Таяни и т.н. Това са така добре описаните от Вебер ръководни лица с административен авторитет, или още административни лидери, докато националните „звездни“ политически лица като Емануел Макрон, Себастиан Курц, Бепе Грило и др., се разглеждат само в рамките на националната държава. Обявените европейски лидери на практика са без легитимационен пълнеж. Това са административно овластени лидери без връзка със суверена (гражданите). Те не са познати на европейските граждани, тяхната публичност е единствено служебна. Това са бездуховните лица на европейското чиновничество и за съжаление не се забелязва опит за промяна на състоянието. Ротационните председателства не успяват да запълнят тази празнина между политически лица и гражданство. Някак непълноценен остава опитът за легитимиране пред суверена и заявяване правото и задължението да управляваш, което все повече ерозира образа на Европейския съюз като институции и общо политическо лидерство. Това концептуализиране около административното лидерство залага рамки, извън които всеки е наричан популист или демагог. Това ограничено и дистанцирано европейско лидерство принуди много голяма част от гражданите да предпочетат неговия антипод. Затова е и възходът на популизма в Европа – хората се нуждаят от лидери, които говорят с техния глас и застават зад техните каузи (за пример Марин льо Пен, Алексис Ципрас, Жан-Люк Меланшон, Алберт Ривера, Пабло Иглесиас, Матео Салвини и много други).

Трябва да се отбележи, че демагогията често е непосредствен акт, докато популизмът е системно говорене и дейност. Има популистки партии, но не и демагогски. Обратно има популисти, колкото има и демагози. Самият факт, че множество автори припознават като демагози различни личности – Барак Обама, Доналд Тръмп, Найджъл Фараж, Виктор Орбан, Махатма Ганди, император Нерон, Цезаре Борджия и други, ясно показва многоаспектната природа на термина. В този смисъл стои и отговорността на политическата наука, да се отнесе с подобаваща научна коректност към явлениято и да го

адресира правилно. Мери Беард правилно отбелязва, че терминът демагог дори рядко бива анализиран, или въобще не се подлага на анализ, „това е обвинение, което се отправя към някого, който говори завладяващо, но чиито политики не харесваме“⁹. Академичната честност изисква справедлив поглед върху проблема и изчистването на термина от крайно негативните конотации. По този начин ще обогатим терминологично лидерската теория и ще концептуализираме правилно едно междуличностно явление, което се наблюдава от хилядолетия и което за съжаление остава един от малкото балансъори и изравнители на железния закон на олигархията, доминиращ неизменно в политическия живот. Именно на това ставаме свидетели в европейски план. Показаха го изборите в Португалия, последвани от изборите в Австрия и Франция, тежката загуба на Матео Ренци в Италия, неспирният възход на Зелените и Алтернатива за Германия във федералната република, завръщането на шведските демократи и т.н. Всичко това само за последните 18 месеца и по-малко от година преди Европейските избори през май 2019.

Именно яловото европейско политическо лидерство и възхода на евроскептицизма и популизма позволиха развитието на опасни тенденции. Тенденцията, обхванала ЕС при предходните избори от 2014, сега ще се задълбочи. Сблъсъкът по оста крайно ляво/крайно дясно този път няма да бъде укротен. Какво ни говори това в лидерски план? Установиха се характерни лидерски стилове в двата края на политическия спектър някъде около края на 2013 г. и по време на изборите за ЕП през 2014 г. Добре изграденият лидерски стил и поведение при крайната десница доведе до успех в изборите - добри примери са резултатите на десните екстремистки партии и тяхното присъствие в Европейския парламент, резултатите от последните два президентски избори в Австрия, политическия процес в Унгария, кампанията срещу ЕС в Обединеното кралство и др.

В едно от предишните изследвания на автора е очертан образът на евро-националистическите лидери. Те са високо образовани. Те са главно мъже (рядко жени) на възраст над 45 години (близо до 50). Повече от 90% от тях са завършили висше образование (бакалавър, магистър или доктор) и имат сериозен политически опит. Сред националистите не се забелязват „политически номади“ или поне не такива, които заслужават внимание. Евро-националистите изглеж-

⁹ **Beard, Mary.** *The Acting Demagogue* // *The Times Literary Supplement* [online], 10 October, 2016. <<https://www.the-tls.co.uk/articles/public/borrowed-eloquence/>> (02.12.2018).

дат добре, в добра форма, вдъхват увереност и стабилност. Те са семейни с две или повече деца. Половината от тях са религиозни (християни) и често използват анти-ислямска и ксенофобска реторика. Другите основни теми, използвани в медиите от националистите, са основно говорене против ЕС, срещу по-нататъшното разширяване и политическа интеграция, както и срещу мултикултурализма. Националистическите лидери много добре познават избирателната си база и умело размишляват върху най-спорните теми. Въпреки политическия опит, повечето от водещите лидери се оказаха нови лица (по отношение светлината на публичността), тъй като към 2014 отскоро заемаха водещи позиция в партийните си организации.

В допълнение към това резюме трябва да се отбележи, че тези нови лидери са „de facto“ проводници и в същото време разработчици на новата националистическа вълна в Европа. По този начин тяхното поколение придобива специален статут и вероятно е началото на нов етап в по-нататъшното развитие на ЕС. В този момент има голям брой националистически, патриотични и евро-скептични партии, представляващи европейските граждани в три различни парламентарни групи на Европейския парламент. Някои от тези националистически лидери са много прогресивни и полезни за ЕС като общност. Такива са Шведските демократи, Фламандският интерес (Vlaams Belang) и Лига Норд, които със сигурност не са нови партии и отдавна присъстват на политическата арена. Към 2014 тези партии са в процес на преобразуване на имиджа си. Техните лидери - Джими Аксесон, Том Ван Грийкен и Матео Салвини са глътка чист въздух на фона мрачния, чиновнически политически пейзаж в ЕС. Важното е, че тези лидери наистина придвижиха партиите си на ново ниво като изборните резултати в Швеция и Италия от пролетта и есента на 2018 го потвърждават.

Крайно дясната вълна сред политическите партии предизвиква реципрочен отговор в най-лявата част на политическия спектър. Редица анализатори забелязаха, че повечето от бившите еврокомунисти от 70-те и 80-те години на миналия век действително са се представили много добре през изборите за ЕП през 2014 г. За съжаление имаше недостиг на нови политически играчи, с някои известни изключения, които ще споменем - Подемос в Испания и Сириза в Гърция и техните харизматични лидери Пабло Иглесиас и Алексис Ципрас. Отчаяната нужда от по-добро позициониране накара някои от най-левите партии да осъзнаят, че трябва да насърчават мла-

дите лидери, да привличат по-младите избиратели и да натрупват младежки дух. Не е тайна, че по-радикалните леви партии са малко ръждясали. Така че те дадоха път на нови лица, като Левите (Die Linke) в Германия, които имат за лидерка Катя Киппинг (37 г.) в споделено лидерство с много по-възрастния Бернд Риксейнър. Друг добър пример за движение към промяна е начинът, по който испанските комунисти/социалисти реагират по време на възникването на Подемос. Те поставиха начело на кампанията си 29-годишния икономист Алберто Гарсон. Той се превърна в истинското лице на коалиционната обединена левица (Izquierda unida) в Испания. Вливането на нови лица от страна на крайните леви партии предизвиква процес на подмладяване и сред класически социалдемократически партии. Към 2013-2014 изгряха новите лидери, като Матео Ренци от Италианската демократическа партия и Педро Санчес от Испанската социалистическа работническа партия, за да запазят партийните позиции, оспорени от едно ново съперничество, идващо от двата края на политическия спектър.

Европейският контекст, в който се развива лидерската практика, оказва сериозна влияние и в България. Тенденциите по оста ляво/дясно ясно показват, че на въпросът за успешното и ефективно политическо лидерство, тепърва ще се отговаря. Почти всяка част от политическия спектър успешно популяризира и наложи нови партии и нови лидери. Пабло Иглесиас, Алексис Ципрас, Габор Вона, Игор Матович, Том Грийкен и Джими Аксесон твърдят, че те са новото лице на политиката. Те се противопоставят на големите, установени, добре познати и по-малко прогресивни партии. За съжаление те не демонстрират нови политически стилове и не полагат достатъчно усилия за популяризиране на новите лидерски модели при провеждането на политика. Авторът вярва, че политическото ръководство трябва да бъде реформирано или поне да бъде обогатено, за да се справи ефективно с рисковете и проблемите на XXI-ви век.

3. Лидерските концепции на бъдещето (перспективи за България)

Не може да се пренебрегне натрупването на все повече изследвания, които се занимават с трансформациите на политическото лидерство. Мнозина са авторите, които създадоха нови концепции, предефинираха старите схващания и дават предположе-

ния относно еволюцията на политическото лидерство както като същност, така и като функции. Някои от тези нови концепции са особено подходящи за българската действителност, други едва ли биха намерили подходяща почва.

В перспектива една от концепциите, която вече намира радушен прием по света и която ще намери своето място сред българското общество е така наречената теория за свързаното лидерство. Идеята е на известния социален иноватор Емануел Гобильо, която той представя за първи път още през 2006 г.¹⁰ Чрез нея той предлага възможност за по-ефективно разрешаване на проблемите относно водачеството в обществото на XXI век. Той смята, че възприемането на лидера като ситуационен актьор е изцяло погрешно и отрича разбирането, че ако в конкретна ситуация при наличие на подходящия човек с „правилните качества“, неизменно ще постигнеш успех. За Гобильо това разбиране ще става все по-неприемливо, особено като се вземе под внимание рисковото общество, в което живеем. Поради това авторът вижда бъдещото лидерство в един нов „контекстуален модел“. Според него лидерите винаги ще срещат нови предизвикателства и ще се адаптират към тях. Заедно с това те не трябва да се увличат по непосредствените проблеми, за да не изпуснат голямата и цялостна картина на обществено развитие, смяната на епохата, появата на качествено нови и непознати в миналото промени и предизвикателства пред обществото и т.н. В този смисъл всеки лидер трябва да създаде гъвкава организация, която „да е устойчива на контекстуалната промяна“. Служителите и последователите трябва да са обвързани в мрежа от взаимоотношения. В здрава, но и гъвкава структура, която да посрещне промяната. В този случай лидерът не е само водач на формалната организация, а фактор, канализиращ жизнеността на „истинската“ (мрежова) организация.

Този тип лидерство ще става все по-привлекателен, тъй като вътрешно организациите ще стават все по-свързани като взаимоотношения и все по-дисперсирани като физическо присъствие на структурите. Това ще е и част от бъдещата трансформация на политическите партии, което ще налага ново лидерство. Такова ще е изискването и на българския електорат и гражданство и то само след десетина години, когато електронната и мрежова грамотност ще се явява част от базовите знания и умения на подрастващите, а

¹⁰ Първо е публикувана в сп. „Training Journal“ от ноември 2006 г., по-късно е и основа за книгата на Е. Гобильо „The Connected Leader“.

това ще предполага и почти пълно обхващане на целия електорат в диапазона 18-55 години. Политическите партии ще трябва да се променят напълно, което в случая с България ще е болезнена промяна, която ще опишем във втората част на настоящата глава.

В новия контекст лидерът (мрежовия) трябва адекватно да реконструира социалната мрежа на организацията; да създава неформални връзки, които да „смазват“ колелата на формалната структура; да разпространят иновиреща експертиза и да създават гъвкавост, от „ново поколение“. Налице са изискванията за нови качества на лидера: да вдъхва самочувствие и създава доверие по всякакъв повод; да обединява около общи цели, без да нивелира мисленето на хората си; да окуражава диалога (за да се създадат сигурни ангажменти) и да гарантира доброволна творческа изява на всеки в пространството около себе си¹¹. Това са все обстоятелства, които българските политически дейци не осъзнават напълно, но към които ще бъдат принудени да се приспособят, ако искат да оцелеят политически.

Сред някои от новите-стари концепции на ХХІ век е и лидерството, схващано като „духовно визионерство“. Първите й привърженици я представят като сбор от нови умения на лидерите, „да съзират, предвиждат и долавят все още невидимите“, но предстоящи проблеми и да предлагат решения за тях. Още през 1987 г. е направен опит за „имплантирането“ ѝ като стил на мислене сред висшето командване на американската армия¹². Сред ярките привърженици на разглежданата лидерска теория е американката Ребека Халстед, която адаптира концепцията за потребностите на широкото гражданство. Авторката доказва, че тези водачи и ръководители, които възприемат стила на мислене и действие, характерни за визионерското лидерство, са много по-ефективни и мотивиращи. Основни характеристики на такъв тип лидерство са: обширен поглед на ситуацията, преценяване на възможните за постигане цели (дори да не са очевидни за останалите); подчиняване на последователите (служещите) към преследване на тези „невидими за тях“ крайни цели; даване на свобода за действие на индивидите в групите и екипите; повече вяра в тяхната способност да постигнат крайните цели.

Във военен смисъл раждането на визията трябва да се случва на момента, когато се разгръща ситуацията и лидерът безпогрешно

¹¹ **Gobillot, Emmanuel.** The Connected Leadership // *Training Journal*, November, 2006.

¹² **Halsted, Rebecca.** *Visionary Leadership*. Thesis (M.M.A.S.) - U.S. Army Command and General Staff College at Fort Leavenworth. Kansas, 1993, p. 5.

да може да определя алтернативните и нови, правилни подходи за действие. В този смисъл това е жизнена концепция, приложима при посрещането на промените, характерни за ХХІ век. Такъв тип лидерство осигурява повече сигурност за организацията и изгражда у хората доверие, сближаване, отдаденост и воля да посрещнат всяко предизвикателство, защото става ясно, че „новото“ може „да бъде видяно“, чрез разумния изпреварващ анализ¹³. Този тип лидерска концепция е особено жизнена в политиката, където все по-категорично се очертава един свят на вътрешно политически разколи, външно напрежение и глобално противопоставяне. Българският избирател не е чужд на едно такова лидерско превъплъщение сред родните държавни мъже и жени. Всяко ефективно допълнение за вече изградения национален уклон към присъствието на силна ръка, категоричност на позициите и директните действия, ще се приеме с широко одобрение (отражение на това са както непрекъснатото преизбиране, на което се радва премиерът Бойко Борисов, така и изборът на генерал Румен Радев за държавен глава). В български условия тази концепция придобива още по-голямо значение като се има предвид допълнението, което прави Корийн Маклауглин. Тя развива идеята за духовното визионерство извън военните трактовки. Според нея в случая става дума за лидерите на новото време, работещи преди всичко с помощта на богатото си въображение, вътрешното си чувство за правилно действие и рационалната смелост. Те преднамерено просвещават хората около себе си. Гледащи към хоризонта, тези лидери са социални иноватори и главни агенти на необходимата промяна, защото са способни да виждат голямата картина, мислейки преди всичко стратегически¹⁴. Изборът на Румен Радев показва, че тази тенденция за надграждане не е чужда на българския избирател. Визионерът-лидер стъпва на няколко лични опорни точки, които го изграждат като „първия избор“ на хората за по-добро бъдеще¹⁵: отдаден е на основните духовни ценности, не избобщо, а на своето време; има ясна и вдъхновяваща визия – действена при условията на новите предизвикателства; поддържа почтени и подсилващи взаимоотношения; реализира иновативни и дръзки действия (мислене „извън кутията“). Разбра се този синтез не се създава изведнъж и още по-малко се налага бързо. Той е сложен

¹³ Пак там, с. 7-15.

¹⁴ **McLaughlin, Corinne.** Visionary Leadership // www.visionarylead.org, 2001.
<<http://www.visionarylead.org/articles/vislead.htm>>.

¹⁵ Пак там.

комплекс, за който трябва време. Българското общество е готово за такива лидери и е естествено податливо на тяхната месиански аура, но през годините в новия век се появи и една подозрителност към такива „агенти на промяна“. Най-горчив се оказа опитът със Симеон Саксбурготски, където именно този тип лидерска репрезентация увлече хората, само за да се покаже като несъстоятелна заблуда.

Все пак влиянието на тази теория е безспорно, макар че различните автори се разминават в някои от вижданията си около детайлите ѝ. Не може да се отрече, че в практиката, тази теорията намира широко приложение. Освен военните в САЩ, които вече я използват масово, голяма част от съвременните християнски църкви – особено католическата и протестантската, (а и някои агресивни „нови религии“ като мормоните, новите християни, сциентолозите и др.) изграждат водачите си именно по образа на лидерите-духовни визионери. Последните избори в САЩ, Франция, Бразилия и др. показаха, че елементи от тази концепция вече широко се използват от политическия маркетинг, обстоятелство, което ще се появи и в България.

Друга теория, която ще намери почва не само в световен план, но и конкретно в български условия е теорията за **суперлидерството**¹⁶. За първи път я срещаме в разсъжденията на Гаутам Мукунда и по-специално през 2010-2011 г. в докторската му дисертация „Пътищата на славата. Структура, селекция и лидери“ (The Paths of Glory: Structure, Selection and Leaders)¹⁷. Мукунда предлага двустепенна теория за лидерството, при която най-напред се наблюдава „първоначална филтрация на лидерите“, докато от тях останат няколко души в съответната житейска зона, които твърде много си приличат. Едва при един втори филтър някой от тях бива избран. Понякога постът се заема от уникален по способности и ефективност лидер. Филтрационният процес на Мукунда, следва да подбере най-подходящите от наличните за момента лидери. Лидерите, които излизат на преден план чрез тази втора филтрация са онези, които извършват големите промени и трансформации. По-късно същият автор нарича тези лидери екстремни¹⁸, без значение дали са добри или лоши. За Мукунда нормалният процес на филтрация

¹⁶ През 2012 г. Гаутам Мукунда прокламира тази си теория в книгата си „Незаменимите: когато лидерите наистина са от значение“ (*Indispensable: When Leaders Really Matter*). Harvard Review Business Press.

¹⁷ **Mukunda, Gautam.** *The Paths of Glory: Structure, Selection, and Leaders*. MIT. Boston, 2011, p. 8-100.

¹⁸ **Mukunda, Gautam.** When to Hire an Extreme Leader: Interview by Sara Green // *Harvard Business Review* [online], 04 September 2012.

< <http://blogs.hbr.org/video/2012/09/when-to-hire-an-extreme-leader.html> >.

е много по-добър при стандартни ситуации, защото ефективно би ни опазил от „лоши“ лидери. Но когато положението е тежко или съдбоносно, или сме изправени пред големите предизвикателства на епохата, по-добре да се рискува с екстремен лидер. Според него има два типа екстремни лидери – по-голямата част се справят отлично, но само в рамките на конкретни условия. Другата, много по-малка част, са толкова надарени, че ако въобще е възможен успех, те биха го постигнали при каквито и да е обстоятелства¹⁹. Важното в случая е какво прави тези лидери специални. Като решаващи се определят две черти на характера им: **абсолютна (крайна) решимост** (отстояване на идеите на всяка цена), съчетано със **смиреност и скромност** (защото са способни и да слушат останалите, обмислят заедно с тях и пр.).

Концепцията за супер лидерството е много примамлива, особено в свят, който е раздиран от национални противоречия, зараждащ се периферен национализъм, войнстващ популизъм и общества, потопени в хибридна война. Тя е с още по-голямо значение за общества като българското, които са лесно податливи на внушения (вътрешни и външни) и които с лекота биха тръгнали след силно изглеждащия образ, без да се интересуват за действителното състояние и интегритет на личността, стояща зад медийните и маркетингови технологии.

Горните три концепции се потвърждават и от някои от най-новите изследвания по темата. В „Лидерство: дарът да служиш“ Алфонсо Агиляр, Бернардо Бело и Фернандо Фернандес²⁰ също разглеждат лидерството в новаторска цялост. Те рисуват цялостна картина на лидерството, като отдават значимото внимание на ролята на духовните измерения, качествата и ценностите на лидера, включително и определени импликации на героичното лидерство в съвременна среда.

Предложените три измерения на лидерството – свързано, духовно-визионерско и супер лидерство ще са все по-видими практическите измерения на политическото ръководство, водачество и активизъм. Те не са подбрани случайно, тъй като в голяма степен отговаря на българския народностен характер и на възможността да бъдат харесани и от бъдещите поколения български избиратели. Настоящите политически лидери по инерция или случайно използ-

¹⁹ Пак там.

²⁰ Aguilar, A., B. Bello, F. Fernandez. *Liderazgo: El Don del Servicio*. McGraw-Hill, Mexico, 2001.

ват определени характеристики, присъщи на някоя от трите теории. Корнелия Нинова, Румен Радев, Бойко Борисов, Волен Сидеров, Симеон Втори и други не успяват да излязат от моделите и разбиранията си, повлияни преди всичко от късния XX век. За сметка на това всичко сочи, че те „постилат“ достатъчно добре за бъдещето налагане именно на посочените вече три модела.

Заедно с това трябва да си даваме сметка, че на България са ѝ необходими цивилизационни лидери, които да извадят държавата и обществото от духовното блато, в което сме попаднали. Необходима е стъпка в посока на преодоляване на разразилата се атомизация на българското гражданство. Необходими са големи идеи и цели, които да нормализират обществено-политическия живот и да канализират гражданската енергия в съзидателна посока. Днес се намираме в един от повратните моменти в историята на човечеството, каквото е именно нашето съвремие. Затова от политическото лидерство се очаква толкова много и то трябва да се оценява като сложен процес, свързан с изпреварващото откриване на същността и предлагането на парадигмите за отразяване на новите цивилизационни предизвикателства. Ако социалната, демографска и нравствена криза в България се задълбочи до невъзможни за преодолявани величини, на българското общество ще му е нужен „алхимик“ (по думите на Рук и Торбет), т.е. генератор на идеи за обществена трансформация, който успява да интегрира в едно нови материални, духовни и социетални енергии²¹.

В този смисъл е удачно да се предложи и концепцията на Александър Димитров за т.нар. политическо апостолство. Тя е базирана на четири основни характеристики, изначално присъщи на този тип лидери. **Първата** от тях е харизматичността, благодарение на която се ражда благодатта от влиянието на апостолите, увеличащо обикновения последовател, чрез невидимата власт над съзнанието на хората. **Втората** важна характеристика са уникалните съчетания от знания и уменията да се бори с тях, в следствие на което се ражда неконвенционалната интелигентността на този тип лидери. **Третата** обща характеристика се състои в наличието на обединяващата визионерска способност, изразена във възможност „да се съзре вярно непознатото бъдеще“ и от там да се роди уникална воля за промяна, чрез която всички апостоли, с думи и дела се борят за революционна, цивилизационна или системна промяна. **Четвъртата** характеристика

²¹ Вж. цитираните **Rooke, D., W. Torbet**. Seven Transformations of Leadership, стр. 88-89.

на политическите апостоли (като вид цивилизационно лидерство), свързана с преходните (разломните) зони на човечеството, е съзнателното желание за репродуциране и мултиплициране на положителния ефект от апостолското начинание. То най-общо се реализира в създаването и възпитанието на наследници, школи, последователи, които да продължат делото, за окончателното изграждане на новите мисловни и обществени системи. Както е видно, това е една неохаризматична концепция за лидерството, която отива отвъд схващанията на Корин Маклауглин за духовното визионерство и се опитва да даде един по-ясен и по-разбираем образ на тези бъдеще лидери.

Все пак под **харизма** не трябва да се разбира поетизираният образ, познат отпреди Макс Вебер, идея на която той яростно се противопоставя. Харизмата е по-скоро комплексно явление, изградено от редица елементи, които трябва да са налични в цялост, за да въздействат: святост на личността, безмерен героизъм, емпатия, сугестия, жертвоготовност и др. Тяхната съвкупност изгражда същността на апостолската харизма, докато липсата им не предполага съществуването на харизматичност у съответния лидер. Вярвам, че към разбирането за харизмата може да се приложи рационален подход и да бъде оценена реалистично и истинно. Няма нужда да бъде схващана като нещо едноизмерно и монолитно, защото дефинирането ѝ става почти невъзможно.

Ключов е и въпросът за уникалната **интелигентност на апосто-лите**, позната от минали епохи и задължителна за нашето съвремие. Тя е в основата на осъществяването им като агенти на промяната. Преходът през преломното време не би било възможно, ако апостолите не могат да го осмислят или обяснят. Към разбирането на характеристиката „интелигентност“ от голяма помощ са разработките на Робърт Стърнберг. Той препоръчва да се излезе от традиционните схващания и значения на понятието интелигентност. Смята, че трябва да се наблегне повече върху съдържанието на **успешната интелигентност**, а именно „способността да адаптираме, да променяме и избираме заобикалящата ни среда, за да постигаме нечий цели (собствени или чужди) и целите на обществото и културата (нашите или чужди)“²². В този смисъл Стърнберг различава три вида интелигентност, отговарящи на изброените вече аспекти, базирани на способностите, нужни за достигането до решение и неговата реализа-

²² Reynolds, W., G. Miller (eds.). *Handbook of Psychology. V.7. Educational Psychology: Contemporary Theories of Intelligence*. NJ, 2003, p. 35.

ция: аналитично мислене и способности, креативно мислене и способности, практично мислене и способности или комбинация от тях. Често трите категории са свързани и от тяхното равнище и развитие зависи самото разрешаване на проблема²³. В крайна сметка именно успешната, продуктивната интелигентност, е катализаторът, който извежда един индивид на пътя на апостолството. Тя осигурява личностните ресурси за нетрадиционните решение на проблемите чрез влагане на усилия отвъд възможните на отделния „обикновен“ човек от епохата. Позволява мисленето на апостола да протича „в мрежа“ – процес, който осигурява прогностичност, правилната реализация на набеязаните цели и бъдещата полезност на постигнатите резултати.

Апостолът е източник и на визионерство, раждащо воля за промяна. Тази воля е началния тласък, след който лидерът започва същинската си реализация като морален и ценностен агент на настъпващото ново състояние. Последващите му действия са съсредоточени върху намирането на решенията; създаването на алтернативи; обмислянето на варианти и реализирането на уникални стратегии, възможни като реализация в съответното време. Визионерството е в основата на този процес, който ражда „успешната интелигентност“ на политическите апостоли. Визионерството като политическа категория не следва да е „гадаене върху кристално кълбо“. Това е уникална способност да се следват закономерности, да се осъзнават променени условия, да се улавят новите нужди на хората, още преди те да са напълно осмислени и ясно дефинирани, преди да е налице критична маса от конкретни, очевидни за всеки гражданин или конвенционален (традиционен тип) политически лидер обстоятелства.

Репродуцирането и стремежът към оцеляване на сътвореното от апостолите са следващите изключително важни апостолски характеристики. Те се допълват от потребността за създаване на съзнателни последователи, които да поемат и осигурят достатъчна социална база на борбата за оцеляване на идеята и мисията. Желанието за репродуциране се състои в търсенето или създаването на наследници, които да възприемат доброволно и изцяло вижданията на апостола, да ги обогатят и развият. Целта е да се съхрани основният център на апостолското, визионерско прозрение. Така се реализира и борбата за оцеляване на идеята и мисията.

Схематично представен, един апостол е общностен, (свърх) силно харизматичен тип лидер (в описаните параметри), с разбираща чувст-

²³ Пак там, с. 36.

вителност към проблемите на заобикалящите го хора, притежаващ комплексни знания и възможности, чрез които да реализира промяна в живота им; многоизмерна личност с истинна, нова и прогресивна визия за бъдещето положение на заобикалящия ни свят. Апостолът е носител на воля за изпълнение на набелязаните цели и експонира лична отдаденост на новите идеи, в борбата за оцеляването им, благодарение на което се създават условията за тяхното последващо развитие. На този етап в България има условия, но не и личности, които да се обвържат и да бъдат такъв тип лидери. Наивно е да смятаме, че подобни пълнокръвни образи могат да се появят изведнъж от нищото. Като бъдеща перспектива пред тази концепция се очертава възпроизвеждането ѝ като форма на колективно лидерство (колективно апостолство), при което няколко образа генерират обща концепция, визия и нейното реализиране (подобно на Подемос в Испания). Погледнат по този начин моделът на политическо апостолство придобива реални размери и плътност, които могат и най-вероятно ще играят своята роля на лидерски значим проект в близко бъдеще.

4. Бъдещето на политическите партии

Заедно с политическото лидерство, значителни промени ще настъпят както сред електората, така и при самите политически партии, особено при тези, които все още се числят към така наречените „масови партии“. Убеждението на автора стъпва на разбирането за един свят, в който технологичното развитие премодулира обществените и политически отношения. Това е процес, който обхваща целия свят, протича неумолимо и главоломно.

Навсякъде се гради в огромни мащаби, инвестира се в иновации, правят се научни пробиви и все по-смело се гледа към света извън нашата планета. Цели провинции се свързват в градски конгломерации (например Жинг Жин Жи в Китай), които да приютяват десетки, а ако се наложи и стотици милиони човешки същества. Градят се мега инсталации, които да уловят слънчевата или геотермална енергия и заемат хиляди хектари площ, като произвеждат невъобразими количества електричество. Градовете се трансформират в интелигентни и самоподдържащи се мега организми, а в Индия вече има няколко изцяло нови интелигентни мрежови града.

Наред с инфраструктурните постижения, които изцяло изменят социалната среда, сме свидетели и на невероятни научни постижения. В

областта на генетиката за първи път се роди дете с генетичен материал не от 2, а от трима родители. Не беше толкова отдавна, когато през 2014-2015 за първи път бе създаден организъм с ДНК не от 4, а от 6 нуклеотида (нещо, което промени изцяло перцепцията за човека)²⁴. По отношение на изкуствения интелект непрекъснато се работи, но през 2017 година Гугъл разработи ИИ, който победи шампиона по го Лий Седол, а през 2018 и световния шампион Ке Цзе. Тази демонстрация и свързаните с нея проучвания показаха, че изследванията и експериментите с ИИ са по-напред отколкото анализаторите смятаха²⁵. Всички тези научни и технологични постижения се случват на фона на постоянните открития във физиката, химията, медицината, техническите науки и т.н. Наред с това е още по-засиления интерес към открития космос, новите програми на НАСА, полетите до Марс и т.н.

Наред с големите пробиви в различни научни полета непрекъснато се подобряват технологиите на бита, информационната среда и производството. Непрекъснатите иновации ни предлагат всяка година все по-съвършени технологични продукти, но въпреки това не успяват да решат натрупаните глобални проблеми. Световните дисбаланси и неравенства се задълбочават, като заедно с това сме свидетели на една безкрайно усложняваща се международна среда. Светът е свидетел на безпрецедентни миграционни потоци, на задълбочаващи се континентални (като Великата африканска война, завършила през 2008 г. и коствала близо 5 млн. жертви)²⁶ и регионални конфликти (като Сирийската криза), както и на заплахи с глобален магнитуд (като климатичните промени).

Наред с технологиите и усложнения глобализиращ се свят, се променя и самата човешка природа. Във „векът на иновациите“, както наричаме XXI век, активната част от населението вече е разделена на два вида - технологизирания човек на бъдещето Хомо техникус и живеещият в миналото аналогов Хомо симплекс²⁷. Една

²⁴ **Malyshev, D., et al.** A Semi-synthetic Organism with an Expanded Genetic Alphabet // *Nature: International Journal of Science* [online], 07 May 2014, p. 385-388.

<<http://www.nature.com/nature/journal/v509/n7500/full/nature13314.html#affil-auth>> (01.11. 2018).

²⁵ **Byford, Sam.** Google's AlphaGo AI beats Lee Se-dol again to win Go series 4-1 // *The Verge* [online], 15 March, 2016.

<<http://www.theverge.com/2016/3/15/11213518/alphago-deepmind-go-match-5-result>> (01.11.2018).

²⁶ A Report from Congo: Africa's Great War // *The Economist* [online], 04 Jul. 2002.

<<http://www.economist.com/node/1213296>> (01.11. 2018).

²⁷ **Geisler, E.** The Notion of Homo Technicus, Homo Simplex, and the Real Dilemma of Science and Technology in Business and Society (conference report), 2001.

<https://www.researchgate.net/publication/228936913_The_notions_of_homo_technicus_homo_simplex_and_the_real_dilemma_of_science_and_technology_in_business_and_society> (01.11.2018).

от първите дефиниции разглежда хомо техникус като член на обществото, който притежава уменията и способностите, характерни за научния и технологичен напредък на ХХІ век и повишената сложност на заобикалящата го среда²⁸. Според Гейслер човекът на бъдещето е обусловен от определен комплект характеристики, сред които: **Зависимост от технологиите**; **Урбанизация** на личността; **Лесен достъп до информация**, знания, решения, мнения, новини и идеи; Склонност към **социално отчуждение**; Склонност към **загуба на чувство за общностност**; **Запознатост с технологичния и научен прогрес**; Развито **чувство на нетолерантност** към нетехнологичните членове на обществото; **Хипер фиксиране** около тенденциите, свързани с науката и технологиите на бъдещето; Развиване на **силна вяра в стойността на науката и технологиите** и възможността им да решават социални проблеми; **Зависимост от постоянен поток на научни иновации**; Невъзможност за провеждане на ежедневието без технологии, към които е привикнато и др.

В това условно разделение на обществото хомо симплекс е човек, на който не само му липсват умения и способности за продуктивно съществуване в технологична среда, но също така и за успех и дори оцеляване²⁹. Като цяло тези разбирания имат известно основание. Но те разглеждат човека и човешките общности само през погледа на технологичното развитие, без да споменават какво отнемат технологиите от човека. Не се коментират ситуациите, в които напълно образовани и запознати с технологичното развитие индивиди, съзнателно отхвърлят употребата на технологиите. Подценява се желанието на определени групи от обществото да се придържат към живот, освободен от рисковете на високите технологии, както и общности, чиито ценностен, културен или религиозен субстрат не позволява открито прегръщане на високите, или каквито и да е технологии. Подминава се фактът, че съвременният човек може да приеме едни и да отхвърли други технологии, нововъведения и научни постижения. Не се разграничават технологично грамотните граждани от технологичните консуматори. Това не са тъждествени групи (особено от социологическа гледна точка).

На фона на настъпилите радикални изменения в обществата съвсем основателни са въпросите, свързани с политическите, икономическите и морални измерения на тези промени. Именно зато-

²⁸ Пак там, с. 5.

²⁹ Пак там, с. 6.

ва политиката не може да стои в страна от поставените проблеми. Променят се държавите, политиката, икономиката, социума. Дигитализирането и виртуализирането са процеси, които няма как да се подминават или заобикалят. За нас българите с най-голямо значение са промените в Европа, а те настъпват в множеството аспекти, жизнено важни за бъдещето развитие – икономика, демография, наука, технологии, иновации, образование, но най-вече в социалния фундамент, който за Европа се явява социалната държава. Нейното бъдеще минава през разбирането, създаването и прилагането на социални иновации в рамките както на самите държавни структури, така и по отношение на други обществени структури (общини, университети, здравни заведения, училища, детски градини, охранителни структури и т.н.). Именно тук идва и ролята на политическите партии, които също ще претърпят еволюция, за да отговорят на предизвикателствата, които дигиталната епоха поставя пред тях и за да запазят доминиращата си позиция на основна единица, претворяваща обществената енергия в национална и местна политика.

За добро или лошо политическите партии все още са основния субект в борбата за политическа власт, за съжаление гражданите отдавна са изгубили доверие в тях. Това от своя страна рано или късно ще постави на сериозен риск плуралистичното партийно представителство в европейските демокрации, като в някои от тях, този процес вече е започнал В Турция, Руската федерация, Полша, Унгария и др. това вече е обозрима реалност, което кара изследователите да причисляват тези страни към т. нар. ограничени демокрации. Политическите организации, дори тези с традиции, твърд електорат, национално представителство и управленски опит са подложени на изпитание от ярки политически фигури. Много често това са опортюнисти, които с добри кампании и целенасочени послания компенсират гражданската несигурност и печелят широко представителство в местни и национални политически органи. От този процес губят всички политически партии, но най-потърпевши са масовите и в частност левицата.

В известна степен партиите са длъжници по отношение на собственото си технологично развитие и техническо обезпечаване. Ако тази тенденция не се преодолее, пропастта между политическите сили и потенциалния им електорат ще нарасне още повече. Това ще означава отлив на членове, закриване на структури и влошаване на експертния потенциал, все рискове, които ще засегнат всички партии, особено тези, които са силно структурирани (като

левите партии и десницата от християндемократически тип), което ще означава и техния край, без значение дали говорим за България, или за друга европейска държава. Разбира се, положението в страната е далеч по-тежко, отколкото в другите страни от ЕС. Българските партийни структури са нереструктурирани, а мнозинството от партийните членове трудно свиква с настъпващите промени. Няма да е далече бъдещето, когато политическите партии от класически тип ще са надживели времето си и няма да имат сили да се противопоставят на дигитализираните политически структури както организационно, така и електорално.

5. Технологизиране на електората и дигитализиране на избирателната система

Именно това е най-съществената от политическите тенденции в последните 20 години - технологизирането на електората. В случая партиите изостават в трансформацията си, в реструктурирането си по линия на високите технологии и това се забелязва от повечето избиратели. На фона на модерните партии от последно поколение (партии, които боравят изключително с дигитално членство, структури и модерни комуникационни похвати), каквито са Подемос, пиратските партии и Зелените в Европа, традиционните политически организации, особено в Източна Европа (най-вече масовите партии), изглеждат безвъзвратно остарели и демодни. За България това важи с още по-голяма сила. Тази изостаналост се проследява и в организационен план, и в структурно отношение, и като уставни норми. Често не се дава сметка, че под технологизиран електорат се има предвид цялото множество избиратели на възраст от 18 до 45 години включително, което е един огромен дял от избирателния корпус и от активно гласуващите, дори в България. От почти тридесет години на ход е технологична революция в целия свят. Тази революция обхваща цялостно и политиката, а не само технологията на политическия маркетинг. Модерността все повече притиска партиите, но към нея се добави и необходимостта от съвременна комуникация, интеракция и включване в общите процеси както на членовете, така и на симпатизанти, а и на по-широки електорални слоеве. Специално за българските партии необходимостта от модернизация е жизненоважен процес, а за масовите партии в ляво и дясно е дори въпрос на оцеляване (в средносрочен и дългосрочен план).

Технологичното общество неизбежно желае да трансформира всяка една система, до която има, или би имало достъп, т.е. всяка среда, в която съществува. Избирателните системи не правят изключение. По същество технологиите присъстват широко в изборния процес, рекламите и обяснителните кампании се разпространяват с всички налични средства за комуникация, изборната администрация е изцяло електронизирана, поддържат се информационни портали, дигитализират се архивите от предходни избори и т.н. Разбира се, когато се говори за технологии в изборния процес, обикновено се разбират софтуерни програми, електронно оборудване (компютри, скенери, принтери, бар-код четци) и интернет³⁰. Всичко това са технологии, които са добре познати и ежедневно използвани от избирателите на възраст 18-50 години, като са добре възприети и познати на избирателите 50-65. Обективно, вече само най-възрастните избиратели се затрудняват да използват високи технологии, или да комуникират виртуално.

Примери за различни по форма и обхват дигитализации на изборния процес могат да се открият както в Европа, така и в развитите демокрации отвъд океана. Обикновено като най-добри примери се дават Естония и САЩ, но заедно с това в различна степен се споменават Индонезия, Руската федерация и ЮАР, като днес около 14 държави са въвели онлайн гласуването, пряко следствие от интернет революцията³¹. Разбира се всяко общество по различен начин провежда диалога сред гражданите, за да изясни големият въпрос повече или по-малко технологии в изборния процес. Няма да е далеч бъдещето, когато ще се гласува през личен комуникатор, виртуален модул за гласуване, или чрез персонален оптичен хардуер. Очаква ни виртуализиране на целия процес – бюлетини, кандидати, програми, обещания и т.н. В това отношение (технологично погледнато) няма да има проблем дори в България, въпрос на време е. В истинските правови държавите, където върховенството на закона е базово състояние тези промени ще доведат до решаване на някои от настоящите проблеми – идентификация, легитимация, независим вот, сигурност на вота, преброяване и т.н. Това ще е вододел за държави като България, защото без върховенство на закона и морален интегритет, високите технологии ще пре-

³⁰ **ACE project.** The Electoral Knowledge Network: Elections and Technology[online]. <<http://aceproject.org/ace-en/topics/et/introduction/default>> (01.11.2018).

³¹ **Heiweil, Rebecca.** Nine Companies that Want to Revolutionize Voting Technology // *Forbes*[online], 02 December 2017. <<https://www.forbes.com/sites/rebeccaheilweil/2017/12/02/eight-companies-that-want-to-revolutionize-voting-technology/#32a696bf12c1>> (01.11.2018).

върнат политическите партии в напълно кухи структури, а гласуването ще ерозира до степен на пълно обезличаване.

Технологизирането на електората и възпитаването на определени навици, свързани с високите технологии позволява разработването на все по-добри и по-сигурни решения. Решения, които да привлекат все повече хора към урните или терминалите за гласуване. Това ще е и една от генералните цели на политическите партии – да възбудят в максимална степен общественото мнение, да се улесни достъпа на все повече хора до места и начини за гласуване, в крайна сметка до постигането на истински легитимен избор, чрез който да се гони по-голям електорален успех. За българските партии това ще е път за спасение, особено като се има предвид ниският им рейтинг към днешна дата.

Заедно с изборния процес, но далече по-мощно, ще се технологизира и цялостният облик на политическата кампания, което е ключов момент в съществуването на политическите партии. В момента интернет е централен елемент от всяка модерна политическа кампания, като се използва целият арсенал информационни технологии – e-mail комуникация, сайтове, социални мрежи, излъчвания и реализация на всякакви форми на активизъм доставят кампанийните съобщения до все по-широка аудитория. Интернет технологиите осигуряват финансиране, лобиране, доброволчество, изграждане на подкрепа, организиране на кампаниите, представяне на отделните кандидати и т.н.³² Социалните мрежи и новите медии (вкл. Фейсбук, Ютюб и специално създадените медийни инструменти за влияние) достигат до много повече хора³³. Дори в България, където от гледна точка на предизборните кампании, социалните мрежи не са от голямо значение, се осъзнава бъдещата им роля. Това, което не се разбира, е настъпилата промяна в самите социални мрежи. Фейсбук вече не е просто инструмент, среда, или медия, а социален интегратор, който може да има както национално (респективно локално) значение, така и глобално влияние върху определени въпроси. Това повдига не само въпроса за политическото значение на социалните мрежи, но и за тяхната политическа отговорност – тема, достойна за самостоятелно изследване.

³² **Lumen.** Boundless Political Science: The Modern Political Campaign[online]. <<https://courses.lumenlearning.com/boundless-politicalscience/chapter/the-modern-political-campaign/>> (01.11. 2018).

³³ Пак там.

Към днешна дата политическите партии в България все още разчитат почти изцяло на телевизията, която се явява кулминационният елемент на модерността (на XX век). Но ние се намираме в една постмодерна епоха, където са налице други елементи: фрагментация на телевизионните излъчвания (смяна от национално предаване към по-разнообразни източници на новини, включително сателитни и кабелни програми, коментарни радиа и 24 часови телевизионни бюлетини); възможността и реализацията на нови форми на взаимодействие партии-гласоподаватели благодарение на интернет; опитът на партиите да подсиgurят контрола си в една по-комплексна, фрагментирана и бързо променяща се среда, чрез стратегически комуникации и медиен мениджмънт в постоянна кампанийност (като се поддържат постоянна обратна връзка, анкети, фокус групи, електронни срещи с гласоподавателите и информиране дори за рутинни партийни или политически решения)³⁴.

Разбира се всички тези процеси протичат в различните държави с различно темпо и интензитет. В някои те започват още през 90-те години на миналия век, а в други се развиват едва днес. При всички положения този тип приближаване на кампаниите и партиите, макар понякога да внася известно чувство на дезорганизираност на посланията, включва хората в политическия процес. За партиите това е един от големите шансове да се обхванат максимално много хора, да се апелира буквално пред масите и да бъдат действителен рупор и опора за малкия човек и за всеки, който се чувства онеправдан, или по някакъв начин репресиран от системата. Така или иначе бъдещето на политическите кампании сочи в тази посока, а това означава и продължаващо технологизиране на процеса.

Партиите в България са изправена пред една политическа среда, която неизбежно ще съществува в условията на постмодерност. Това, въпреки възможните интерпретации, означава поне няколко неща: задълбочаващ се културен плурализъм, социално многообразие (вкл. задълбочаване на социалното неравенство), фрагментация на източниците на информация, на доходи и на благоденствие; нарастващи предизвикателства (оспорване) пред традиционните и йерархични форми на авторитет, както и оспорване на външните авторитети и стандарти за рационално знание; заедно

³⁴ **Norris, P.** The Evolution of Election Campaigns: Eroding Political Engagement?: Paper for the conference *Political Communications in the 21st Century*, 17 Jan. 2004. JFK School of Government at Harvard University, p. 6-7. <<https://sites.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Otago%20The%20Evolution%20of%20Election%20Campaigns.pdf>>

с това се наблюдава все по-нюансираното и объркано чувство за идентичност³⁵. Днес партиите трябва да избират внимателно своя път на развитие. Предпоставят се три типа еволюция:

1. Партиите напълно да се модернизират според новите постмодерни очаквания. Това налага пълно фасетизиране на политическите намерения спрямо политическите очаквания. В резултат на това ще настъпи процес на откъсване от традиционната социална база и съществуване във флуидно състояние, преливащо към различни социални каузи, множество маргинализирани групи и социални движения.
2. Партиите да останат на позиции, стоящи на класическите постулати на социалната и правова държава в Европа. Да поддържат максимално широка членска маса и плътно да се придържат към интересите на социалната база. Това пък ще доведе до ограничени възможности за излизане извън ядрото на електорална подкрепа, отказ от развитие на модерна и гъвкава организационна структура и невъзможност да се привлича нарастващия технологизиран електорат.
3. На трето място е вариантът, в който политическите партии продължат да отстояват най-значимите и социално-определящи достижения на социалната и правова държава в Европа (касаещи труда, социалната подкрепа, здравеопазването и образованието, върховенството на закона, балансираната и устойчива икономика), продължат да реформират структурата си и се отворят към израсналите в изцяло технологизирана среда избиратели. За тях интернет е и среда на съществуване, и комуникационен поток, и работна среда, и още много и много други измерения. Това ще е електорат, който все повече ще се нуждае и ще търси разбиране, подкрепа, защита и т.н.

Еволюция на политическите партии ще е необходима и поради настъпващите промени в политическия маркетинг и политическия пазар. Преди се „предлагаха“ съществуващи „продукти“ – партийни политики, политически лидери и образи, стратегически програми и доктрини за развитие. За съжаление политическият маркетинг отдавна се е насочил не към убеждаването, а към „отгатването“ на нуждите, стремежите и желанията на потенциалния електорат. Разчита се както на супер модерни системи за маркетингови проучва-

³⁵ Пак там.

ния през интернет, така и чрез класическите анкети, фокус групи и интервюта, за да се установят не проблемите (за които да се търсят и предлагат решения), а предполагаемите теми (значими или незначителни), които ще развълнуват или вече вълнуват избирателя. Разликата е значителна и води до изчезване облика на партиите и до тяхната аморфност. Именно така се приемат стратегии на парче, обещаваат се неща, които се оказват трудно изпълними (или неизпълними), партии изгряват и залязват само за мандат време. Заедно с това се появиха и положителни неща, защото с нарастващото значение на интернет всички актьори – партии, политици, кампанийни мениджъри, журналисти и др., са принудени да отговарят на всяко запитване, на всеки проблем, на всяка ситуация, която ги засяга. На преден план се поставиха въпроси, касаещи стратегическия маркетинг, системния маркетинг, адекватността на партийните стратегии и т.н. Също така стана ясно, че много от политиките, поставени в постмодерна среда, се оказват значително изоставащи (или откъснати) от технологичните и икономически промени. Това прави усилията им, по усвояване на новите маркетингови техники и технологии, напълно несъстоятелни, особено при поставянето им в по-комплексна информационна среда.

Заедно с това политическото пространство стана една идея по-флуидно, само допреди 10-15 години партиите медийни проекти бяха екзотика, докато сега имате напълно виртуални политически актьори (що се отнася до структура и вътрешнопартийна комуникация и мобилизация). Нещо повече, постмодерните кампании се глокализираха, като използваха технологии за глобална комуникация и свързаност, насочени към по-малки общности, към откъснати или труднодостъпни места; като декомпозираха посланията и ги дисперсираха по предназначение; станаха едновременно по интерактивни, но и по лични.

Налице е развитието на политически дискутиращите потребителски групи в „нета“, партийните интранети, интерактивните сайтове на държавните структури, общностните асоциации, транснационалните мрежи (защитаващи различни политики), електронната комуникация и употребата на интернет от традиционните медии и т.н.. Тези форми ще продължат да еволюират заедно с политическата употреба на интернет, което вади на преден план необходимостта от бърза адаптация към дигиталния свят на политически партии, правителства и социални движения. За съжаление тази необходимост не се осъзна-

ва в пълнота от българските политически актьори, което отново ще постави България в групата на догонващите. Дори и така, промени ще има, да се надяваме, че обективното забавяне, ще се превърне в позитив, благодарение на който българското общество ще бъде по-подготвено за предстоящите политически трансформации.

Дори към днешна дата ясно се очертават определени кампанийни и изборни тенденции. Политическите партии, включително в България, следва да се съобразят с тях. Едно от най-престижните изданија в областта на политическия маркетинг „Кампании и избори“ вече открии седемте най-големи тренда, с които се сблъскват европейските демокрации, респективно политическите партии, които се явяват на избори. Тяхното изследване е показателно и подкрепя нашите досегашни проучвания. Това, което настоящите кампании очертават е както следва³⁶:

1. **Нациите все повече се поляризират.** Тези разделения са най-вече поради географски разделения, пол, възраст и образование като гласоподавателите все повече се групират около това, което харесват, без да отчитат противоположни аргументи. Удачен пример за това е бежанският въпрос, който на практика се оказва ключов за повечето държави в ЕС и който рязко раздели общества и политици. Проблемът с обществената поляризация е, че ако не се балансира навреме ще генерира социални противоречия, които могат да взривят системи и държави.
2. **Изборите са все по-непостоянни (изменчиви).** С право може да се каже, че този феномен, характерен предимно за Източна Европа, вече е общоевропейска характеристика. В Германия, при последните избори, двете най-големи партии (ХДС и СДП) изгубиха общо 13,7 %, а във Франция традиционните партии изпаднаха в тежък колапс. Тази тенденция само идва да потвърди, че вече не може да се разчита на твърдия вот (на ядрото), което изправя партиите пред процес на непрекъснато преоткриване на теми (на себе си дори), да се обновява и да печели гласоподаватели всеки ден на нова сметка.
3. **Нови предизвикателства пред изследванията на публичното мнение.** Преди всичко са свързани с променливия начин на живот на гласоподавателите (без това да променя

³⁶ Perron, L. 7th Trends in Political Campaigning. // *Campaigns and Elections* [online], 18 Jan. 2018. <<https://www.campaignsandelections.com/europe/7-trends-in-political-campaigning>> (01.11.2018).

фундаменталните правила в статистиката), но и с нежеланието да се инвестира в солидни и качествени изследвания. Обратно на традиционното схващане, именно сега трябва да се наблегне още повече в качествено и количествено отношение именно на изследвания на общественото мнение.

4. **Автентичността печели избори.** Доналд Тръмп докара телевизионното реалити в политиката. В епохата на именно този тип телевизии и предавания гласоподавателите са склонни да простят голяма част от гафовете, репликите и дефицитите на кандидатите. Доналд Тръмп накара хората да повярват, че така както говори и се държи пред камера, такова е поведението му и в действителността. Подобно нагласи се усещат и спрямо Джереми Корбин, а и спрямо Алексис Ципрас в началото на неговия възход. Все повече политици ще използват инструмента на риалити политиката по време на избори, а както демонстрират политици като Силвио Берлускони и Бойко Борисов, това може и да е постоянно поведение.
5. **Дигитализацията променя политическите кампании.** Макар в миналото изследователите да бяха скептични спрямо влиянието на социалните медии, все повече изследвания категорично потвърждават тезата, че електората се променя и високите технологии (дигитализацията) променят самите кампании. Днес всеки се включва по една или друга форма в мрежата, а голяма част от избирателите са постоянно онлайн. Това както стана ясно до момента има огромно влияние по отношение на комуникацията, споделянето на информация и възприемането на посланията.
6. **Опитът има все по-малко значение.** Това е свързано преди всичко с факта, че технологично светът се развива и променя толкова бързо, че често младите политически лидери са в по-добра позиция да го разберат и да се позиционират в него. Примери за това са редица от настоящите (и скорошни) политически лидери на развитите демокрации – Емануел Макрон, Джъстин Трудо, Себастиан Курц, Педро Санчес, Матео Ренци и т.н. Това не значи, че опитът не е от значение за избирателя, а че по-опитният вече не се ползва с предимство пред избирателите както преди. Сега само трябва да се покаже, че ставаш за работата и да преминеш изборния праг. След това младостта дори е в плюс.

7. **Негативните кампании.** Досега това беше оръжие, което наблюдавахме главно в американските избори. Макар че там пикият е отминал, в Европа негативните кампании са все по-ефективни, като не са толкова праволинейни като тези в САЩ. Както се вижда в Обединеното кралство, Швейцария и Испания, политическите кариери могат да приключат само за седмици.

Изброените тенденции показват ясно, че политическите кампании се променят главно по линията на два основни фактора – високите технологии и постмодерната среда, в която се провеждат. Променя се и самата дейност на политическите партии, тяхната организация, структуриране и форми на влияние. Основният въпрос тук е „Какво ни очаква? Как да се трансформират партиите? Какви партии очакват България на утрешния ден?

6. Дигитална структура, мрежови партии и хибридна организация на политическия апарат

Досега очертавахме настъпващите състояния и промени както в областта на политическото лидерство, така и като предизвикателства пред политическите партии. От една страна те трябва да се реструктурират в активни мрежови организации на две равнища – аналогово, което включва досегашните партийни структури, вътрешнопартийни организации, звена, членове и др.; и дигитално, което да представлява виртуалната структура и електронна комуникация на партията и която тясно се преплита с аналоговите елементи. Звучи по-лесно отколкото е в действителност.

Вариантите за реализация са няколко. На първо място може да е подобно на партиите, които предлагат дигитален дневен ред за обществото, за неговото организиране и за структурирането на държавните институции и политическите партии. На следващо място може да е подобно на пиратските партии и специфичните за тях структури и инструменти. Също така съвременните партии могат да се реструктурират и като кибер партии. Разбира се, възможни са всевъзможни комбинации от изброените варианти.

Партиите в новата дигитална епоха, особено тези, които оперират в политическа среда, подобна на българската, трябва да са готови да отговорят на определена група въпроси, касаещи бъдещото партийно развитие. Все пак една от основните партийни задачи остава организирането и активизирането на гражданското участие, което се

реализира в рамките на три, да ги наречем типа мотивации – организационно мотивирано участие (целенасочено и подготвено от определена структура или движение); социално мотивирано участие (генерира се и се възпроизвежда на база общи виждания, занимания, убеждения и т.н.); лично мотивирано участие (участие, базирано на личната инициатива)³⁷. Тук най-важни се явяват възможностите и инструментите за влияние, които да сугестират избирателя през дигиталната медийна среда. Именно така може да се стимулира политическото участие, базирано на социалния капитал на новите медии, като според Жил де Зунига чрез него може да се активизира традиционния (офлайн) социален капитал. Според него това е обясняващ фактор за активизиране поведението на гласоподавателите и изобщо на политическото участие. Съгласяваме се с това заключение и поради факта, че други автори (като Вакари, Михалска и др.) вече са потвърдили в различни изследвания, че онлайн мобилизацията позитивно увеличава склонността към политическо участие (особено в развитите демокрации), особено сред хората, които се интересуват слабо от политика. Това влияние на и през новите технологии може да се тълкува като съживяване на демокрацията, тъй като влияе най-много на политически пасивния, но технологизиран електорат³⁸.

Горните констатации допълнително убеждават, че партиите следва да претърпят някаква форма на дигитална трансформация, но това не винаги означава технологизация чрез социални, мобилни, аналитични и облачни инструменти. Най-важното остава начинът, по който тези технологии се интегрират в структурата на партията и сред нейния апарат, за да приеме определена трансформация и да промени начина си на функциониране³⁹. Когато по горе написахме, че съвременните партии следва да предлагат своя дигитален дневен ред, се имаше предвид най-вече фактът, че се намираме в разгара на четвъртата индустриална революция. В цифри това означава, че някъде около 2020 година 7 милиарда души ще са свързани чрез 35 млрд. устройства в онлайн среда. Това предпоставя още повече дигитални компании, нови дигитални партии, още повече дигитална комуникация и все по-технологизиран и дигитализиран политически маркетинг. Това на свой ред предполага много по-мобилни и гъвкави

³⁷ Пак там, с. 2-5.

³⁸ Пак там.

³⁹ **Sommerfeld, B., R. Moise-Cheung.** The Digitally-fit Organization // *Inside magazine*, issue 12, June 2016, p. 42-52.

политически лидери, също така означава, че партиите най-вероятно ще сменят по-често фигурите начело на организацията с цел да я запазят максимално адекватна на активно променящите се условия.

Налагат се няколко констатации, особено важни за българските политически актьори. Първо, че партиите трябва да имат собствена вътрешнопартийна дигитална стратегия. Второ, че трябва да подбират, или да квалифицират апарата си като се съобразяват и с нея, наред с устава и програмата си. Трето, политическите партии не функционират изцяло във флуидна дигитална среда, но все повече се „потапят“ и в нея. Това значи нови задачи и роли, ако се търси ефективно опериране в тази среда. Тази реалност означава и сериозното възприемане на понятия като – кибер сигурност, дигитална аналитика, електронно обезпечаване на дейността, мрежи от екипи и т.н.⁴⁰.

Защо са необходими тези неща, най-вече защото изборите, които са толкова важни за политическите сили, все повече ще се печелят и чрез социални мрежи, нови медии и технологии. Дигиталната трансформация ще позволи по-висока скорост на действие, прецизност и навременни реакции. Към настоящият момент българските партии изостават в развитието си на виртуалното поле. Те трудно комуникират с малки и гъвкави, политически активни групи, не конкурират адекватно основните си опоненти на равнище електронни медии, не успяват да пробият чрез модерна визия и отношение сред новите медии, отстъпват технологично както в социалните мрежи, така и като инструменти, които да се използват, особено в сравнение с европейските и американски партии.

Нуждата от промени е наложителна, организационната структура трябва да приеме нов дизайн или функционалност, който да води до гъвкавост и навременно действие, без да се губи стратегическия хоризонт, но също така е вярно, че резките (особено дигиталните) трансформации при отдавна установените и съществуващи организации, водят до културен шок, блокиране на основните функции и до „умиране“ на организацията. Установените национални партии (например БСП, явяваща се лицето на левицата в България) не могат да си позволят шокови трансформации поради възможността от разпад на партийната структура. Това не означава да не се адаптират и да не придвижват дигиталното съзряване на кадрите си. Зомерфилд и Мойс-Чунг предлагат четири варианта, които ние можем да адаптираме към партийната организация.

⁴⁰ Пак там, с. 44.

На първо място това е тактическият модел. Инвестира се в технологии и инструменти по конкретен повод, най-често по време на избори. Често инвестицията няма стратегически хоризонт, а постигането (или частичното изпълнение) на набелязаните цели може да не оправдае разходите. Със сигурност няма да подготви трайно организацията за предстоящото развитие на средата и при следващи избори тя може да се окаже в по-неблагоприятна обстановка. На следващо място е централизираният модел, който предполага бюджет за дигитализация на някои партийни дейности и постоянно функциониращи звена (или дигитален център). Също така се разчита на постоянни малки дигитални инициативи, които да генерират подкрепа и да стимулират електората, което се оказва задължително в ерата на „хайп поколението“. Този модел би функционирал добре в български условия, макар да съществува възможността да се съса комуникацията между лидерите на партията и управляващия дигиталните звена/звено, т.е. отговорността трябва да е споделена, но балансът на функциите остава труден. Трети поред е шампионският модел, който изисква сериозна организационна трансформация. Отговорно е не само централното звено, но и всички останали звена трябва да са способни да оперират в дигитална среда, да споделят съдържание, да работят онлайн в реално време и т.н. Това предполага, че ръководство и апарат са в пълен синхрон и споделят общи разбирания за дигитализацията като процес. Оттам насетне ясното разбирателство ще позволи и добра кибер сигурност, а оттам и нов тип организация. На този етап българските партии стоят твърде далеч от този модел. Последен е моделът „дигиталното е нормално“⁴¹. Това е структура с всеобща свързаност и пълна децентрализация, характерен е за кибер партиите, които ще обясним по-подробно в следващите параграфи⁴².

⁴¹ Пак там, с. 46-47.

⁴² Това са партии, които разбират партийното членство максимално широко и които използват предимно дигитални инструменти за комуникация, връзка и мобилизация на своите членове и симпатизанти. Тези партии съществуват като огромни онлайн генератори на влияние, които създават и споделят връзки и информация към стотици хиляди и милиони избиратели. Важно е да се отбележи, че тази форма на партийно съществуване не е само кампанийна, а е на практика основният начин, по който съществува дадена партия. В този случай партийните структури и йерархии (ако изобщо съществуват) са силно минимизирани, а партийната ефективност се измерва чрез възможността да се участва на всички социални платформи и нови медии по възможно най-бърз и висококачествен начин. Това е само едно от вероятните развития пред политическите партии, но със сигурност е едно от тези, които не трябва да се пренебрегват, защото кибер партии ще има, а някои от тях ще пожелаят и да управляват.

7. Заключение

Дигиталната епоха наистина постави хората на първо място, както пише и Андреа Налес. Появиха се множество нови предизвикателства от политическо естество, които свариха политическите лидери и техните партии неподготвени. Загубата на държавен контрол, отчуждението от труда, експлоатацията, неравенствата, замърсяването на планетата и дехуманизацията на структури, групи и лидери повдига въпроси, чието решение не може да се бави.

Всички традиционни социални връзки, йерархии и взаимодействия се революционизират, следвайки дигиталния дневен ред. На лице се редица тенденции, които радикално променят установени политически категории. Днес се сблъскваме с явления като деперсонафикация на лидерството, хипер харизма, трансформация на труда в дигитална екосистема, отпадане на пенсионирането и увеличаване на живота, дигитално гражданство, еволюция на изкуствения интелект, роботиката и автоматиката, обвързване чрез хипер свързаност, превръщането на информацията в най-ценен ресурс и др. Традиционните лидерски модели и политически структури не са достатъчни и следва да се променят и еволюират ако не искат да отмрат.

Политическият живот се дигитализира и усложнява. Бъдещето чертае блок-чейн гласуване, „течна“ демокрация и кибер партии пред днешните избиратели. Партиите все още остават сред най-значимите политически субекти, но осъзнават ли ролята си при очертаващите се промени? Политическите партии и лидери, особено българските, трябва да се променят и това не е въпрос на избор. Времето изисква гъвкави организации, които могат да използват целия потенциал на свързания с тях човешки ресурс. Нужно е лидерство, което да съществува на две нива – реално и виртуално. Нужен е дигитален дневен ред и трансформация, които да посрещнат утрешните предизвикателства.

Библиография

ACE project. The Electoral Knowledge Network: Elections and Technology[online]. <<http://aceproject.org/ace-en/topics/et/introduction/default>> (01.11.2018).

Aguilar, A., B. Bello, F. Fernandez. *Liderazgo: El Don del Servicio* / A. Aguilar, B. Bello, F. Fernandez. – Mexico: McGraw-Hill, 2001.

Beard, Mary. The Acting Demagogue / Mary Beard // *The Times Literary Supplement* [online], 10 Oct. 2016. <<https://www.the-tls.co.uk/articles/public/borrowed-eloquence/>> (02.12.2018).

Byford, Sam. Google's AlphaGo AI beats Lee Se-dol again to win Go series 4-1 / Sam Byford // *The Verge* [online], 15 March 2016. <<http://www.theverge.com/2016/3/15/11213518/alphago-deep-mind-go-match-5-result>> (01.11.2018).

The Economist. A Report from Congo: Africa's Great War // *The Economist* [online], 04 Jul. 2002. <<http://www.economist.com/node/1213296>> (01.11. 2018).

Geisler, E. The Notion of Homo Technicus, Homo Simplex, and the Real Dilemma of Science and Technology in Business and Society (conference report), 2001. <https://www.researchgate.net/publication/228936913_The_notions_of_homo_technicus_homo_simplex_and_the_real_dilemma_of_science_and_technology_in_business_and_society> (01.11.2018).

Gobillot, Emmanuel. The Connected Leadership / Emmanuel Gobillot // *Training Journal*, November, 2006.

Halsted, Rebecca. Visionary Leadership. Thesis (M.M.A.S.) - U.S. Army Command and General Staff College at Fort Leavenworth. Kansas, 1993.

Heiweil, Rebecca. Nine Companies that Want to Revolutionize Voting Technology / Rebecca Heiweil // *Forbes* [online], 02 December 2017. <<https://www.forbes.com/sites/rebeccaheilweil/2017/12/02/eight-companies-that-want-to-revolutionize-voting-technology/#32a696bf12c1>> (01.11.2018).

McLaughlin, Corinne. Visionary Leadership. // *www.visionarylead.org*, 2001. <<http://www.visionarylead.org/articles/vislead.htm>>

Lumen. Boundless Political Science: The Modern Political Campaign [online]. <<https://courses.lumenlearning.com/boundless-politicalscience/chapter/the-modern-political-campaign/>> (01.11. 2018).

Malyshev, D., et al. A Semi-syntetic Organism with an Expanded Genetic Alphabet [online] / D. Malyshev, K. Dhami, T. Lavergne, et al. // *Nature: International Journal of Science* [online], 07 May 2014, p. 385-388. <<http://www.nature.com/nature/journal/v509/n7500/full/nature13314.html#affil-auth>> (01.11. 2018).

Martin, André. *Changing Nature of Leadership: A CCL Research White Paper.* Center for Creative Leadership, 2007.

Mukunda, Gautam. *The Paths of Glory: Structure, Selection, and Leaders.* MIT. Boston, 2011.

Mukunda, Gautam. When to Hire an Extreme Leader: Interview by Sara Green / Gautam Mukunda // *Harvard Business Review* [online], 04 September 2012. <<http://blogs.hbr.org/video/2012/09/when-to-hire-an-extreme-leader.html>>

Norris, P. The Evolution of Election Campaigns: Eroding Political Engagement?: Paper for the conference *Political Communications in the 21st Century*, 17 Jan. 2004. JFK School of Government at Harvard University, p. 6-7. <<https://sites.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Otago%20The%20Evolution%20of%20Election%20Campaigns.pdf>>

Perron, L. 7th Trends in Political Campaigning / Louis Perron // *Campaigns and Elections* [online], 18 Jan. 2018. < <https://www.campaignsandelections.com/europe/7-trends-in-political-campaigning>> (01.11.2018).

Reynolds, W., G. Miller (eds.). *Handbook of Psychology. V.7. Educational Psychology: Contemporary Theories of Intelligence.* / Ed. By W. Reynolds, G. Miller. - NJ, 2003.

Rooke, D., W. Torbet. Seven Transformations of Leadership. / D. Rooke, W. Torbet // *Harvard Business Review*, 2011.

Sommerfeld, B., R. Moise-Cheung. The Digitally-fit Organization // *Inside magazine*, issue 12, June 2016, p. 42-52.

България и Трудът на бъдещето. Роботът трябва да почака

Ваня Григорова

Това не е пролетарско фентъзи, в което ще рисувам розови картини с роботи-прислужници на човека, който е постигнал съвършенство и е свободен да използва времето си за изкуство и самосъвършенстване. Или антиутопия тип „Стивън Кинг“, където камиионите окупира паркингите, машините започват да избиват хората и превземат света¹.

Перспективите пред труда в следващите 5-10 години са две: усъвършенстване на социално-икономическите условия в услуга на човека или засилване на надмощието на капитала; запазване и укрепване на Социална Европа с изработване на решения за непреходните противоречия между бизнеса и работниците или задълбочаване на несправедливата глобализация. Накъде ще се запътим като общество, зависи от всички нас. На първо време обаче ще трябва да се отърсим от някои заблуди, като тази, че автоматизацията ще изхвърли от пазара на труда огромна част от заетите, поради което за работникът е по-добре да **не** настоява за по-добри условия на труд, понеже това ще накара бизнеса да предпочете машините пред човека. Докато хипотезата за „излишните хора“ е мит, то пораженията от свободното и безконтролно движение на капитала са осезаеми от десетилетия и ще продължават да се задълбочават. Изглежда елитите – икономически, политически и „експертни“, предпочитат да правят стратегии, конференции и кръгли маси за мерки срещу евентуалното нашествие на роботите и в много по-малка степен се ангажират с трудовия и социален дъмпинг, нищожните трудови възнаграждения и демографската криза, които са резултат от глобализацията.

Тук ще се опитам да посоча вариантите за постигане на първата цел в България и избягване на по-вероятното негативно развитие. С важното уточнение, че виждам реална възможност това да се случи само в рамките на Европейския съюз. Единственият друг шанс извън Съюза е с Русия. Не защото е пример за социална държава, а като противовес на експанзията на западния капитал, където шансът да се чуе поне критичен поглед и алтернативни перспективи е

¹ Разказът „Камииони“ на Стивън Кинг, публикуван за пръв път през юни 1973 г.

по-голям, тъкмо поради геополитическото противопоставяне. След дългогодишното влошаване на отношенията между нашите две държави не смятам, че такава опция все още съществува.

1. Трудът в концепцията „Индустрия 4.0“

Развитието на технологиите, облачните услуги и интернет провокира редица анализи и прогнози за перспективите пред индустрията като цяло. „Индустрия 4.0“ е програма на немското правителство, която цели обвързването на производството с научния прогрес, създаването на „умни заводи“. Автоматизация, роботизация, дигитализация, платформи за споделени услуги – тези термини имат модерно звучене, навяват асоциации с чистички офиси, компютри и бели якички. Доколкото има „якички“ въобще, тъй като в контекста на пазара на труда роботизацията е свързвана най-често с намаляване на работните места и нови огромни маси „излишни хора“.

Анализатори говорят за редуциране на човешкия фактор в икономиката с десетки милиони. Работодатели сочат дигитализацията като плашило за работниците, внушението е: „Не искайте повече, защото скоро няма да имате нищо! Няма да сте ни нужни. Или, ако все пак сте нужни, то трябва да се пригледите към „гъвкаво работно време“ и извършване на дейности, характерни за няколко работни позиции². Свиквайте.“

Реално човекът **вече** се замества от роботи в множество сектори. Големите супермаркети в Западна Европа например използват масово самообслужването на каси. Поддържат само няколко каси, на които стоките се маркират от служители. Когато клиентите свикнат да използват автоматичните станции, ще бъдат освободени и последните касиери. В началото на декември 2018 г. тестова такава се появи и в български магазин.³

² „Гъвкавото работно време и възможността за работа в паралел вече не са изключение на пазара на труда и стават обичайна практика.“ - **Индустрия 4.0: Предизвикателства и последици за икономическото и социалното развитие на България**. С., Фондация Фридрих Ебер, с. 22 <<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/14601.pdf>>.

³ Първи каси на самообслужване вече и в България // www.manager.bg, 03.12.2018. <<https://www.manager.bg/marketing/prvi-kasi-na-samoobshtuzhvanе-veche-i-v-blgariya>>.

Снимка: сп. „Мениджър“

Намалява и обслужващият персонал за чекиране на летищата. Първо бяха въведени онлайн check-in и автоматите за билети на самото летище, впоследствие се появиха и киоските за самостоятелно чекиране на багаж. Както и в търговските обекти, все още има и станции с обслужване от хора, но намаляват прогресивно.

Правят се доста успешни тестове с беспилотни автомобили. Те също не са застраховани от катастрофи, вече има и смъртни случаи, причинени от таксиметрови коли, които се самоуправляват⁴, но продължават да се усъвършенстват. Дори в България бяха направени тестове в софийското метро на моторици без ватмани, макар и години след откриването на метро без ватмани в Истанбул⁵. Едновременно с това се развиват и т.нар. „свързани автомобили“, които разполагат с интернет връзка, разменят информация помежду си, дават възможност и за отдалечена диагностика на колата. Очевидно бъдещето ще изхвърли от пазара голяма част от шофьорите и другите професионалисти, свързани с функционирането на автомобилите.

Технологизацията на процесите ще доведе до отпадане на професиите, които са свързани с повтарящи се, еднотипни действия. Но

⁴ Автомобил без шофьор на „Юбер“ блъсна пешеходец в Аризона и го уби. // *bTV Новините* [онлайн], 20.03.2018. <<https://btvnovinite.bg/svetut/avtomobil-bez-shofyor-na-juber-blasna-peshehodka-v-arizona-i-ja-ubi.html>>.

⁵ За първи път метро тръгна в азиатската част на Истанбул. // *Darik news* [онлайн], 18.08.2012. <<https://dariknews.bg/novini/sviat/za-pyrvi-pyt-metro-trygna-v-aziatskata-chast-na-istanbul-949142>>.

промяната излиза далеч извън автоматизирането на производството. Съществуват онлайн платформите за хотелско настаняване (Airbnb), нестандартните таксиметрови услуги на Uber (макар и прогонена от България, компанията е широко развита в западните държави), онлайн преводачите все повече заместват специалистите при непретенциозните услуги, обработката на големи бази данни се привижда като автоматизиране на анализаторския труд на професионалисти в различни области. Стига се дори до идеи за онлайн медицински услуги.

Критиките към този тип услуги са многопластови: потребителски, трудови, засягат дори правилата за защита на конкуренцията. Това води както до управленски реакции спрямо една компания, така и понякога до цялостна промяна на законодателството. Европейската комисия например предупреди Airbnb, че ще предприеме наказателни мерки срещу компанията, ако не започнат да обявяват пълната цена за услугите, които предлагат. И, поне засега, имаме обещание, че това ще се случи.⁶ Цялата т.нар. гига икономика⁷ има редица недостатъци, нанася тежки щети върху условията, сигурността и заплащането на труда. Свързана е включително с ниско качество на услугите.

КАРЕ

Uber не е това, за което се представя

Българи, които пътуват по-често в Западна Европа, често декларират удовлетворението си от услугата – платили са по-малко, отколкото са очаквали, обслужването е било коректно, шофьорът – вежлив. Поради което намират, че това е бъдещето, а цялата съпротива срещу Uber в България е резултат от факта, че компанията е конкуренция на стандартните таксите. Заключение е, че всички трябва да учим, за да имаме работа, защото прогресът не може да бъде спряна.

Uber се самонарича “споделено пътуване”. Споделено е пътуването, което се предлага в онези сайтове, в които човек обявява къде ще ходи, търси спътници за компания и за да си разделят разходите. Споделеното пътуване не се осъществява с цел печалба, от него не зависи месечният домакински бюджет, то е повече стигийно, отколкото систематично организирано. Uber не е споделено

⁶ **Европейска Комисия.** Правила на ЕС за защита на потребителите: Airbnb поема ангажимент да изпълни исканията на Европейската комисия и органите за защита на потребителите в ЕС (съобщение за медиите), 20 септември 2018. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-5809_bg.htm>.

⁷ Неофициална заетост, свързана с дигитализацията.

пътуване. Социално предприемачество, което носи печалба, а не нормална заплата, не е социално. Airbnb също не е споделяне, а бизнес. Само няколко примера как капиталът усвоява социална и солидарна терминология, зад която да се скрие.

Компанията е конкуренция на традиционните таксите, българските шофьори често хитруват с маршрут или сметка, поради което се смята за свеж въздух в сектора. Uber няма да внесе отнякъде шофьори, които няма да си помислят да мамят. Дори да се появят такива експериментатори, това не може да е стандарт. Остава българинът – такъв, какъвто го виждаме в жълтите таксите и сега.

Има резон в тезата за съпротива на стандартни срещу Uber като преки конкуренти. Другаде може би, не и в България. У нас лимит за таксиметрови коли няма – дали конкуренцията ти ще е Uber или други таксиметрови компании, няма никакво значение. Колкото до начина на плащане, редица таксиметрови компании в България и в момента също дават възможност да се плати с карта. Няколко са и фирмите, които имат и рейтингова система за оценка на шофьорите от страна на клиентите.

Конкурентното предимство на Uber всъщност е единствено в облекчението да не спазва трудовото законодателство, защото шофьорите не се водят служители на корпорацията, те са "партньори". По същество много от таксиметровите шофьори и в момента не са служители на компаниите, под чийто бранд работят. Първите таксиметрови "предприемачи", които вече не могат да работят, а нямат и натрупан трудов стаж другаде, не могат да получат пенсии. Защото са работили без договор, не са се осигурявали, сега разчитат на милостта на близки и роднини. Моментните добри доходи, без осигуряване на старините водят до жалко съществуване при напреднала възраст. Много е вероятно част от тези хора да получават социална пенсия, не минимална. Тук се комбинира унижение, несигурно съществуване и несправедливостта другите пенсионери да делят с тях парите от бюджета. За никого не е справедливо. Uber просто предлага още от същото.

Впрочем, протести срещу компанията има в много държави. Някъде са обект на съдебни дела, поради опитите да се твърди, че шофьорите всъщност не са наемни работници, защото не са наети. Но малко съдилища вярват в маркетинговия похват на Uber, че водачите на таксите са всъщност хора, които търсят емоционално преживяване в превоза на хора:

- В началото на 2017 г. компанията е осъдена от данъчните в Австралия⁸.
- В края на същата година беше потвърдено решението на съда във Великобритания, че шофьорите на Uber са наемни работници и следва да им бъде гарантирана минимална работна заплата⁹.
- Подобно дело се води и в щата Тексас в САЩ.

Това са само няколко от примерите, в които Uber е осъдена. В други случаи продължава да нарушава правата на работниците не-обезпокоявано – шофьорите изобщо не знаят при какъв рейтинг ще бъдат деактивирани и няма да имат право повече да работят за компанията¹⁰. В голяма част от цивилизованите държави експлоатацията трудно може да бъде представена като иновация и гиг икономика.

Джерemi Корбин, лидерът на лейбъристите във Великобритания, заяви¹¹, че Uber и Deliveroo¹² използват технологиите на бъдещето, но „техните бизнес модели не се основават на технологичното предимство, а на установяването на ефективен монопол на пазара, който използват, за да снижават заплатите и условията на труд до изключително ниски нива“. Така технологията, вместо да облекчи живота на гражданите, до каквото се очаква да доведе, всъщност се превръща в „по-хищническа и експлоататорска форма на капитализма“. Има решение на тази задача и то е тези компании да се превърнат в кооперативи.

2. Мерки за минимизиране на вредите върху трудещите се от очакваното масово навлизане на роботизацията и нетрадиционните трудови договори

Сериозните състресения на пазара на труда от разрушаване на познатите отношения труд-капитал, както и очакваните негативни последици от масовата автоматизация на производството, налагат планиране на ответни мерки в защита на работниците и

⁸ **Yoo, Tony.** Uber Australia lost a major court case over GST that could push up fares. //www.businessinsider.com.au, 20 February 2018. <<https://www.businessinsider.com.au/uber-fares-could-go-up-in-australia-after-a-federal-court-rules-that-it-is-a-taxi-service-2017-2>>.

⁹ **Davis, Bob.** Uber loses appeal in UK employment rights case // *The Guardian* [online], 10 Nov. 2017. <<https://www.theguardian.com/technology/2017/nov/10/uber-loses-appeal-employment-rights-workers>>.

¹⁰ Как Uber уволнява шофьори // www.webcafe.bg, 31.01.2015. <https://www.webcafe.bg/id_2016180856_Kak_Uber_uvolyava_shofyori_>.

¹¹ Jeremy Corbyn: Let workers control robots // BBC News [online], 14 October 2017. <<https://www.bbc.com/news/uk-politics-41614820>>.

¹² Компания за доставка на храна от ресторантите до домовете или офисите.

гражданите като цяло. Най-широко дискутираният механизъм е **безусловният базов доход** (ББД). Различни варианти на ББД се предлагат от около век. Идеята, в общи линии, е месечно плащане от държавния бюджет към всеки гражданин на страната без поставяне на никакви условия и критерии: доходни, имуществени, образователни или възрастови. Концепциите обаче се различават по размера на плащанията, начина на финансиране, дали трябва да бъдат премахнати всички останали социални и дори осигурителни публични системи. Особено се засилиха дебатите в световен мащаб през последните години тъкмо в контекста на очакваната масова автоматизация.

Вълната не подмина и България. Появиха се различни кръгове, които настояват да се въведе безусловен базов доход. Най-оптимистично настоещи са тези, които изобщо не коментират финансовия аспект. Реалистите не се свенят да предлагат мярката да се финансира чрез 200% увеличение на ДДС и заличаване ту на социалната, ту на пенсионната система. През 2014 г. проф. Йоланд Бресон от Франция, съучредител на „Световната мрежа за базов доход“, изнесе публична лекция в София. Според него, към онзи момент България може да си позволи да отпусне на всеки свой гражданин по 200 лв. на месец, което е около 75% от минималната работна заплата за тази година. *„Ако дадем по една силна карта на всеки участник, той ще има възможност да я използва така, че да спечели играта в справедлива битка с останалите.“* – аргументира проф. Бресон идеята си, чиято цел е да минимизира вредите за обществото и отделния човек от неравния житейски старт и невъзможността за пълна заетост. Колко силна е карта в размер на 200 лв., е въпрос на индивидуална преценка. А въпросът за източниците на финансиране така и не получи отговор.

Всъщност и понастоящем в България има гарантиран минимален доход (ГМД). Разликата с ББД е в това, че не се раздава на всички, а само на доказано бедните български граждани. Другата разлика е в размера. Понастоящем ГМД е 75 лв. месечно. Цяло десетилетие преди това беше 65 лв. Докато не бъде изяснен начинът на финансиране на ББД, той не може да бъде въведен. Съвсем възможно е обаче част от рестриктивните критерии за достъп до ГМД да отпаднат и размерът да се увеличи до официалната линия на бедност. Това може да стане при различна от настоящата управленска философия.

През януари 2017 г. правната комисия на Европейския парламент изготви доклад¹³, който наред с ползите от автоматизацията, повдига редица ключови въпроси, произтичащи от заместването на човека от машините на работното място, заплахите за социално-осигурителните системи, данъчните трусове, очакваното нарастване на неравенството. Комисията предлага няколко мерки за регулиране на отношенията човек-робот, както и въвеждане на минимален доход и на **данък „робот“**.

Последното предложение е в синхрон с идеята на милиардера Бил Гейтс, според когото правителствата трябва да облагат с подоходен данък и роботите, с които компаниите заместват човешки работни места. Според анализ на Европейската комисия от тази година¹⁴, изкуственият интелект ще допринесе за 13,8 трилиона евро ръст на световния БВП (14%). Едновременно с това, анализ на McKinsey Global Institute¹⁵ твърди, че около 60% от професиите могат да бъдат автоматизирани, а до 2030 г. между 3 и 14% от работните места в света вече ще бъдат заплашени от роботизацията. В същото време заплатите в засегнатите професии ще стагнират или дори ще бъдат намалени, а поляризацията на доходите ще се задълбочи – богатите ще стават по-богати, бедните – по-бедни.

И докато засега Европейският парламент отхвърля идеята за въвеждане на данък „робот“, то първата държава в света, която предприе стъпка в тази посока е Южна Корея¹⁶. До 2017 г. държавата дава данъчни облекчения на компании, които инвестират в изкуствен интелект. Намалението е 3-7%. Тези облекчения вече са редуцирани на 2%. Въпреки че не става въпрос за пряк данък върху роботите, това е подобна политика, тъй като се засяга един и същ проблем на индустриалната автоматизация. Аргументите на корейското правителство са: роботизацията ще доведе до замяна на човека с работи и до нарастваща необходимост от средства за социални програми, поради увеличаване на нивата на безработи-

¹³ Draft report with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). Reporter: M. Delvaux. Committee on Legal Affairs. European Parliament // [www.europarl.europa.eu](http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML%2BCOMPACT%2BPE-582.443%2B01%2BDOC%2BPDF%2BV0//EN), 31.05.2016. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML%2BCOMPACT%2BPE-582.443%2B01%2BDOC%2BPDF%2BV0//EN>>.

¹⁴ The Age of Artificial Intelligence: Towards a European Strategy for Human-Centric Machines // *EPSC Strategic Notes*, issue 29, 27 March 2018. <https://ec.europa.eu/epsc/sites/epsc/files/epsc_strategicnote_ai.pdf>

¹⁵ **McKinsey & company.** *Jobs lost, jobs gained: workforce transitions in a time of automation.* McKinsey Global Institute, December 2017. <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/featured%20insights/future%20of%20organizations/what%20the%20future%20of%20work%20will%20mean%20for%20jobs%20skills%20and%20wages/mgi%20jobs%20lost-jobs%20gained_report_december%202017.ashx>.

¹⁶ **Sung-won, Yoon.** Korea takes first step to introduce 'robot tax' // *The Korea Times* [online], 07.08.2017. <http://www.koreatimes.co.kr/www/news/tech/2017/08/133_234312.html>.

цата. Данъчната промяна в Южна Корея е далеч от предложението на Бил Гейтс, който прави паралел с данъците върху доходите на заетите. Според него, ако един зает плаща 50 000 долара данъци, толкова следва да плаща и роботът (по-точно неговият собственик).

България не изостава в обществените дебати по темата за „Индустрия 4.0“, макар че е в дъното на класациите по дигитализация – страната е в „клъстера на изоставащите държави“, според индекс на Европейската комисия¹⁷. Провеждат се безброй конференции, в които участниците чертаят светлото бъдеще. Пишат се анализи и доклади за очакваните ефекти от масовата автоматизация.

Становище по темата беше публикувано съвсем наскоро и от Икономическия и социален съвет на Република България¹⁸. Изводите и препоръките към управляващите, след направеният анализ, най-общо могат да се обобщат в една – обучение, квалификация, преквалификация, повишаване на уменията на работещите, за да се увеличи производството! Разликата в нивото на мислене тук и в Европа е осезаемо. Докато там, макар и плахо, предлагат генерални промени в осигурителната, данъчната и правната материя, които да отговорят на очакваното масово навлизане на машините, в България креативността стига до... обвинения към работниците, че не са достатъчно квалифицирани. В едната система в центъра е човекът, в другата – бизнесът.

3. Митове за „деиндустриализацията“

Според Статистическият годишник на Народна Република България¹⁹, към 1988 г. промишлеността е регистрирала 70% от структурата на обществения продукт по отрасли. Тридесет години по-късно икономическият сектор „Добивна промишленост; преработваща промишленост; производство и разпределение на електрическа и

¹⁷ The Digital Economy and Society Index (DESI). <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi>>

¹⁸ Бъдещето на труда: предизвикателствата на Четвъртата индустриална революция // *Икономически социален съвет* [онлайн]. <<http://www.esc.bg/bg/activities/opinions/item/1903-%D0%B1%D1%8A%D0%B4%D0%B5%D1%89%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D1%87%D0%B5%D1%82%D0%B2%D1%8A%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F>>

¹⁹ *Статистически годишник на Народна република България: 1989 [с данни за 1988 година]*, публикуван в Дигиталната библиотека на НСИ.

топлинна енергия и на газообразни горива; доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване²⁰. Съставлява едва 24,7% от брутната добавена стойност на страната²⁰. Както се вижда, настоящата промишлена група включва и услуги, но поради генералната промяна в статистическите дефиниции напълно адекватно сравнение е невъзможно. Всъщност, дори с добавяне на БДС от някои услуги, брутната добавена стойност е малко над 1/3 от равнището преди прехода.

Заетите в промишлеността към 1988 г., според същия източник, са 38,1% от всички работници в страната. Към 2017 г. наетите в добивната и преработващата промишленост са едва 20,1%. Тоест, в България деиндустриализацията реално има. Но у нас глобалните ефекти се съчетават със затварянето на структуроопределящи предприятия през 90-те години на XX в., поради което промяната в индустрията е очевидна.

Индустриалната революция в световен мащаб води до преместване на работната ръка от селото към града. Тази тенденция не е само българска, както често твърдят анализатори. Тя започва още в средата на XVIII век в Британия, а впоследствие същата вълна обхваща Западна Европа и Северна Америка. Мъже и жени напускат провинцията, за да задоволят нарастващото търсене на работници от страна на индустрията. Характерен за този период е и детският труд. В началото работата продължава по 14-16 часа на ден, заетите във фабриките живеят в пренаселени и нехигиенични жилища, получават много малка част от произведеното от тях. След като започват да се самоорганизируют, пред заплахата от революции, капиталът прави някои отстъпки. И въпреки черните краски, които рисуват фабрикантите, индустрията продължава да се развива и без детски труд. Днес, в България, усилията на работодателските организации са в обратната посока – те настояваха, и успяха, да снижат заплащането на учениците, които се обучават в т.нар. дуално образование. За да продължат, както преди повече от един век, да използват евтин детски труд.

Масовото въвеждане на машините в производството по времето на индустриалната революция дава възможност заводите да произвеждат повече с по-малко работна ръка. Това принуждава част от заетите да се пренасочат към услугите – образование, здра-

²⁰ БВП - производствен метод - национално ниво // *Национален статистически институт* [онлайн], 07.12.2018. < <http://www.nsi.bg/bg/content/2195/%D0%B1%D0%B2%D0%BF-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD-%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%BE> >.

веопазване, администрация, финансови услуги. Тези позиции, обаче, са само за хората, които са успели да се образуват и от „сини“ да се превърнат в „бели якички“²¹.

Към настоящия момент, обаче, реалната промяна в производствената заетост и тази в услугите трудно може да се изчисли. **На първо място** причината е в това, че през последните десетилетия беше наложен т.нар. аутсорсинг – дейности, нарочени за нехарактерни за индустрията, бяха преотстъпени на специализирани компании. Ако преди една компания наема хигиенисти, счетоводители и юристи, днес тя често не разполага с такива служители, тъй като дейностите се извършват от фирми за почистване, счетоводни и юридически кантори. Чисто счетоводно това води до намаление на заетостта в индустрията днес спрямо тази преди 30 години, тъй като същата компания вече не плаща заплати на тези специалисти, а прави разходи за външни услуги.

На второ място, впечатлението, че промишлеността вече няма особено значение, е резултат не от реалната липса на търсене на стоки, а в спада на техните цени. Намалението на цените на стоките, в сравнение с услугите, е следствие от по-бързия ръст на производителността в индустрията, което често е невъзможно за услугите.

На трето място, наложени бяха стереотипи, като твърденията, че икономиката на Швейцария се крепи на банкери и часовникари, а Китай е „работилницата на света“. Всъщност, европейската държава е на челните места по промишлен продукт на глава от населението. Колкото до Китай, макар да е на първо място по износ, икономиката на азиатската държава съставлява едва 12.8% от световния експорт (2017 г.)²². За сравнение, износът на Великобритания през втората половина на XIX в. е цели 46% от глобалния износ. Това е истинска промишлена хегемония.

Според Ха Джуун Чанг²³, **част от деиндустриализацията е оптичска илюзия**, която се дължи на промени в статистическата класификация, а не на трансформации в реалните дейности. В своята книга „23 неща, които не ви казват за капитализма“ той доказва тезата си, че пералнята и другите битови уреди са променили света много повече

²¹ Най-общо, в западните държави „сините якички“ полагат физически труд, а „белите“ – умствен, макар да има междинни позиции. При нас на това разделение приблизително съответстват термините „работник“ и „служител“.

²² *Trade Map: Trade Statistics for International Business Development* [База данни на Международния търговски център].
<https://www.trademap.org/Country_SelProduct_TS.aspx?nvpm=1||||TOTAL||2|1|1|2|2|1|2|1|>.

²³ Южнокорейски икономист, работил като консултант на Световната банка, Азиатската банка за развитие, Европейската инвестиционна банка и различни агенции на ООН. Понастоящем преподавател в университета в Оксфорд.

от интернет, който се приема като революция не само в начина на общуване, но и в икономиката. Промените са многопластови. Освободени от домашни задължения, жените стават активна част от пазара на труда. Стимулира се образованието на момичетата. Променят се и чисто ценностни и семейни аспекти, като например предпочитанията за пола на детето в семейството – докато преди основна цел е било раждането на първороден син, защото той се превръща в гръбнак на продължението на рода, днес тези разлики във възприятията за женска и мъжка рожба в семейството са заличени до голяма степен.

Модерно е в богатите държави да се говори за деиндустриализация и този процес се представя като неизбежно природно явление, което води до високи нива на безработица и прави „излишни“ много хора. Смята се, че производството и по-нискоквалифицираните дейности се насочват, със същата степен на неизбежност, към развиващите се държави. Индия устойчиво се развива и изнася софтуерни и счетоводни услуги. Друг голям сектор е разчитането на медицински документи и оформяне на епикризи, което спестява време на медицинските специалисти и ги освобождава според някои, от непривични за тях дейности. Доколко достоверни и коректни са епикризи, съставени от човек, който няма пряк поглед върху пациента, остава под въпрос. Така Индия се превръща в „глобалният офис“. Китай, от своя страна, се провижда като „световна фабрика“.

Всъщност, не обема на производството, а делът на работещите в индустриите на развитите държави намалява. Къде промяната е оптична, къде счетоводна. Но реално цели мултинационални фирми преместват заводите си на места с по-ниско заплащане и занижени трудови стандарти. Това се описва от експертите като „състезание към дъното“.

Аргументът „деиндустриализация“ отнема отговорността от управляващите да изработят и приложат мерки срещу трудовия и социален дъмпинг, трябва да примири „излишните“ с новите реалности, да съдейства за минимизиране на правата на работниците. Когато няма къде да работят, те не са хора на труда, а... социални паразити. Паразитите нямат права.

4. Труд и глобализация

Падане на стени и премахване на граници, свободно придвижване, културен обмен, мултикултурна среда – чудесни общочовешки цели, които заличават изкуствено изградени физически и психоло-

гическиически прегради между хора от различни държави и поставят в центъра човека. Корпорациите и техните лобисти използват същата риторика, обаче с диаметрално противоположни цели. При тях в центъра е не човека, а парите. Заплахата за работниците не е свързана с подмяната на човека с робот и деиндустриализацията, а с корпоративната глобализация.

Надпреварата за привличане на чужди инвестиции в България доведе до рязко снижаване на условията на труд и осигуряването на работещите. Иначе далечните географски текстилни фабрики в Бангладеш са пряка конкуренция на българските шивашки цехове, поради ниските цени на продукцията. „Клиентите искат ниски конкурентни цени“, казва бизнесът навсякъде. Това, което премълчава, е как именно става възможно да се продават толкова евтини дрехи. Всъщност, след дългогодишни международни кампании, хиляди статии и предавания, минималната заплата в шивашкия сектор в Бангладеш се увеличава с 51% от декември 2018 г.²⁴ И става 95 долара на месец... Това е около 29% от българската минимална работна заплата за 2019 г.

В допълнение условията, при които се трудят шивачките там, са крайно нехуманни. Сградите не се поддържат, няма климатици, стандартното работно време²⁵ е 10-12 часа на ден, често по 16-18 часа. Работниците са изтощени, здравето им е разклатено. Вследствие на липсата на поддръжка и инвестиции в инфраструктура, често до нас стигат новини за срутени фабрики. Преди 5 години под руините на „Рана Плаза“ останаха телата на 1134 от всички три хиляди работника в предприятието. Това е социалната и човешка цена на увеличението три пъти в рамките на девет години (2007-2016 г.) износ²⁶ на текстилна продукция на Бангладеш. Изследвания на Оксфам показват, че едва 2% от цената на продаваните в Австралия дрехи, произведени в „човекомелачки“, отиват за заплати на шивачките. Останалото е печалба, която сме я издигнали в култ и единствена, глобална цел.

При такава конкуренция, пред вноса на чиято продукция няма почти никакви прегради и чиито разходи за труд са поне 70% по-ниски, няма как да очакваме българските шивачки да получа-

²⁴ **Von Elven, Marjorie.** Bangladesh Raises Minimum Wage for Garment Workers [Бангладеш увеличава минималното заплащане на заетите в шивашката промишленост] // *Fashion United* [online], 14 Sept. 2018. <<https://fashionunited.uk/news/business/bangladesh-raises-minimum-wage-for-garment-workers/2018091438912>>.

²⁵ Working Hours [Продължителност на работното време] // *Labour Behind the Label* [online]. <<http://labourbehindthelabel.org/working-hours/>>.

²⁶ **Naq, Naimul.** Bangladesh's Garment Industry Boom Leaving Workers Behind [Бумът на шивашката индустрия в Бангладеш не се отразява на работниците] // *IPS: International Press Service* [online], 9 Feb. 2018. <<http://www.ipsnews.net/2018/02/bangladeshs-garment-industry-boom-leaving-workers-behind/>>.

ват по-високи заплати и да успяват да се преборят с интересите на собствениците на компаниите. Стойността на произведеното у нас трябва да се надпреварва с почти безплатните дрехи на Бангладеш, а и трудовите възнаграждения, и добрите условия на труд, и осигуровките намаляват печалбите.

Договори за свободна търговия

След края на Студената война започна интензивен процес на пренасочване на източните държави и икономики към западните. Бяха отворени границите. И макар в западните държави да бяха наложени строги ограничения за работа на източноевропейци, мнозина успяха да се установят на Запад. Голяма част от тях регистрираха фирми в чужбина, за да имат право да работят там. Или се регистрираха като самонаети. Така, обаче, отпаднаха трудовите защиты, на които можеха да разчитат като наети на нормален договор.

Този трудов и социален дъмпинг се подхранва и от вълната договори за инвестиции и търговия от нов тип²⁷. В голяма част от сключените споразумения има клаузи за защита на труда, човешките права и демокрацията. За разлика от чисто икономическите условия, обаче, тези клаузи просто не се прилагат. Напротив, въз основа на Общото споразумение по търговията с услуги, подписано през 1995 г., колективните действия на шведските синдикати, които целят да принудят чуждата компания да осигури минимални условия на труд, са обявени за действия, които ограничават свободното предоставяне на услуги.

Особено спорен в този смисъл е договорът за свободна търговия между Австралия и Китай (Chafra). В него съществуват някои клаузи, които позволяват при наемане на временни китайски работници (мениджъри, инженери, медицински сестри, доставчици на услуги и монтажисти) да се игнорират част от защитите на местните работници. Така работодателите няма да бъдат задължени първо да потърсят служители с нужната квалификация от Австралия, ще могат директно да наемат китайски граждани. Тази защита се нарича „пазарен тест“. В България той беше премахнат за големи групи работници в началото на 2018 г. след дългогодишно настояване на работодателските организации, с подкрепата на един ви-

²⁷ Григорова, В., И. Христов, Ч. Найденов. Договорите за свободна търговия: Инструментите на силните в глобалната икономика // *Солидарна България* [онлайн], 09.10.2015. <<http://solidbul.eu/?p=4278>>

цепремиер. Парадоксалното в случая е, че особено активни в това начинание бяха народните представители от самоопределилите се като „патриотски“ партии, които по същество работиха срещу интересите на местните български работници.

Бяха прокарани характерни за договорите за свободна търговия клаузи, без такива от нов тип да са сключвани. А достъпът на работници от трети държави, в които заплащането и условията на труд са още по-неприемливи от българските, дава възможност на работодателите за пореден път да задържат ръста на трудовите възнаграждения за трудещите се в страната.

5. Глобален проблем, глобални решения

Живеем в отворен свят, което най-често означава просто свободен от стандарти и регулации пазар. Процесите – социални, икономически и финансови, разпростират ефектите си далеч извън националните граници. Фалитът на една американска банка през 2008 г. доведе до световна финансова, а впоследствие и икономическа криза. Националните икономики и социални системи страдат от недофинансиране, поради наличието на офшорки, където капиталът изнася банковите си сметки, за да укрива данъци. Планиране на мерки само в рамките на държавите е безсмислено упражнение, за капитала граници отдавна няма. Затова следващите три решения са колкото български, толкова и световни.

1) Консервативно ББД или гарантиран минимален доход

Мярката, която може и трябва да се въведе без особени сътресения, е актуализирането на вече съществуващия гарантиран минимален доход, чийто размер да стане равен минимум на линията на бедност (от 75 лв. на 348 лв. за 2019 г.). Абсолютно задължителна стъпка за нормализиране на социалното подпомагане, която е част от препоръките на Европейската комисия към България в няколко поредни годишни доклада за страната. Така хората, които не разполагат с никакви средства за преживяване, ще имат възможност поне да покриват минималния ежедневен прием на калории (до голяма степен това е базата за изчисляване и определяне на линията на бедност). Този механизъм, обаче, не може да отговори на всеобхватните предизвикателства пред трудещите се.

2) Иновационно ББД или Универсален Базов Дивидент

По-горе споменах какви са проблемите около концепцията за безусловен базов доход. В допълнение, масово неприемливо е пред-

ложение, което се финансира от данъци върху потреблението или увеличени данъци върху доходите на физическите лица. „Вие ще работите, други ще изберат да мързелуват и ще получават същия дял от произведеното.“ – така формулирана, дясната критика на ББД намира поддръжници дори сред потенциални социално слаби получатели на месечни плащания от държавния бюджет. Има, обаче, едно предложение, което заслужава да стане тема на всеобхватна национална и наднационална дискусия. Това е универсалното право на капиталов доход, за което от няколко години настоява Янис Варуфакис – гръцки икономист, преподавал в университети във Великобритания, Австралия, САЩ. По-известен като финансов министър на гръцката партия Сириза, който се противопостави на диктата на Тройката.

Всички значими продукти и услуги, които понастоящем се предоставят от частни компании, твърди той, включително мултинационални, са създадени благодарение на публични инвестиции в изобретения, инфраструктура, човешки ресурси, здравеопазване, образование. Компоненти от смартфони, интернет като технология дори е резултат от правителствени инициативи или държавни грантове за иновации. Мит е, че прогресът днес е резултат само и единствено на частната инициатива. И докато оперативните държавни разходи за услуги се „плащат“ през данъците на корпорациите, то капиталовите инвестиции досега не се компенсират по никакъв начин. Публичните вложения би трябвало да се върнат към обществата под формата на дял, дивиденди от създадения капитал.

Всъщност, основният проблем, който би възникнал при евентуална масова автоматизация на производството, не е освобождаването на човека от тежък труд²⁸. Такова развитие се приема радушно от всички групи и обществени класи. Това, с което човечеството трябва да се справи, е прекъсването на притока от добавената стойност на производството към обществото, при замяна на работника с робот, поради факта че собствеността върху робота е частна.

За разлика от някои модели на ББД, УБД по никакъв начин не засяга съществуващите в момента осигурителни фондове и социални плащания. Обезщетението за безработица, пенсиите, платеното майчинство и пр. се запазват, остават извън това конкретно предложение. Универсалното право на капиталов доход е всъщност

²⁸ Любопитна илюстрация за магнитута на страха от изместването на хората от роботите е фактът, че една компания дори изработи клип, в който изкуственият интелект се обръща към човека с обещанието да не го направи излишен, а да му помара: <<https://www.youtube.com/watch?v=jiyTSDd3tPE>>

безусловен базов доход, финансиран чрез изплащани дивиденди от бизнеса към обществото. И тъй като няма начин да се изчисли точната цена на публичните вложения през последните векове, прилагането на Универсалния Базов Дивидент може да се случи само с изработването и приемането на политически механизъм.

И ББД (в левия му прочит), и УБД могат да дадат възможност за регламентиране и признаване на грижите за деца и възрастни от страна на техните близки за принос към обществото. Родителите по същество са най-важната работна ръка в една общност – те създават и отглеждат нейното бъдеще. Близките на възрастни хора, които ги обгрижват, всъщност предоставят „социална услуга“, ако трябва да използвам този порочен термин. Очевидно обществото припознава нуждата от тези грижи, след като е склонно да плаща за социални работници и лични асистенти. Няма причина тези „работници“ да не са близките на зависимите хора, за което да получават средства, с които да могат да водят достоен живот.

3) Произвеждаш там – продавай там

В противовес на тенденцията на подписване на споразумения за свободна търговия, са нужни защитни за труда и обществата мерки. Корпоративната глобализация не само изнася производствата си в Третия свят, където получава работна ръка почти без пари. От мултинационалите е свалена отговорността за развитието и състоянието на обществата. Договорите за свободна търговия минимизират мерките за подпомагане на националното производство. Благодарение на поредица инвестиционни и търговски договори постепенно частният интерес навлиза и в традиционни публични сфери, като пощите например. Проблемът щеше да е по-малък, ако наистина частните инвеститори заменят пълноценно държавата. Но не е така. Докато, в този пример, държавните пощи носят обществена отговорност и понасят загуби или поне намаляват възможните си приходи, за да поддържат достъпни услуги и широка клонова мрежа, то мултинационалите усвояват само печелившите дейности и оставят загубите за обществата.

Заместването на държавата с частни инвеститори е тема на друга публикация. Но глобализацията, която лишава местния работник от приходи, като премества фабрики другаде, е проблем, неразривно свързан не само с настоящето, но и с бъдещето на труда. Концепцията ни се „продава“ като единственият възможен вариант да плащаме по-малко за стоките, които са ни нужни. Какво значе-

ние има обаче, че детските обувки са 50% по-евтини, когато бащата няма работа и не може да ги купи дори на тази цена?

И в следващите 5-10 години тежестта на глобализацията за България ще остане далеч по-значима, отколкото заплахата от изхвърляне на хората от производството, вследствие на автоматизацията. Това поведение е следствие от факта, че цената на труда у нас е много ниска и за компаниите е икономически по-изгодно да плащат на работници, отколкото да правят инвестиции в скъпи машини. Въпреки това, при всяка минимална стъпка в посока на засилване на социалните права и трудовите възнаграждения работодателите заплахват да се изнесат другаде. Единственият им път навън, както и на западните компании, е в посока към Третия свят, където плащат още по-ниски от българските заплати, понякога не са задължени да правят дори вноски за различни осигурителни рискове, да поддържат безопасни условия на труд. Така себестойността на произведените стоки е ниска. Но тази схема работи, защото стоките се внасят и продават на относително високи цени в развитите и цивилизовани държави, които все още поддържат някакви социални и трудови стандарти.

За да се сложи край на надпреварата към дъното, следва да се наложат високи мита за внос на произведени в Третия свят стоки или вносът им да бъде забранен. Да, това не е пазарно поведение, противоречи на философията на свободната търговия, но защитава правата и на местните, и на работниците в Азия например. **Ако компанията плаща 5 долара на ден за работник, нека се опита да продаде на същия работник марковата си дреха за 1000 долара.** Призивите за корпоративна социална отговорност са безсмислени. Компаниите ще усетят нуждата да бъдат социално отговорни, само ако днешното им поведение се отрази на банковите им сметки и цената на техните акции.

6. Краткосрочни мерки. Тук и сега.

1) Европейски стълб на социалните права

ЕССП трябва да включва поредица мерки по отношение на бъдещето на труда. Очаква се те да влезнат в сила в следващите 2-3 години, докато за прилагането на мерките от предишната част ще е нужно много повече време. Не защото са сложни за планиране, а защото ще срещнат много по-сериозна съпротива. За тях няма и привидния консенсус, на който се радва Европейският стълб на социалните права.

Политиката на остеритет, орязването на социалните и осигурителна права на гражданите, минимизирането на социалната държава и тоталното надмощие на мултинационалните компании над политическите елити, доведе до силно разочарование на хората от състоянието на Европейския съюз. Засиленият национализъм и дезинтеграционните процеси принудиха европейските политици да започнат да планират мерки за връщане на доверието в проекта ЕС. За тази цел, обаче, вече Съюзът не може да се разглежда само като „пазар“, като какъвто е създаден.

Европейският стълб на социалните права беше обявен от председателя на Европейската комисия Жан-Клод Юнкер през есента на 2015 г. Висшите европейски политици заявяват, че целта им е постигане на „рейтинг три пъти А в социалната сфера“, което макар и казано на корпоративен жаргон, показва стремеж към възраждане на Социална Европа. След обществено обсъждане, през ноември 2017 г. в Гьотеборг ЕССП беше подписан от Европейския парламент, Съвета и Комисията.

По същество ЕССП представлява 20 водещи принципа в области като трудови права, здравеопазване, социална политика, образование, осигурителни системи. Тези принципи нямат никакво значение, докато не бъдат „облечени“ нормативно. Бяха организирани дебати между социалните партньори и обществени обсъждания за приемане на два нови европейски акта и създаването на нов орган – нещо като европейска инспекция по труда. Единият от документите цели постигане на равновесие между професионалния и личния живот на родителите и лицата, полагащи грижи, другият е за прозрачни и предвидими условия на труд.

Втората директива цели да установи минимални стандарти в трудовите правоотношения и условията на труд. Например, предвижда се работодателите да са длъжни да предоставят писмен трудов договор на работника още от първия ден. До момента това не е задължително в множество от държавите членки на ЕС. Установява се максимален изпитателен срок за не повече от 6 месеца. Това са чудесни, но много базови постановки и са в сила в България от давна. Директивата би трябвало също да спомага за малко повече сигурност на работното място. В тази връзка са предприети някои стъпки за ограничаване на вредите от... zero hour contracts. Това са псевдо трудови договори, които се прилагат във Великобритания. Първоначалната идея на европейския законодател е била за кате-

горична забрана за прилагане на този тип договори, но поради съпротивата на бизнеса, се е прибегнало към минимални корекции. По същество предвидените мерки по никакъв начин няма да спрат злоупотребите с работниците. Договорите без определена заетост наистина са символ на гъвкавостта, но се различават от други форми на несигурна заетост, които се прилагат в ЕС. Несигурността за работника от едnodневния трудов договор в България например няма да бъде премахната от въпросната директива.

Накратко, заложените в Директивата текстове са далеч от амбициозни. Желанието в началото е било да бъдат наложени строги ограничения за прилагането на подобни договори. Когато са срещнали съпротивата на бизнеса обаче, експертите от Европейската комисия и европейските депутати са се отказали. Защото търсят „баланс“, какъвто не може да има между две страни с противоположни интереси.

2) Европейски алианс за сближаване на заплатите в посока нагоре – инициатива на Европейската конфедерация на профсъюзите

Предложението за създаване на такъв алианс беше направено в България от президента на ЕКП²⁹. Причината да се пристъпи към подобна идея е фактът, че нарастването на заплатите изостава спрямо производителността на труда. Както и фактът, че мултинационалните компании дават различни заплати в държавата, в която са създадени, в сравнение с трудовите възнаграждения в източно-европейските държави, което поражда неравенство в заплащането.

В България, когато чужд инвеститор започне да търси работна ръка, предлага по-високи заплати от местния бизнес. Всеизвестна, маркар и недоказуема практика, е представителите на българските работодатели да се свързват с местния кмет и да му дадат да разбере, че не бива мултинационалните компании да обещават по-високи трудови възнаграждения. Впоследствие кметът намира начин да съобщи това послание на новодошлите. И заплатите се „нормализират“.

Това е дъмпинг срещу българските работници, стимулиран от българи. Поради липса на политическа воля вътре, прекратяването на порочната практика може да дойде само отвън. Ако инициативата на Европейската конфедерация на профсъюзите успее, ползите няма да бъдат само за българските трудещи се, но и за западно-европейските – техният бизнес няма да има мотиви да изнася

²⁹ **European Trade Union Confederation.** Towards a European Alliance for Upward Wage Convergence. Sofia, 26 June 2018.

<<https://www.etuc.org/sites/default/files/event/file/2018-06/Concept%20note%20-%20Discussion%20paper.pdf>>. Информация относно програмата на срещата: <<https://www.etuc.org/en/event/towards-european-wage-alliance>>.

производството си, няма да може да използва аргумента, че ще ги остави без работа, ако не се съгласят да работят за по-ниско заплащане и при влошени условия на труд.

Европейският стълб на социалните права и Алианса за сближаване на заплатите в посока нагоре могат да бъдат много добър инструмент за регулиране на трудовите отношения, тъй като имат широк обхват по дефиниция. Имат шанс да се превърнат в механизъм за завръщане и стабилизиране на Социална Европа, от която искаме да бъдем част. Това все още има шанс да се случи, ако гражданите проявят малко повече интерес към тези теми и участват активно във формулирането на финалните текстове. Нужен е и натиск към българското правителство да приеме и подкрепя подобни инициативи.

3) Камара на работниците

Поради изброените по-горе глобални тенденции синдикалното движение се свива във всички държави, включително в България. У нас този тренд се съчетава с вече споменатия индустриален срив след началото на прехода. Тук могат да бъдат изредени редица неизползвани възможности за управленска намеса, която да минимизира щетите върху правата на работниците вследствие на намаляването на синдикализацията. Но най-голям ефект би имало приложението на австрийския пример.

В Австрия освен синдикати, които сключват колективни трудови договори, съществува и Камара на работниците. Трудещите се задължително членуват в нея и плащат членски внос, с които тя се издържа и предоставя услуги на всички наети лица. Камарата разполага с около 4000 експерта, които покриват абсолютно всички аспекти на трудовите отношения. Структурата подпомага провеждането на преговори за сключване на колективни трудови договори, изработване на базови механизми за определяне на заплащането и допълнителните възнаграждения и пр. Това е причината в Австрия ключови да са не трудовите закони, а сключените между работодатели и работници договори. Това е причината за мощта на австрийските трудещи се. Затова и когато дойде на власт новото дясно австрийско правителство, едно от първите неща, които се опита да направи, е да намали членския внос за Камарата. Когато я обезсили финансово, а оттам и експертно, заличаването на трудовите защиты би било изключително лесно.

Бъдещето на труда може да е значително по-светло, ако българското правителство последва примера и наложи членуването, ако не в синдикати, то в Камара на работниците. Често прогреса в областта на трудово-правните отношения не е в ръцете на мнозинството, защото неговите действия и искания трудно се синхронизират, а в ръцете на хората с власт.

7. Заключение

Споровете за значимостта на технологичните нововъведения в обществения и конкретно трудовия живот ще продължат поне няколко десетилетия, ако дотогава успеем да се опазим от собствените си посегателства над природата и все пак оцеем. От това кой ще надделее в обществения дебат зависи дали ще действаме разумно, или паниката и манипулациите ще доведат до предприемане на необмислени стъпки и загърбване на днешните проблеми, които поради negliжирането им ще се пренесат и в бъдещето.

Без съмнение трябва да мислим за времето, в което работници с повтарящи се, еднотипни действия, които не изискват висока квалификация и познания, ще бъдат изместени от автоматизацията на процесите. Затова трябва да приветстваме всички концепции, които имат потенциал да освободят човека от тежък физически труд и да му оставят възможност за по-креативни дейности. Но не бива да забравяме, че проблемите съществуват и сега, неравенството и бедността между работещите също. И преди да сме се справили с тях, няма никакво значение кога и как ще пристъпим към качествено ново ниво на развитие.

В следващите 5-10 години глобализацията, трудовия и социален дъмпинг, изнасянето на производства от вече цивилизовани към държави с ниски до никакви трудови стандарти ще бъдат много по-сериозно предизвикателство, отколкото роботите. Това важи за трудовите отношения дори в социални държави, но с особена сила в България. Докато сме затънали в блатото, няма особена полза да правим планове как да построим магистрала до Луната. Нека първо се изтеглим от него, за да си дадем възможност да погледнем нагоре.

Българското гражданско общество в неолибералната държава. Постдемократични перспективи.

Страхил Делийски

За гражданското общество в България е изписано доста. През последните 20 години понятието се е превърнало в задължителен атрибут в лексиката и на академичната, и на политическата, и на медийната общност. Всички говорим за гражданското общество, едни очакват от него демократични чудеса, други го приемат с недоверие. Понякога тържествено обявяваме неговото окончателно изграждане, друг път с надежда чакаме то най-накрая да се случи. В зависимост от идеологическата и политическата му употреба, понятието носи толкова различни смисли и емоции, че в доста случаи не е напълно ясно дали говорим за едно и също нещо. Едно нещо, обаче, е сигурно – каквото и да имат предвид различните интерпретатори под гражданско общество, отношението към него в последните години сякаш започва да се поляризира. Това е особено валидно на терена на политическия дискурс, където идеята за гражданско общество не просто губи от своята популярност, но и предизвиква негативни конотации.

Целта на настоящия текст не е да прави пространен анализ на състоянието на гражданското общество в България, от гледна точка на неговата вътрешна структура, професионален капацитет и степен на развитие. Такива анализи има много и те почти винаги изхождат от предпоставките на т.нар. западна либерална парадигма, основана на ясно (поне на нормативно и теоретично ниво) разделение между политическа, икономическа и гражданска сфера. В настоящия текст, вместо статично и съставено от разнородни организации (третият сектор в либералната парадигма), гражданското общество се разбира като динамична политическа конструкция. Традиционният акцент върху институциите на гражданското общество, разбирано като съвкупност от посреднически организации или асоциации, е заменен с идеята, че гражданското общество е пространство, в което се осъществява постоянен процес на трансформация посредством предоговаряне на колективни смисли и ценности. Пространство на колективни действия за социална промяна.

Основната теза е, че българската демокрация е в опасност и един от пътищата за излизане от тази криза е посредством поли-

тизиране на гражданското общество. С други думи, размишленията следват разбирането за гражданското общество като политически агент с трансформативни функции и роля. Пред изпълнението на тези функции и роля стоят редица ограничения и предизвикателства на структурното, функционалното и културното равнище на политическата система. Характеристиките на настоящия политически момент са резултат на едновременното влияние на глобални тенденции и локални специфики и това налага прилагането на един по-комплексен подход при анализа на взаимоотношенията държава-гражданско-общество.

1. Гражданското общество в хибридни режими

В последните години доминиращите интерпретации за перспективите пред гражданското общество са поставени в контекста на идеята за кризата на либералната демокрация. Най-ясно това може да се проследи в изследванията на т.нар. „хибридни режими“.

Понятието хибриден режим за пръв път се появява в началото на деветдесетте години на 20 век, като в последното десетилетие то търпи все по-голямо развитие и влияние. Това са режими, които съдържат в себе си едновременно демократични и авторитарни елементи и можем да ги срещнем в литературата под различни наименования - *делегативни демокрации, псевдо-демокрации, дефектни демокрации, нелиберални демокрации, ограничени демокрации, конкурентен авторитаризъм, полу-авторитаризъм*.¹ Повечето от тези понятия се асоциират с подтипове на хибридните режими, но много често се употребяват и като синоними. Под хибридни режими се разбират такива политически системи, които комбинират реторично приемане на либералната демокрация, съществуването на формални демократични институции и определена степен на зачитане на гражданските и политическите свободи с по същество нелиберални и дори авторитарни черти. Въпреки наличието на определени локални специфики, хибридните режими споделят няколко ключови общи характеристики, а именно:

1. Популистка политика, персонализация на политическата власт в лицето на един силен лидер, липса на прозрачност в процеса на вземане на решения.

¹ За задълбочен преглед и обобщение на съвременния академичен дебат виж:

Cassani, A. Hybrid what? The contemporary debate on hybrid regimes and the identity question: Paper presented at the 26th Conference of the Società Italiana di Scienza Politica (SISP), Roma, 13-15 Sept. 2012.

2. Липса на доверие в институциите на демократичната държава – като се започне с политическите партии и се свърши с изборния процес. Обща характеристика е ниското доверие към тези институции, чиято функция е да контролира изпълнителната власт, като правосъдната система например.

3. Колективно публично разочарование от демократичния процес и демокрацията като политически режим. Недоверието в демократичните институции има силно негативен ефект върху политическото участие, което много често се случва извън формални институционални канали.

4. Стремеж към ограничаване на критичните медии и граждански организации.

5. Формалните институционални процедури са заменени от неформални правила на играта. Трудно се гарантира равенството пред закона.

6. Личният интерес замества обществения интерес като мотивация във властта. Политическият процес е доминиран от клиентелски структури и корупция, а гражданите имат ограничени възможности да държат политическите представители отговорни.

7. Общото разочарование от демокрацията приема формата на все по-нарастващо одобрение към управление от типа „силна ръка“.

Без никакъв риск от преувеличение можем да твърдим, че състоянието на политическата система в България, дори да не покрива изцяло описаните характеристики, със сигурност се доближава до доста от тях. В условията на „хибриден режим“ гражданското общество е призвано да бъде пазач на демокрацията и обществения интерес от посегателствата на корумпираната политическа власт.

2. Гражданското общество като куче пазач на обществения интерес

В рамките на либералната традиция, откакто съществува модерното разделение между публично и частно, крехкият баланс между тези две социални реалности изисква необходимостта от мерки, които да регулират и гарантират взаимоотношенията помежду им. Наред с институционалните механизми като неотменимите човешки права, върховенството на закона и демократичните процедури, гражданското общество притежава способността да действа като допълнително куче пазач между публичното и частното, между дър-

жавата и обществото. Истинската, работеща демокрация изисква постоянно наблюдение на политическия процес, информиране на различни публики, мобилизирането им срещу определени политически решения, като по този начин гражданското общество държи управляващите отговорни, както по отношение на демократичните правила на играта, така и по отношение на обществения интерес.

Този нормативен модел работи сравнително ефективно в рамките на т.нар. развити демокрации, в които има относително ясно разделение между икономическа, политическа и социална сфера. Нещата започват да изглеждат доста проблематични в контекста олигархично клиентелистки отношения между бизнеса и политиката, които размиват границите на политическата власт. Заедно с това, неформалните лични отношения и зависимости доминират над институционалните формални правила, което прави процесът на вземане на решения трудно контрулируем. Именно подобни характеристики на политическия режим у нас превръщат традиционните либерални форми на контрол върху политическата власт в неефективни инструменти. Третият сектор формално е включен в различните нива на процеса на вземане на решения (хибридните режими се „кълнат“ в принципите на либералната демокрация), но на практика неговото влияние има ограничен ефект.

Формалните, институционализираните форми на контрол изглеждат все по неефективни в резултат от нефункциониращите механизми за контрол и баланс, които разделението на властта следва да осигури. При липсата на варианти на институционалната арена протестът се превръща в основна форма за натиск и контрол върху политическия елит. Смисълът на протеста, от тази гледна точка, е да повлияе на широката публика и да предизвика определена мобилизация на общественото мнение, която от своя страна да изиграе ролята на катализатор на дадено политическо решение. Ключов проблем пред гражданското общество е тенденцията протестът да се конвенционализира, да се превръща в част от всекидневната политика, като по този начин губи от своите мобилизиращи функции. Българската политическа система изглежда все по-отворена към възприемането на различните протестни искания, които сякаш са станали рутинна част от политическия процес. Нещо повече, политическата власт много често инструментализира определени протести, за да придаде демократична легитимност на определени свои решения. Това най-често се случва по два начина – или чрез

механизма протест – контрапротест, или посредством мобилизация на близки до властта обществени организации. Към това следва да добавим и ролята на контролираната медийна среда, която или профанизира публичното възприятие на протестите или ги рамкира като платени поръчки.

Тук стигаме до следващото голямо предизвикателство пред гражданското общество. За да могат да изпълняват ефективно своята функция по контрол на властта гражданските организации следва да се ползват и с необходимата доза обществен авторитет и легитимност. Те следва да бъдат възприемани като автентични защитници на определени искания и каузи. В последните години наблюдаваме все по-устойчиви тенденции към институционализация на дискредитирането на различни граждански организации. Класификации като „грантаджии“, „платени“, „соросоиди“, „зелен октопод“, са се превърнали в част от рутинния дискурс на нарастващ брой официални представители на властта. Извън всякакво съмнение е, че определени общности от неправителствения сектор имат вина за този негативен публичен образ, било то поради елитарност и неспособност да комуникират с масовите публики, или заради зависимостта им от международни донори, които по подразбиране налагат своя дневен ред върху тяхната дейност. И това е проблем, който тези организации следва да отчитат, ако целят разширяване на обществената си легитимност. По-големият проблем е че тези етикети се превръщат в универсални кодове за оценка на разширяващ се кръг от граждански действия, като по този начин подпомагат разрастващата се популярност на антигражданския дискурс.

Хибридизацията на политическите режими е глобален феномен, от който България е част, въпреки своите локални специфики и нюанси. С други думи, българският случай не е изключителен, което означава, че както по отношение на заплахите и предизвикателствата, така по отношение на реакцията, има от къде да се учим. В същото време следва да си даваме сметка, че директното пренасяне на т.нар. „западна идея“ за гражданско общество, с характерните за нея разбирания за неговата същност и функции, не може да бъде ефективна нито от аналитична, нито от практическа гледна точка. Идеята, че за да имаме функционираща демокрация е достатъчно една „критична маса от хора“ да станат „истински граждани“, изпуска от погледа си системните и структурните основания на демократичната криза. Става въпрос за иманентните противоречия

между неолибералния капитализъм и демокрацията, които са особено видими в държави от глобалната периферия като България. В този смисъл изниква резонния въпрос – доколко ефективен може да бъде продемократичният граждански активизъм, без да адресира по един или друг начин тези противоречия.

3. Гражданско общество, пост-демокрация и неолиберална хегемония

В статията си „Съвместим ли е капитализмът с демокрацията?“ (ориг. заглавие: „Is capitalism compatible with democracy?“) немският социолог Волфганг Меркел отбелязва, че финансиализацията на капитализма от 80-те години насам нарушава компромиса между капитализъм и демокрация. Според Меркел, капитализмът и демокрацията следват различна логика: неравно разпределени права върху собствеността, от една страна, и равни политически и граждански права, от друга; търговия, ориентирана към печалбата при капитализма в контраст с търсенето на общото благо при демокрацията. Йерархичното вземане на решения от страна на мениджърите и собствениците на капитала срещу дебата, компромиса и принципа на мнозинството, характерни за демокрацията. Въз основа на идеята за конфликт между капитализма и демокрацията, Меркел формулира четири тези за състоянието на днешните „западни общества“².

1. Повишаването на бедността и социо-икономическите неравенства водят до асиметрично политическо участие. Гражданите от по-ниските класи участват по-слабо в политическия и електоралния процес, което се отразява негативно върху представителството на техните интереси.

2. В отворените демокрации изборите все по-трудно удържат растящите социо-икономически неравенства. Търсейки социалната си база в средната класа и страхувайки се от загуба на доверието на финансовите пазари, дори и социал-демократическите партии доста често се отказват от политически предложения, свързани с по-голяма степен на преразпределение на публичния ресурс.

3. Във времената на финансиализация държавата става все по-уязвима от банки, хедж фондове и големи инвеститори. Следвайки логиката на неолибералния капитализъм, държавите се от-

² **Merkel, W.** Is capitalism compatible with democracy? // *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, 8 (2), 2014, p. 109–128.

казват от властовата си роля по създаване на правила, за да се превърнат в изпълнители на политики, които са под постоянно наблюдение от рейтингови агенции.

4. Икономическата и политическата глобализация все повече преместват процеса на вземане на решения от парламента към изпълнителната власт. Икономическите императиви произвеждат необходимост от бързи решения, поради което институции, които са базирани върху обсъждания, дебати и висока публична легитимност (като парламента) се мислят за неефективни.

През 2004 г. британският социолог Колин Крауч публикува известното си есе „Пост-демокрация“, с което инициира сериозен дебат за състоянието на съвременните демокрации. Крауч описва четири посоки на развитие, които от седемдесетте години на двадесети век трансформират либералните демократични системи в пост-демократични.³

1. Въпреки че демократичните институции формално запазват съществуването си, те *de facto* губят влиянието в процеса на вземане на политически решения, все по-силно доминиран от малък брой (предимно икономически) елити.

2. Процес на „дегенерация“ на политическите партии, които се превръщат в апарати за печелене на гласове, без да успяват да произведат смислен дневен ред, мотивирани основно от информацията за динамиката на общественото мнение.

3. Медиите спират да изпълняват задоволително своите демократични функции. Също като партиите, те се превръщат в жертви на тоталната маркетингизация и изместения фокус от политическа информация и образование към реализиране на печалба.

4. Всичко това води до гражданска пасивност и незаинтересованост от политиката.

Причината за това развитие Крауч търси в превръщането на неолибералното мислене и рационалност в доминираща парадигма, хегемонна идея, която минава през икономиката, политиката и дори социалните науки, за да стигне до човешкото всекидневие. Неолиберализмът, като политическа доктрина, съдържа и минималистка версия на гражданите и демокрацията. Той предвижда не просто намаляване на политическата интервенция с цел балансиране на пазара (либерализация, приватизация, дерегулация), но и съдържа в себе си елитистко разбиране за гражданското участие

³ Крауч, К. *Постдемокрация*. С., УИ „Св. Кл. Охридски“, 2012.

(предимно електорално и следователно от време на време) и повишаване на нивото на влияние на силни лобита и интереси.

От малко по-различна идеологическа позиция Гари Джейкъбс достига до подобни заключения.⁴ Според него, известно време капитализмът е бил принуден да приеме компромиса между индивидуалната свобода и социалното равенство под натиска на комунистическата/социалистическата алтернатива. Разпадането на т.нар. съветски блок, обаче, нарушава тази своеобразна идеологическа конкуренция и остава интелектуален вакуум, който бързо успява да бъде запълнен от неолибералзма. Но вместо да укрепи либералната демокрация посредством осигуряването на икономическа свобода, оставената без контестация икономическа власт се превръща в най-голямата заплаха за политическата свобода.

Вследствие на това, според Джейкъбс, властта на парите и търговския интерес не просто се инфилтрира в политическата власт и управлението, но успява да установи контрол върху тях. Вместо във фашистки диктатури и комунистически авторитарни режими, демокрациите започват да се преобразяват, по различни начини и пътища, в олигархии и плутокрации, които обслужват изключително интересите на икономическия елит. Тази власт се използва, за да повиши и засили концентрацията на богатство и социална доминация, които свободният пазар възнамеряваше да предотврати. Инструментите за постигането на това състояние са както легални, така и нелегални – от корумпирани демократично избрани правителства, които в своята крайност представляват т.нар. „завладяна държава“, до олигархични управления. В повечето случаи, обаче, се наблюдават идентични тенденции: медиите са овладени от корпоративния интерес, изборите са доминирани от властта на парите, управленските политики са подчинени на частния, за сметка на публичния интерес, симбиоза между бизнеса и политическия елит. Според Джейкъбс, иронията е в това, че тази своеобразна неолиберална контрареволуция води до възраждане на национализма и отказ от принципите на международното взаимодействие.

В своя предговор към книгата на Ноам Чомски *„Profit Over People“* професор Робърт Макчесни обръща внимание на един допълнителен аспект на постдемократичната ситуация.⁵ Жизнената политиче-

⁴ **Jacobs, G.** 2017. The Political Economy of Neoliberalism and Illiberal Democracy // *Cadmus*, 3, October 2017, №3, p. 122-141. <<http://cadmusjournal.org/article/volume-3/issue-3/political-economy-neoliberalism-and-illiberal-democracy>>.

⁵ **McChesney, Robert W.** Introduction // Noam Chomsky. *Profit Over People: Neoliberalism and Global Order*. New York, Seven Stories Press, 1999, p. 7-16.

ска култура има нужда от общностни групи, библиотеки, публични училища, съседски организации, кооперативи, публични пространства за срещи, доброволни асоциации и синдикати, за да могат гражданите да се срещат, комуникират и взаимодействат със себеполюбните си граждани. Неолибералната демокрация, със своята идея „пазарът преди всичко“ (market uber alles) нанася сериозни поражения на гражданския сектор. Вместо граждани, тя произвежда консуматори, а вместо общности – търговски молове. Крайният резултат е атомизирано общество от незаинтересовани индивиди, които се чувстват деморализирани и социално обезвластени. В този смисъл, неолиберализмът се очертава като непосредствен враг на истинската демокрация на участието.

4. Гражданското общество и неолибералната държава

Неолиберализмът представлява едновременно и идеологическа позиция, и модел за правене на публични политики, които прозичат от икономическия индивидуализъм, основан на пазарно състезание и се противопоставят на държавната намеса и принципите на социалната държава. Идеята за превъзходството на пазара по отношение на предоставянето на стоки и услуги мотивира маркетингизацията и комодификацията на публичните системи. Неолибералната държава притежава няколко специфични характеристики, които имат отношение както към функционирането на системата, така и към нейното структуриране. Начинът на структуриране и функциониране на неолибералната държава, от своя страна, има пряко отношение към разбирането за това какво е гражданин и гражданско общество.

Естествен резултат от налагането и функционирането на неолибералната държава у нас е задълбочаването на проблемите с бедността и неравенството. Нарастващото неравенство е вероятно най-голямото предизвикателство пред демокрацията в България.⁶

⁶ Официални доклади за динамиката и неравенството в България могат да се видят тук: **Eurostat**. S80/S20 income quintile share ratio, 2018: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di11&lang=en>, тук: **Eurostat**. Gini coefficient of equivalised disposable income before social transfers, 2018: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12b&lang=en>, тук: **Eurostat**. Income inequality in the EU, 2018 (data for 2016): <<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20180426-1>>; препоръките на ЕК за 2018 г. тук: Country Report Bulgaria. Bruxel, EC, 07.03.2018, п. 8-9. <<https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2018-european-semester-country-report-bulgaria-en.pdf>>.

На теория модерните демократични системи черпят своята легитимност като обещават да осигурят на гражданите еднакви възможности както при формирането на управлението, така и при формирането на публичните политики. В класическия демократичен модел правителствата са отговорни пред гражданите като реализират публични политики, подкрепяни от мнозинството, съобразявайки и отчитайки правата и претенциите на малцинствата. На практика, обаче, този принцип на политическо равенство много трудно може да бъде реализиран и това е проблем, който занимава политическата теория и практика от десетилетия. И ако държавата на благоденствието успя в определен период от време да минимизира този проблем чрез висока степен на преразпределение на богатството и създаване на икономически възможности за мнозинството, то неолибералната държава превръща проблема в практически нерешим. Демонтирането на социалната държава и възприемането на пазарно ориентирания модел на предлагане на стоки и услуги води до нарушаване на конституционни социални права, отнасящи се до икономическата сигурност, достъпът до здравеопазване и образование. В същото време, ключово измерение на демократичното гражданство е реализацията на определено ниво на социално равенство и справедливо разпределение на доходите между различните социални групи и класи.

Политологичен закон е, че концентрацията на богатство неминуемо води до концентрация на власт. Задълбочаващите се неравенства водят до социална фрагментация и поляризация, което създава трудности при постигането на политически консенсус по отношение на социални политики и политики на преразпределение. Социо-икономическите неравенства имат за резултат непропорционално влияние върху управлението. Наблюдават се два паралелни процеса. От една страна имаме социално икономическото маргинализиране на широки социални групи, които нямат никакъв глас в процеса на вземане на решения, а участието им в политическия процес е редуцирано обикновено до пазара на гласоподаватели по времето на избори. Тази им роля не е резултат от свободна воля и личен избор, както много често можем да чуем в публичния дебат, а е функция на позицията им в социално икономическата структура. За да бъдеш активен гражданин е нужно да притежаваш определена степен на автономност и свобода, които няма как да бъдат осигурени във всекидневие на икономически лишения. Икономическата принуда превръща огромна част от населението от граждани в слуги на местни

олигархични кръгове. Аргументът „да не си загубя работата“ е много по силен мотив за политическо действие (или бездействие) от колкото каквито и да било демократични принципи. Липсата на усещане за пълноценно гражданство се задълбочава от неравния достъп до образование и здравеопазване, в резултат от маркетизацията и комодификацията на т.нар. публични услуги. Процесите на социална и икономическа депривация едновременно нарушават принципите на демократично гражданство и трансформират социално икономическата маргинализация в политическа.

От друга страна, едно все по-стесняващо се малцинство е в позиция да оказва все по-голямо влияние върху формулирането на публични политики. Концентрацията на власт, като резултат от концентрацията на богатство, води до олигархизация на политическия режим и трансформирането на демокрацията в плутокрация. В подобен контекст отговорността за политическа отчетност на управлението сменя своя адресат – от гражданското мнозинство към олигархическото малцинство. Техният интерес е да пазят доминиращата си позиция, което много често означава съпротива срещу всякакви идеи за преразпределение на богатството с оглед на един по-широк публичен интерес. Това пък, от своя страна, допълнително намалява интереса (и способностите) на държавата да осигури качествено образование, здравеопазване, социална сигурност и т.н. С други думи, постдемократичната неолиберална българска държава функционира посредством възпроизвеждане и задълбочаване на неравенствата, което води до политическо изключване на хората с ниски доходи и богатство и свръх представителство на малцинството богати.

Нещо повече, последната група са в позиция на доминиращо влияние върху дефинирането на социални принципи и ценности. Важни понятия като свобода, сигурност, справедливост, с които държавата оперира, са в голяма степен функция именно на техния структурен (класов) интерес. Разбирането за свобода все повече се ограничава до икономическата свобода. Справедливостта е затворена в категориите на икономическа ефективност. Солидарността и отговорността са атрибути на индивида, а не задължения на обществото. Сигурността е редуцирана до нуждата за опазване на стоките и собствеността. Осъществяването на неолибералния ценностен монопол у нас се случил с дейното участие на определени среди от зараждащото се в началото на прехода гражданско

общество.⁷ По този начин гражданското общество се превърна в основен терен, на който се разви идеологическата трансформация, чиято цел беше легитимиране на неолибералните политики.

В основата на тези политики стои разбирането за минимален обхват на държавния сектор и замяна на публичната собственост и контрол с частно предприемачество и управление. Под мотото „Държавата е лош стопанин“ в България беше извършена тотална приватизация, както на публичната собственост, така и на публичните услуги. Реализацията на неолибералния проект намери своя технологичен израз в т. нар. публично-частни партньорства (ПЧП), които трябваше да реализират ползите и предимствата на частния сектор и пазара в сферата на публичните услуги. ПЧП се превърнаха в главен агент на неолиберализация на държавата посредством процес на маркетизация (комерсализация, комодификация), центриран около все по-голямото включване на частния капитал и пазарните механизми в сферата на инфраструктурата и публичните услуги. И ако ефектът по отношение на качеството и достъпа до публични услуги да е спорен, то е безспорно все по-голямото влияние на частния сектор в процеса на вземане на решения, формулирането на политики и законодателството. Нарастващата обвързаност между държавата и частния капитал прави така представителните институции да изглеждат все по-зависими не от демократичните отношения граждани – власт, а от корпоративните интереси и тяхната политическа реализация. Това, от своя страна, създава огромни затруднения в процеса на осъществяване на контрол от страна на гражданското общество.

Проблематично е отношението на различни НПО и граждански организации към идеята и практиката на ПЧП. Част от гражданския сектор (т.нар. мозъчни тръстове) традиционно са политически проводници и идеологически защитници на тези т.нар. „стратегически партньорства“ и имат ключова роля за налагането на неолибералната идеологическа хегемония. Това ги превръща във важна част от структурата на неолибералната държава, което дълго време им осигуряваше (а на някои от тях продължава да им осигурява) привилегирани позиции както в процеса на формиране на публични политики, така и в медийното пространство. В същото време, част от тези НПО имат водеща роля в антикорупционните граждански мобилизации. Ключов аспект в тяхното разбиране е, че корупци-

⁷ Лаверн, Д. *Експертите на прехода* (Българските think-tanks и глобалните мрежи за влияние). С., Изток-Запад, 2010.

ята е резултат от локалните социо-културни специфики и динамиката на пост-комунистическия преход, а не е вътрешно присъща характеристика на самия модел на публично-частните отношения в неолибералната държава. Това оказва лимитиращо влияние върху техния трансформативен потенциал.

От друга страна, известна част от НПО са преки участници в различни ПЧП, което ги прави зависими от разпределението на силите на политическия терен. Тези организации се оказват в ситуация, в която трудно могат да удържат баланса между ролята си на партньор и ролята си на опозиция на управлението. Големият залог е в цената на компромиса между реализирането на тези роли.

Другата ключова характеристика на неолибералната държава е трансформирането на целите, стратегиите и структурата на публичните институции по образа на корпоративния бизнес модел. "Държавата е фирма" и от тази гледна точка нейните цели се изместват от социален прогрес и човешко развитие към ефикасност, продуктивност и икономически растеж. Освен това имаме делегирани бюджети спрямо определни резултати, отношение и стил, ориентирани към клиентите – пациенти, ученици, студенти, безработни се превръщат в клиенти. Превръщането на гражданите в клиенти има изключително значение както по отношение на политическата култура, така и по отношение на демократичната ефективност на гражданите. Идеята за гражданина клиент насърчава потребителското поведение, основано на тясно определен личен интерес, като по този начин оказва негативно влияние върху разбирането и формирането на общ, публичен интерес, който е особено нужен за ефективността на гражданското общество. Когато гражданинът се превърне в индивидуален потребител или клиент, рационалността на неговото поведение предполага следването на утилитарни принципи на максимизиране на собствения интерес. Това ерозира солидарността като източник за колективна власт, а фрагментираните индивиди (потребители, клиенти) стават все по-безсилни както пред силите държавата, така и пред тези на пазара.

Социалните и икономическите неравенства, заедно с отстъплението на демократичната политика от мнозинството граждани към едно елитно малцинство, разкъсват връзките между гражданите (особено най-бедните) и демократичните системи, което, от своя страна, подкопава демокрацията на базисно равнище. Увеличаващите се дистанции, както по хоризонтала (вътре в гражданското

общество), така и по вертикала (между гражданите и политическата власт) не само че затрудняват политическия процес, но поставят под въпрос легитимността на демократичната система като цяло.

5. Гражданското общество и кризата на политическо представителство.

Постдемократичната ситуация у нас се характеризира с особено високи нива на дефицит на доверие – както по отношение на процедурите за взимане на решения, така и на политическата система като цяло. И въпреки че това не е новина, не можем да не отбележим тенденцията към нарастване на това недоверие. Когато невъзможността на политическата система да регулира социалните конфликти се превърне в трайно индивидуално усещане и масова колективна представа, функционирането на механизмите и принципите на политическото представителство става все по-проблематично.

Политическите партии са основните институции, които следва да агрегират социалните интереси и конфликти и да ги поставят на институционалния политически терен. Именно от изпълнението на тази функция до голяма степен зависи усещането за ефективно политическо представителство. Свидетели сме на нарастващо недоверие в политическите партии като институции на политическото представителство. Нещо повече, те все повече се олицетворяват с агенти на статуквото (мислено за лошо), които реализират частните интереси на различните олигархичните мрежи. И независимо как различните граждански активисти формулират политическия конфликт – „гражданите срещу мафията“ на градските либерални активисти, или „хората преди печалбата“ на левите граждански движения, които си поставят за цел определени форми на социална трансформация – мястото на политическите партии в този конфликт е еднозначно.

От тази гледна точка, динамиката на отношенията гражданско общество – политически партии е ключова за перспективата на демократичната легитимност в България. От позицията на гражданското общество са налице две основни стратегии, които да адресират проблема на политическото представителство – взаимно сътрудничество с политическите партии или влизане в електоралната политика.

Първият вариант минава през включването на различни граждански организации и социални движения в предизборни коалиции на базата на идентификация на взаимни интереси. Електорал-

ният интерес на партиите е в разширяване на подкрепата, като тук гражданските организации и социални движения могат да бъдат полезни в две посоки. От една страна, като инструменти за политическа мобилизация на своите членове и привърженици и, от друга, като носители на специфичен интерес на различни социални групи. Политическите партии, от своя страна, могат да предложат институционализиране на тези специфични интереси и тяхното по-ефективно артикулиране в процесите на вземане на решения. В резултат на това, първите печелят легитимност и гласове, а вторите – политическа ефективност. Подобен вариант на взаимодействие между партии и гражданско общество изглежда целесъобразен и за двете страни, но съществуват поредица от препятствия пред неговата практическа реализация. На първо място стои проблемът за това доколко политическите партии са склонни на подобно „отваряне“. Дали от притеснение за загуба на властови позиции или от спецификата на политическата си култура партийните елити могат да откажат подобен тип взаимодействие. От своя страна, за гражданските активисти е трудно да получат гаранции за реализиране на техните цели и притеснението от инструментализация на тяхната дейност остават открити.

Потенциалното сътрудничество е затруднено и от доминиращият публичен дискурс на „антипартийност“, който стигматизира политическите партии и превръща взаимодействието с тях в не-престижно и следователно нежелателно. Антиелитните настроения и популистката мода, характерни за постдемократичната ситуация у нас, са прекрасна хранителна среда за подобен дискурс, поради което едва ли можем да очакваме намаляване на неговия интензитет. В подобен контекст перспективите пред сътрудничеството между партии и гражданско общество не изглеждат особено благоприятни, особено ако очакваме това сътрудничество да притежава трансформативен потенциал.

При всички положения създаването на необходимия минимум от доверие е задължителната основа, върху която може да бъде реализиран принципът на взаимния интерес. Изграждането на доверие е продължителен процес и минава през различни форми на общи действия – от съвместни дискусии до конкретни политически инициативи.

Вторият път на гражданското общество в контекста на кризата на политическо представителство е в трансформирането на различните групи граждански активисти в нови партии и коалиции и

тяхната институционализация в електоралната политика. Зад подобна стратегия стоят няколко предпоставки. Първо, разбирането, че настоящите политически партии са част от статуквото и не могат да бъдат автентични представители на гражданския интерес. Това е валидно в по-голяма степен за лявото идеологическо пространство, но касае и десницата. Второ, тъй като политическите елити са загубили всякаква връзка с гражданите, всякакви форми на контрол (и инситуционални и неинституционални) нямат особена ефективност. Трето, ако гражданите желаят определен интерес да бъде защитен, то е необходимо самите те да защитят този интерес чрез включване в електоралната надпревара.

Влизането в електоралната политика е свързано с няколко потенциални риска. Изборите изискват сериозен материален и човешки ресурс и в това отношение традиционните партии имат безспорно предимство, което намалява електоралните шансове на малките „граждански партии“. Рискът да влязат в графата „политически маргинали с един-два процента от гласовете“ е доста голям, което, от своя страна, е заплаха за авторитета както на организациите, така и на защитаваните от тях каузи. От друга страна, „влизането в системата“ предполага съобразяване както с формалните, така и с неформалните правила на играта, а това носи своите рискове както по отношение на политическата ефективност, така и по отношение на допустимите компромиси с автентичността на политическото представителство.

Кризата на политическо представителство е резултат от тенденцията неолибералната държава в постдемократичния контекст да превръща политиката във все по-вертикална, по-йерархична и олигархична. Тя изключва намеси и влияния от социални актьори, различни от големите икономически играчи, намалява способностите на политическите партии да бъдат ефективни медиатори между социалното и политическото поле. Дистанцира и пази политическите решения от демократичната логика, тъй като последната винаги носи риска от влияние на мнозинството граждани. В този смисъл, кризата на представителството е настина реална, но същевременно едностранна. Това е криза на представителството най-вече на социално-икономическото мнозинство и до някаква степен на средната класа. Интересите на едрия бизнес, банките и финансовия капитал са доста добре представени в днешните ни публични институции. Това, което наричаме криза на политическото предста-

вителиство, всъщност е политическа победа на едно икономическо малцинство. В същото време наблюдаваме паралелен процес на еднопосочна деполитизация – деполитизация на интересите на онези, които са на ниските нива на социално-икономическата стълбица, деполитизация на проблемите, свързани с неравенствата и социалното преразпределение на ресурси и власт. Деполитизацията на политиката се превърна във върховния политически акт на неолибералната българска държава.

От тази гледна точка, независимо от предприетата стратегия, бъдещето на гражданското общество ще зависи от степента на неговото политизиране. Процесът на политизиране минава през преосмисляне на самото разбиране за това какво е политика. Доминиращата неолиберална версия редуцира политическото поле до техническо-мениджърски практики, чиято ефективност зависи главно от наличието на професионална експертиза. Това превръща демокрацията в обикновена процедура, монополът върху която се държи от една малка „елитна“ общност. Идеологическия израз на подобно схващане е концепцията за деидеологизирани политически отношения. В подобна версия няма място за структурните конфликти, които неолибералния капитализъм възпроизвежда и задълбочава и които, както видяхме, имат особено значение за функционирането на демокрацията. От тази гледна точка, ключовият механизъм за произвеждане на доверие в демократичната система е превръщането и в терен за регулирането на структурните конфликти.

Това, обаче, не може да се случи без преосмисляне на самата идея за гражданско общество. Либералната версия от началото на прехода изпълни едновременно две паралелни функции. От една страна изигра своята позитивна роля в процесите на трансформация на тоталитарните институции и формална демократизация. От друга страна, обаче, тя легитимира идеологически неолибералната държава, чиито основания и ефективност днес са поставени под въпрос. Гражданското общество ще бъде принудено да започне да мисли за себе си отвъд все по-ерозиращия либерален консенсус. Времената, в които, за да бъдеш добър гражданин, беше достатъчно да си плащаш данъците, да участваш в електоралния процес и да настояваш държавата да ти предоставя адекватни на твоето заплащане услуги, едва ли ще се върнат (поне в обозримо бъдеще). Еманципацията на *homo politicus* от *homo economicus* не може да се случи, ако гражданското общество не се превърне в динамично пространство, което да арти-

кулира напреженията в социално икономическата структура. Естествено е това да доведе до идеологически конфликти вътре в рамките на гражданското общество, но това не би следвало да ни плаши. Напротив, това би върнало политическата рационалност в основата на политическия процес за сметка на икономическия универсализъм. Идеологическата идентификация предполага конструиране на колективен смисъл, различен от потребителския индивидуализъм, който доминира логиката на политическо поведение в постдемократичната ситуация. В същото време, идеологизацията ще има смисъл, ако се фокусира върху позитивните измерения на проектирани в бъдещето политически проекти. Идеологическите конструкти от времето на демонтиране на тоталитарната социалистическа държава изглеждат и ще изглеждат все по-неадекватни в контекста на постдемократичната неолиберална държава. Така например, смятаната за престижна от част от градските активисти антикомунистическа идентификация много често се превръща в инструмент на политическите технологии за възпроизвеждане на властови модел, срещу който самите те се борят. В този смисъл, ако гражданското общество наистина желае да промени своите политически представители, то следва да промени първо себе си.

6. Вместо заключение

Усещането за липса на представителство на мнозинството в комбинация със задълбочаващите се неравенства конституират ключовото популистко разделение на политическото поле, което по всяка вероятност ще доминира политическия процес и през следващите години. Независимо от формите, които приема (масите срещу елита, гражданите срещу мафия, народът срещу олигархия, бедните срещу богатите), това разделение се отнася до задълбочаващите се вертикални дистанции между демоса (суверена) и политическите му представители. Независимо от мотивацията и основанията на това разделение, безотнositелно към различните политически оценки, противопоставянето между „нас и тях“ е симптоматично за неспособността на политическата система да регулира ефективно социалните конфликти. В следващите години на различните граждански организации ще им се наложи не просто да се позиционират в това разделение, а да предложат ефективни инструменти за намаляване на неговия интензитет.

Влиянието на популисткия разлом върху бъдещето на българската демокрация зависи от това кои дефиниции на „нас“, „народа“, „демоса“ ще доминират този разлом. Ако по отношение на „врага“ като че ли има някакво, макар и интуитивно, общо усещане, то това не е така по отношение на това кои сме тези „ние“. Нарастващите прояви на ксенофобия от различен тип показват, че изключващите дефиниции на българския демос имат потенциал да вземат предимство. Нещо повече, различните малцинства (религиозни, етнически, сексуални) не просто нямат място при „народа“, но и много често се оказват в групата на враговете. Подобни сантименти проектират вината за социалните несполуки върху „привилигированите“ от демокрацията малцинства, политическата коректност и конспиративния глобален заговор, като в същото време произвеждат авторитарни политически реакции. Тези процеси поставят под въпрос самата идеята за демократично гражданство, основана на универсалните политически права.

От тук произтича тенденцията идеята за гражданско общество, като общество от политически равни хора, постепенно да се трансформира в представа за негражданско общество от културно и идентичностно еднакви хора. В този смисъл, голямото предизвикателство пред гражданското общество е да предложи и убедително да защити включващи дефиниции на българския демос. Дефиниции, които, отчитайки структурните конфликти, да не изпускат от внимание определени социални групи за сметка на други. Това няма как да се случи, ако българското общество се превърне в механичен сбор от непонясящи се едно друго племена. Тук е едно от възможните полета на взаимодействие между либералните активисти от градския център и социалните движения от левия идеологически спектър. Взаимодействие за създаване на включваща дефиниция, в която да има място както за тези, които искат морал и чиста природа, така за онези, които имат проблем с материалните нужди и социалната сигурност.

На този етап конструирането на подобни дефиниции е затруднено от елитарно самочувствие и морално превъзходство, които все още продължават да са определящи за значителна част от гражданския дискурс. В настоящата ситуация, обаче, изборът все повече започва да се конструира между непоносимостта към идентификацията с „народа“ и невъзможността за идентификация с елита. От тук насетне въпросът към различните граждански действия ще бъде не дали са популистки, а от какъв тип популизъм са мотивирани.

Демографското бъдеще на България, етно-религиозни отношения и мултикултурна Европа

Георги Бърдаров

1. Въведение

През ХХІ в. България и Европа се изправят пред редица предизвикателства, породени от причинно-следствените връзки на историята, технологичните нововъведения, промяната в ценностната система и начина на мислене на хората. Със сигурност една от най-големите трансформации са променените демографски модели на поведение на хората. Още повече, че тези нови модели нямат нищо общо с цялата преходна история на човечеството.

Целта на настоящия анализ е да представим новите демографски модели в Европа и България, факторите и условията, които ги пораждат и следствията от тях. А също така да разобличим някои неправилни клишета за демографската криза в България, мултикултурализма в Европа и глобализацията в света.

В България по редица причини трудно си обясняваме новите демографски модели, в резултат на което създаваме изкривена представа за демографската ни ситуация, а оттам взимаме погрешни решения, предприемаме неработещи политики и не получаваме желаните резултати.

Реално погледнато, в последните близо два века светът се е променил изцяло и това поставя съвременните хора в едни коренно различни рамки. Да, светът винаги се е променял, но никога с такива ускорени темпове. Ако в миналото промените са ставали за десетки, стотици и дори хиляди години, днес, заради ускореното развитие на технологиите, те са ежедневни.

Ако приемем, че човешкият род е приблизително на 100 000 години, както твърдят антрополозите, то в 99 800 от тях сме живяли по един и същи начин, със съвсем малки вариации. Трудната борба със земята за изкарване на прехраната, изключително висока смъртност, средна продължителност на живота в порядъка на 40-45 години и най-вече силно ограничен кръгозор на хората. Ограничен от липса на образование, липса на информация, хоризонт, който е стигал до края на селището, в което си се родил или максимум до

съседното пазарно средище. Всичко това е определяло устойчив патриархален модел на мислене и поведение, който се изразява в т.нар. многодетни семейства.

Още тук, обаче, идва първата заблуда, когато говорим за демография в България, защото семействата в миналото само на теория са били многодетни. Да, коефициента на плодовитост (детност!) е достигал 5-6, т.е. една жена е осъществявала средно по 5-6 раждания през своя фертилен период (15-49г.), но също така е имало изключително висока детска смъртност (живородените, но починали до навършване на едногодишна възраст на 1000 души от населението), която в средновековна Европа е надминавала 100, а в някои периоди и 300%, което ще рече, че на 1000 живородени над 300 са умирали до навършване на едногодишна възраст. Отделно много висока е била общата смъртност, особено в детската възраст, след една, но до навършване на 18 годишна възраст, а средната продължителност на живота е варираща между 40 и 50 години. Всичко това е в резултат от липсата и на елементарно медицинско обслужване, липсата на здравна и хигиенна култура, болестните пандемии (през XIV в. Европа губи около 30% от населението си при чумна пандемия!), непрекъснатите войни, трудното изхранване на населението, несигурния живот. Така че реално сме нямали чак толкова многодетни семейства и населението на Земята се е увеличавало изключително бавно, а в дълги периоди дори се е редуцирало. В началото на новата ера цялото население на Земята би се побрало само в една единствена днешна държава – най-голямата мюсюлманска държава Индонезия (250 млн.д.), а в началото на второто хилядолетие отново цялото население на Земята би се побрало в една единствена съвременна държава – САЩ (300 млн.д.). Едва с индустриалната епоха, навлизането на общодостъпното и качествено медицинско обслужване, появата на средната класа и повишения стандарт на живот започва демографският взрив, който обуславя и рязкото увеличаване на населението в света, от 1 млрд. през 1820 г. до над 7 млрд. днес и вероятно около 10 млрд. в края на XXI в. Така че, когато в България говорим с носталгия за т.нар. „многодетен модел на семействата“ в миналото, имаме предвид един много къс отрязък от време, след Първата световна война и до средата на 60-те години на XX в., когато смъртността намалява, а раждаемостта се запазва относително висока, образованото население е малко, преобладава селският начин на живот и в страната наистина имаме масово 4-5 детни семейства.

2. Фактори, променящи демографските модели през ХХІ в.

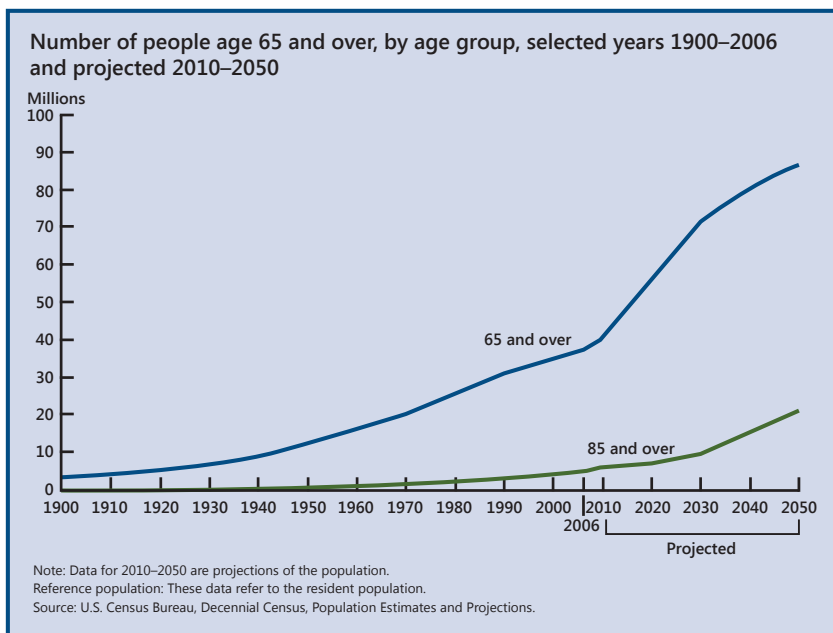
Днес светът и миогледът на хората са коренно различни. Ако ние продължаваме по отношение на демографията да мислим с остарелите дефиниции и представи на националната епоха и социализма никога няма да осъзнаем какво реално ни се случва. Да очакваме сензационно, с каквито и да е мерки, приказки и патриотични призови да вдигнем рязко раждаемостта и върнем многодетния модел на семействата е, меко казано, несериозно. Устойчивият двудетен и едндетен модел на семействата в днешна България не е някаква аберация или прищявка на младите, а резултат от условията и света, в който живеем. В България постоянно се налагат клишетата, че раждаемостта ни е ниска, че младите българи не искат да правят семейства и да имат деца, че България умира! Това абсолютно не е вярно. България има съвсем нормална раждаемост за европейска държава на този си етап от развитие. Коефициентът ни на плодовитост в момента е около 1,5-1,6 и е напълно съизмерим с останалите европейски държави, където варира между 1,1 за Италия и 1,9 за Ейре. Да, в последните години у нас се раждат все по-малко бебета в абсолютни стойности, но причината за това е, че все повече намалява детеродният контингент население, поради емиграцията на хора в активна възраст и поради факта, че днес в репродуктивна възраст влиза поколението, раждано през 90-те години на ХХ в., когато България преживя тежка социално-икономическа и демографска криза.

Основните фактори, които днес променят демографските модели в Европа и България, са образованието, медицината, променената роля и статус на жената, динамиката на живота. Как всеки един от тези фактори влияе на репродуктивното поведение на хората? **Образованието** е ключовата дума. В цялата преходна човешка история образованието е било недостъпно за огромната маса от хора, елитарно занимание, дори излишен лукс, достъп до който са имали малцина. Днес средното, а все повече и висшето образование, се приемат за норма и индикатор за развитие на едно общество. Днес водим упорита битка с неграмотността, приемаме за ненормално, ако видим хора с по-ниско от средното образование, изпадаме в паника, ако по някоя класация (каквото е тази на PISA) заемем едно от последните място по функционална неграмотност на учениците. Но не си даваме сметка, че колкото по образовано е едно на-

селение, толкова по-ниски са неговите репродуктивни нагласи. В началото на века в едно европейско изследване бе отбелязано, че средният брой деца на жена с по-ниско от средното образование е 4,8, на жена със средно образование 2,6, а на жена с висше образование 1,6. Разбира се, тук не е „виновно“ самото образование, а как то променя начина на мислене на хората. Първо, взимането на по-високо и качествено образование води до отлагане във времето на брачната обвързаност и създаването на деца. Отделно, родителите имат все по-големи изисквания, очаквания и страхове за бъдещето на своите деца, което също намалява репродуктивните им нагласи. В миналото броят на децата е зависел само от репродуктивните възможности на родителите и това колко са могли да оцелеят при тогавашните мизерни условия на живот. Днес хората все повече мислят какво бъдеще ще могат да подсигурят на децата си, как да ги образovat и подготвят за живота, който ги очаква.

На второ място, за променените демографски модели през ХХІ в., идват медицината, здравната и хигиенна култура на хората, което, разбира се, е следствие от образованието. Общодостъпното и все по-качествено **медицинско** обслужване, съчетано с културата на населението и стандарта на живота, обуславят непрекъснато повишаване на средната продължителност на живота. В началото на ХХ в. в Европа, вкл. и в България средната продължителност на живота варира около 40-45 години, днес почти няма европейска държава, в която тя да е под 80 години (България е 74,8г., но е на едно от последните места в Европа по този показател). Да не говорим, че в държави, като Италия, Испания, Швейцария тя вече наближава 85 години, а до средата на века ще е 90 години. Понятието възрастно население в цялата преходна човешка история се е отнасяло до хората над 50 годишна възраст, а доживяващите 70 и 80 години са били единици. Само за век, обаче, населението на 65 и повече години в света се е увеличило от 4,2 млн. на 40 млн.д., а на 85 и повече години от под 1 млн. на близо 10 млн.д. и ще продължи да се увеличава, т.е. ние трябва напълно да променим представата си за възрастни хора, за пенсионна възраст и най-вече за възрастта подходяща за раждане и отглеждане на деца. Т.нар. „възрастни родители“ ще стават все повече и това вече е изцяло нов демографски модел.

Фиг.1 Изменение в броя на населението в света на 65 и повече години, и на 85 и повече години (1900-2050г.)¹

Образованието, медицината вървят заедно и с още един феномен на съвременната епоха, който също намалява репродуктивните нагласи на хората – **урбанизацията**. В цялата история градът не е представлявал привлекателно място за живеене и хората не са се стремили към него. В началото на XIX в. градското население в света е едва 3% към 97% на селското, днес вече е 53%, а до края на XXI в. ще надхвърли 65%. Подобно е и положението в България, през 1946г. градското ни население е 25%, сега надхвърля 70%. Трите фактора – **образование, технологии, урбанизация** водят до феномена на **алиенацията** при съвременните хора. Днешните млади хора се чувстват все по-самотни, по-трудно контактуват, по-трудно влизат във връзка, все повече общуват само онлайн и все по-голям е страха от провал, което също намалява репродуктивните им нагласи. Все повече се увеличава процентът на самотните майки, на жени, които замразяват яйцеклетките си, тъй като възрастта им напредва, а не могат да намерят подходящия партньор. Колкото по

¹ U.S. Census Bureau

образован е един човек толкова повече мисли за тези неща. В миналото хората са ги женили на по 17-18 години родителите им, а в затворените патриархални и еснафски общества на селата всички са се познавали и човек е нямало как да излезе от този демографски модел на поведение. Днес в големите градове сме анонимни, никой не ни познава, можем да правим каквото си поискаме, без да се страхуваме, че някой ще ни сочи с пръст или обявява за „черна овца“, ако имаме поведение по различно от това на масата. Като добавим възможностите за развлечение и естественото човешко желание на индивида да се развива и усъвършенства, което в миналото е било невъзможно поради рамките на живота, можем да си обясним ниските репродуктивни нагласи. Колкото и да е клиширано, но абсолютно прав е бил Карл Маркс „Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а напротив, тяхното обществено битие определя тяхното съзнание“. Не бива да пропускаме и факта, че пред съвременните хора стоят изобилия от възможности и точно това още повече ги затруднява при избора, включително и на брачен или сексуален партньор. В миналото, в малкото село избора е бил силно ограничен и човек е трябвало да бърза, ако не е искал да прехвърли 30 години и да бъде обявен безнадеждно за стар ерген/стара мома. Днес това изобилие от възможности ни поставя под стрес, защото непрекъснато си задаваме въпроса дали няма да сбъркаме, дали това е точният човек за нас и дали в бъдеще няма да срещнем по подходящ партньор.

Другият фактор, който намалява репродуктивните ни нагласи, е мястото, ролята и статуса на **жените** в съвременните общества. Отново ще се позовем на историята, в която с много малки изключения (матриархалните общества) жената е имала изцяло второстепенна и подчинена роля на майка и домакиня. Целият обществен живот, политически, социален и икономически се е движел от мъжете. Понятия, като образование, кариера, личностно развитие за жените са били абсолютно непонятни. Освен определения полов диморфизъм много съществена роля за това изиграват и монотеистичните религии (юдаизъм, християнство, ислям), които са силно патриархални, насочени основно към мъжа, и според които на жената е отредена изцяло подчинената роля на майка и домакиня. От индустриалната епоха насам това се променя. Още с възникването на работническата класа през XIX в. жената започва да участва наравно с мъжа в трудовия процес. Да не говорим, че „жената с

ватенка“ е силно рекламиран лозунг в годините на социализма и у нас, и даде отражение на цялото ни общество.

Днес не само приемаме за съвсем нормално жените да имат средно и висше образование, но дори сочим обвинително с пръст и наричаме с обидни епитети циганската общност за това, че момичетата ги женят и раждат на по 14-15 години и така не завършват своето образование. През 2012 г. ЕК планираше да въведе задължителна квота 20% от ръководните постове в европейските компании да бъдат заемани от жени, с идеята до 2020 г. те да заемат 40% от управленските постове в бизнеса. През 2017 г. България се нареди на второ място в ЕС след Латвия и заедно с Полша с най-голям дял жени, заемащи ръководни длъжности. Вече приемаме за съвсем нормално жени да бъдат не просто управляващи на компании и фирми, но и да заемат премиерски и президентски постове в развитите държави, нещо което допреди 100 години се е смятало за невъзможно. Та, жените получават избирателни права едва от края на XIX-ти и началото на XX в., а в някои държави и чак през XXI в. Този процес има две страни, от една е напълно нормално жените да се развиват и участват наравно с мъжете в обществения и трудов живот, тъй като по умствени и интелектуални способности не отстъпват на мъжете, а също така имат право и на исторически реванш за хилядите години, в които са заемали второстепенна роля, но, от друга страна, никой не може да отмени жената в чисто биологическата и функция да ражда деца. Така, че, ако пресата върху съвременните хора, поради условията и динамиката на живота, е много голяма, то тя е двойно по-голяма върху жените, които едновременно трябва да се състезават с мъжете във всички сфери на икономическия, политически и социален живот, и едновременно с това да бъдат добри майки и домакини. Неминуемо, ако искаме да постигнем по-добри демографски резултати, трябва да работим за споделена, във всяко едно отношение, отговорност между мъжа и жената по отглеждането на децата.

Четвъртият фактор, който силно намалява вече репродуктивните ни способности, е **стерилитетът** при хора в активна възраст. На първо място, той се дължи на стреса. Стресът от конкуренцията, от постоянната битка на съвременния човек да се задържи на повърхността на бизнеса и кариерния свят, от нуждата постоянно да се доказва, развива и усъвършенства, за да бъде адекватен на бързо променящата се среда и технологии, и да не бъде изместен

от по-младите и адаптивни на промените. Като добавим силно замърсената природна среда, особено в градовете, и некачествените, изкуствени храни, с които се храним, стигаме до един много обезпокоителен феномен на съвременната епоха – стерилитета при хора в активна възраст. Това състояние в Европа вече се определя, като пандемия. Само в малка България имаме между 150 и 200 000 двойки, които са в активна възраст, искат да имат деца, но не могат поради някакъв физиологически проблем. Това означава около 400 000 души, което при това намаляващо постоянно младо население е ужасяващо висока цифра. В Европа са милиони и този процес също има пряко отношение към по-ниската раждаемост.

В обобщение можем да кажем, че днес развитият свят, към който принадлежи и България, се определя от съвършено нови демографски модели на поведение на хората, които най-добре се изразяват чрез т.нар. пет демографски феномена. Първият е **двудетният, а вече и еднодетен модел** на семействата, а за да имаме разширено възпроизводство на една семейна двойка трябва да се падат средно по над 2,2 деца (за да се елиминира детската смъртност, която се изчислява на база живородени, но починали до едногодишна възраст). Вторият феномен е **семееното планиране**, все повече хора планират не просто колко деца, но и кога да ги имат, което, разбира се, е свързано отново с образование, кариера, материални придобивки, обезпеченост и най-вече сигурност. Третият феномен са **свободните бракове**, все повече хора живеят на т.нар. „семеини начала“ без реално да сключват брак, като тези двойки са масово с едно дете, което се обяснява и с психологическия натиск върху жената, че една такава двойка може много по-лесно да се разпадне, тъй като липсват формалните законови ограничения на брачната институция. Четвъртият демографски феномен днес са **късните бракове**. В демографията това понятие е въведено само за жените и е обвързано с тяхното ограничение по отношение на фертилната възраст (15-49г.). При жените под „ранен брак“ се разбира такъв сключен до 21 годишна възраст, а под „късен брак“ сключен след 28 годишна възраст. Средната възраст в България за раждане на първо дете през 2017г. е 27,1г. Колкото по-късно идва първото раждане, толкова по-малко време реално остава за второ и трето раждане, тъй както фертилната възраст при жените е до 49 г., но добре знаем, че след 40 годишна възраст и забременяването, и ражданията са много по-трудни. И петият феномен е **доброволният отказ от поколение**. Не че толкова много

хора се отказват да имат деца, просто отлагат във времето поради различни причини до момент, в който вече имат физиологически проблеми и не могат да имат деца.

Към тези пет демографски феномена на развитите общества в България се добавя още един много силен фактор, който намалява репродуктивните ни нагласи – несигурният живот. Днес в активна репродуктивна възраст са хората, които изживяха целият стрес на прехода през 90-те години или пък бяха раждани през тях. В тези хора много силно се е вкоренил страхът от бъдещето и дали ще могат да осигурят прехрана и бъдеще на децата си и това влияе силно върху тяхното демографско поведение. Когато те започнаха да създават семейства, първостепенно значение имаше то да бъде подсигурено и едва след това идваше на дневен ред броят на децата. Много силен бе страхът, че случилото се през 90-те години може да се повтори и, ако имаш повече деца, няма да можеш да им осигуриш и най-елементарното. Днес тази несигурност се изразява в ниското заплащане на труда, което, съчетано с европейските иначе цени на имоти, услуги и храни, обуславя естествения страх при младите хора от това да имат повече от едно или две деца. Но не е само това. При нас е много разпространено клишетото, че единствено финансовата страна е пречка за младите да имат повече деца, което моментално ги класифицира с обидното „материалисти“. Всъщност, много по-голямо значение има цялостната сигурност и условия, в които ще растат децата. Тук се включва сигурна среда без агресия, както в училище, така и на улицата, качествено здравеопазване, предвидимо бъдеще, в което да могат да се направят планове поне за 5-10 години напред, а също така доверие в институциите, най-вече съдебната и финансово-банковата, и адекватно на съвременния свят образование, което да подготви децата им за живота, който ги очаква.

3. За нуждата от нов тип демографско мислене

За съжаление в България не разбираме същността на тези процеси или отказваме да ги разберем. Аз много се дразня, когато чуя в публичното пространство обвинителното обяснение за демографската ни криза: „Абе те младите са пълни егоисти, само мрънкат и хленчат и не искат да правят деца, техните баби и дядовци да не би да са живяли по-добре, пък са имали по четири и пет деца...“. Нашите

баби и дядовци са живяли в коренно различен свят, който няма дори една пресечна точка с днешния. Нашите баби и дядовци са нямали образование, раждали са се и са умирали в едно и също селище, били са закрепостени към едно парче земя и многодетният модел на семействата е бил единственият възможен и като начин на мислене, и като средство за оцеляване. Не може да искаме от едни хора да живеят в XXI в. с всичките му условия, особености, възможности и изисквания, а да мислят и да се репродуцират като в XVIII в. По този начин слагаме акцента за демографската криза на съвсем погрешното място и поставяме младите под изключително силен натиск. Искане от тях да са образовани, за да се съизмерваме с най-развитите държави, да правят кариера и създават добавена стойност за обществото, да работят за по 500 лева на месец, да се борят с абсолютното безумие да няма места в детските ясли, градини и училищата, да бъдат в крак с технологиите и да са адекватни на съвременния свят, и в същото време да имат по 4-5 деца. Е, няма как да стане!

Затова аз ще поставя акцента на болното място, точно там, където трябва да работим, за да постигнем позитивни демографски резултати. Когато днес говорим за демография и бъдеще на България, трябва да говорим за едно основно нещо, а именно задържането на младите хора в страната! Големият демографски проблем на България е постоянното изтичане от нея на млади и образовани хора. Така държавата губи тройно, първо, инвестира в образованието на тези хора по около 15-ина години, и когато те трябва да се реализират и върнат полученото на обществото чрез своята работа, заминават и се реализират навън. Второ, губим огромен интелектуален потенциал и трето, репродуктивно население, което оставайки и създавайки семейства тук, дори и да има по едно-две деца, ще спомогне за намаляване на демографските ни дисбаланси. По различни данни България е напусната в последните 30-ина години от над 1 млн. д. Една четвърт от тях да бяха останали в България и да имаха по едно дете това прави още 250 000 бебета и деца, родени и израснали в България.

Реално демографските проблеми на България, с които тя трябва да се справи в следващите 20-25 години са емиграцията на млади хора, което води до драстично застаряване на населението и голям вертикален демографски дисбаланс по оста младо-възрастно население, огромната на места обща смъртност (имаме общини, в които тя надхвърля 30%, каквато е характерна за региони, които са във военен конфликт) и големите демографски диспропорции в

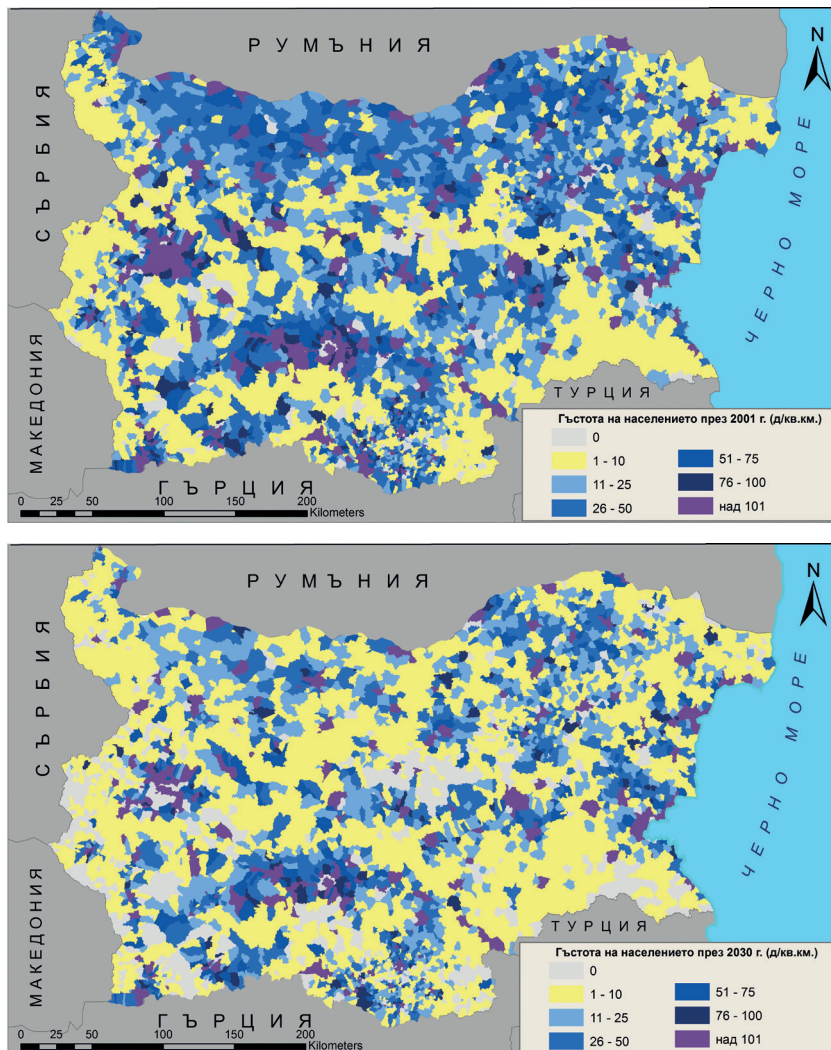
териториален аспект. Ние имаме концентрация на младо, активно население само по осите София- Бургас, с отклонението за Варна и София-Кулата, както и в изолирани ареали с компактно мюсюлманско или ромско население, и огромни депопулирани и обезлюдяващи се ареали в северозападна, централна северна и североизточна България, среднопланинските пояси на Стара планина и Средна гора, Краището и региона на Странджа-Сакар. Всяка една система, а държавата е такава система, за да функционира нормално, трябва да поддържа относителен баланс между съставните си елементи. При такива драстични териториални демографски диспропорции, които се очертават в България, цялата система почва да буксува.

4. Параметри на демографската криза в България

Какви са измерителите на демографската криза в България? Безспорно естественият ни прираст е силно обезпокоителен. България е единствената държава в света, която вече 30 години неизменно е в тройката на държавите с най-висок отрицателен естествен прираст, като в половината от тези години е на печалното първо място. Други държави влизаха и излизаха от тази тройка - Латвия, Литва, Естония, Украйна, Русия, Унгария, но ние неизменно сме там, както е и сега с тези -6,5‰ естествен прираст. Като тук трябва да отбележим отново, че проблемът не е в раждаемостта, както е силно разпространено клише у нас. България, със своите 9‰ раждаемост, се намира по средата на европейските държави, където най-високата раждаемост е в Ейре – 12,9‰, а най-ниската в Италия – 7,6‰. Проблемът е в много високата ни за европейска държава смъртност – 15,5‰, която е най-високата в цяла Европа. В резултат на отрицателния естествен и механичен прираст през 2017 г. населението на България е намаляло с 0,7% или това са 51 825 д. (един средно голям град!), като до края на тази година официално ще паднем под 7млн.д. Ако продължават тези тенденции, положението наистина става много сериозно. От началото на XXI в. ООН въведе понятието „демографски пустини“, като това понятие се отнася до територии, в които гъстотата на населението е под 10д/км², населението застарява, а естественият прираст е отрицателен. През 2016 г. 23% от територията на България може да се определи като „демографска пустиня“, а при тези тенденции през 2030 г. те ще заемат 59% от територията на страната².

² Бърдаров, Г., Н. Илиева. *Хоризонт 2030: Демографски тенденции в България*. София, Фондация Фридрих Еберт, 2018.

Фиг.2. Гъстота на населението по землища – а) 2016 г.; б) 2030 г.

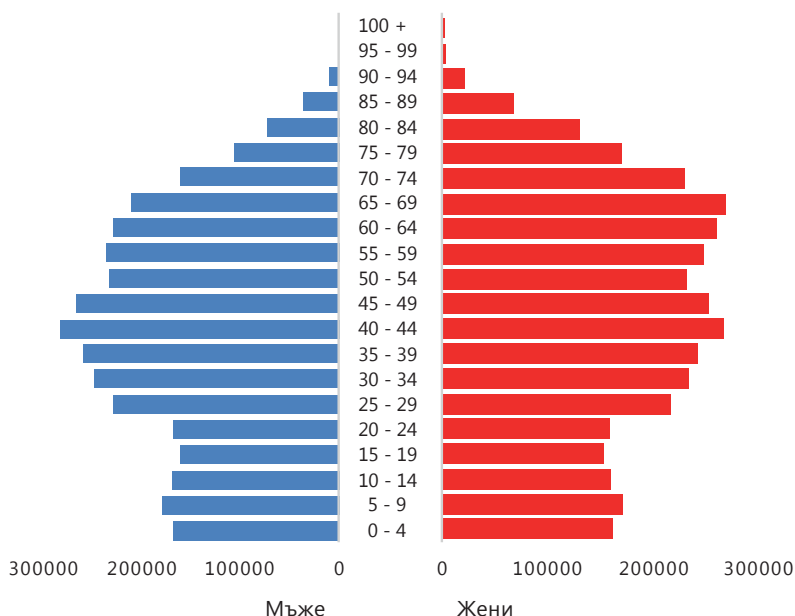

Разбира се, не намаляването в абсолютни стойности на населението е тревожно, има държави със сходна територия, както е Ейре и население от 4,8 млрд., които се развиват съвсем нормално демографски. Големият проблем е, че се променят структурите на населението, особено две от тях – етническата и възрастовата.

За мен най-голямото предизвикателство, пред което е изправена страната ни, е промяната във възрастовата структура, изразява-

ща се във все по-ускорено застаряване на населението. България стана първата и единствена държава в света, при която при един от двата пола, в случая женския, най-голямата кохорта население вече е в пенсионна възраст. На преброяването през 2011 г. се установи, че при жените най-голямата кохорта е 60-64 г., шест години по-късно състоянието е следното:

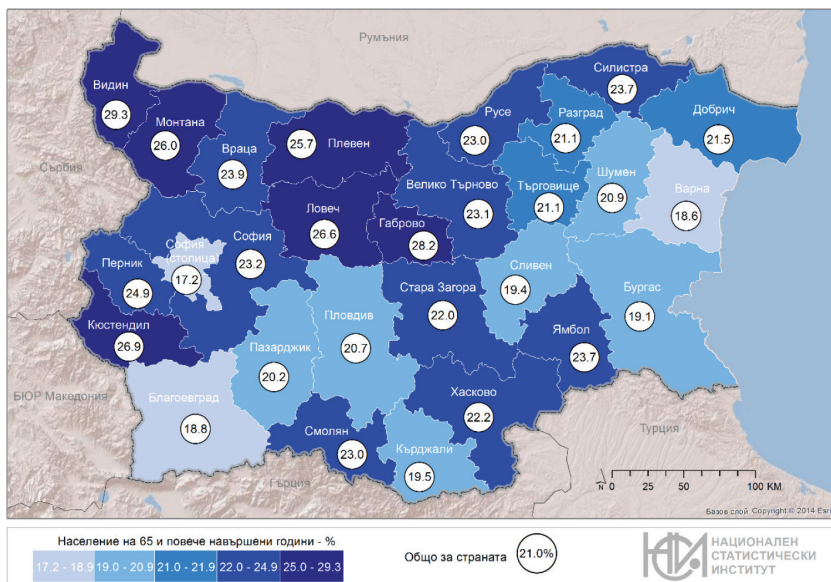
Фигура 3: Възрастова структура на населението на България към 31.12.2017 г.³

Както е видно от фиг. 3, най-голямата кохорта при жените вече е 65-69г.!!! Това е страшно, защото означава силно свиване на трудоспособния контингент население. През 2017 г. надтрудоспособното население в страната е почти една четвърт от цялото – 24,6%, като имаме области, в които населението на 65 и повече години е почти една трета от цялото - Видин (29,3%), Габрово (28,2%), Кюстендил (26,9%) и Ловеч (26,6%). Това е социална бомба със закъснител, защото сфери, като здравеопазване, образование, социални услуги, пенсии, разчитат изцяло на работещото население, колкото по-малко е то, толкова по-малко са и парите за тях.

³ НСИ, 2017 г.

Фигура 4: Относителен дял на населението на 65 и повече навършени години към 31.12.2017 г. по области⁴

Говорейки за промяната във възрастовата структура и териториалните диспропорции, трябва да отбележим два много важни и показателни коефициента. Първият е **коефициент на възрастова зависимост**, който показва съотношението между хората в активна възраст 15-65г. и двете кохорти в неактивна 0-15 и 65+. През 2017 г. за България той е 54,5% или на всяко лице в зависимите възрасти (под 15 и над 65 г.) се падат по-малко от две лица в активна възраст. Най-неблагоприятно е съотношението в областите Видин (70,3%), Ловеч (66,5%) и Габрово (65,8%).

Вторият коефициент е този на **демографско заместване**, който показва в съответната година на съответната територия на 100 излизащи в пенсионна възраст колко влизат в активна от подтрудоспособното население, или реално с колко работещи биват заменени пенсионерите. През 2001 г. този коефициент за България беше 100 на 124, т.е. 100 пенсионери биваха замествани от 124 влизащи в трудоспособна възраст, докато днес 15-ина години по-късно вече е **100 на 64!!!** А има области, като Смолян, Габрово, Видин, където коефициентът е около 100 на 40!!!

⁴ НСИ, 2017 г.

5. Възможни мерки и политики за подобряване на демографската ситуация в България

Възниква въпросът какво ще се случи в демографски аспект с България в следващите 20-25 години и най-вече какво трябва да променим, за да обърнем негативните демографски тенденции. Аз съм изцяло против катастрофалните и апокалиптични прогнози. Да, положението е много тежко, но ситуацията в никакъв случай не е безнадеждна или необратима. Най-важен в случая е правилният фокус. Пътят за подобряване на демографската ситуация в България минава през две стъпки. Първата и най-важната е **задържането на младите хора** в страната и втората, малко по дългосрочна, **при-вличане на българи от чужбина**, които имат желание да се върнат в страната си. Звучи простичко и е простичко, но трудно изпълнимо. И все пак, ако искаме България да я има, трябва да го направим.

За да го постигнем, усилията ни трябва да бъдат насочени в три посоки – образование, реализация, социална сигурност. На първо място е **образованието**. Образователната система, не само у нас, е сред най-консервативните и трудно податливи на реформи системи, но нашата се нуждае от радикална реформа. И тя трябва да се изразява не просто в смяна на учебно съдържание, учебни програми и т.н., а в промяна на цялостната и философия. Ние залагаме на количествени измерители и знания, вместо на качествени умения. Мисля, че можем много да взаимодействаме от една от най-успешните образователни системи в света – финландската. Държава, която има приблизително нашето население и само допреди 100 години е била най-бедната губерния на Русия (генерал-губернаторство в състава на Руската империя, 1809-1917 г.), а днес е сред най-проспериращите държави в света. Тяхната образователна система има следния принцип: „Ние имаме два пътя, или да подготвим децата за изпитите, или за живота, ние избираме второто“.

За съжаление днес в България произвеждаме безработни среднисти и още по безработни висшисти. Задължително образователната ни система трябва да бъде ориентирана към реалните нужди на бизнеса и пазара на труда. В средното образование се нуждаем от дуалната форма, работеща с много голям успех в немскоезичните страни. И тук задължително трябва да се включи бизнеса, който да инвестира в материално-техническата база на училищата, да осигурява практика на учениците в реалното производство и след това работни места. Така,

вместо да се оплаква от острия дефицит на работна ръка и да чака държавата отнякъде да му ги осигури, бизнесът сам ще участва при създаването на кадрите си. За висшето образование е ясно, че тази свръхголяма бройка на ВУЗ-ове и системата „парите следват студента“ са тотално неработещи. Ние се нуждаем от по-гъвкави учебни програми, задължително съобразени с реалностите и нуждите на съвременния свят, защото преобладаващо в нашите университети се дават много теоретични знания, които често нямат връзка с практиката.

Второто нещо, което трябва да променим, е реализацията, заплащането и доходите на младите. Ясно е, че със заплати от порядъка на 500 лева (масовият случай за стартиране на млад човек) и дори 700, 800, 1000 лева няма как да задържим младите си кадри в страната. Няма как да искаме те да работят за такива пари и в същото време да създават семейства тук, да отглеждат деца и да работят за бъдещето на страната ни. Според изследвания⁵, психологическият минимален праг за младите хора към момента да останат в България и да имат семейства е 2000 лева месечно, това е нещото, към което трябва да се стремим. В противен случай, колкото и да се развива проспериращо в макроикономически план, нашата икономика ще страда от все по-остър недостиг на работна ръка.

Третият момент при задържането на младите ни хора е социалната сигурност. Тук имаме предвид абсолютния абсурд, на който сме свидетели в големите градове, да имаме все по-малко родени бебета, а да не можем за тях да подсигури места в детските ясли и градини. Всяка година родителите, които имат малки деца или ученици са поставени под огромен стрес дали ще могат да им осигурят места в образователните ни институции. Другият сегмент на социалната сигурност е здравеопазването. Публична тайна е, че нашите болници приличат на кадри от филмите на ужасите, а в отдалечените от големите градове населени места липсва каквото и да е медицинско обслужване. В цялата Видинска област например, известна с демографската си катастрофа, има само две болници, във Видин и Белоградчик, като втората е пред закриване заради огромните си дългове. Всеки млад човек иска да подсигури по-добро бъдеще на децата си, а това неминеумо означава чувство за социална сигурност в мястото, където живее. Разбира се, традиционният отговор на нереформираниите и неработещи ефективно образователна и здрав-

⁵ Будинов, Б., Кл. Найденов. Демографско поведение на населението на Р България – тенденции и перспективи // Сборник доклади: Научна конференция „Географски проблеми на планирането и използването на територията в условията на глобални промени“, гр.Вършец, България, 23.09-25.09.2016, 2016.

на системи е, че няма пари. Пари може и да няма, но едно общество трябва да има приоритети и ако младите не са ни приоритет, няма как да очакваме по-добро бъдеще за цялото ни общество.

Ако тези три елемента **образование-реализация-социална сигурност**, плюс **адекватни регионални политики** с акцент към изоставащите региони на страната заработят до 20-25 години ще имаме съвсем друга демографска картина.

Най-важният ресурс, който притежава съвременна България са младите хора, това, което трябва да направим като държава и общество, е да им осигурим нормални условия за живот, оттам на-сетне те по естествен път ще променят и демографската ни реалност. Трябва ясно да осъзнаем, че през XXI в. най-важната инвестиция при развитите общества, която макар и в дългосрочен план дава и най-много дивиденди, е в **човешки капитал!**

В България има още един много важен демографски момент и той е свързан с промяната в етническата структура на населението и все по компрометирания мит за нашата етно-религиозна толерантност. За никого не е тайна, че България е изправена пред голямо предизвикателство, свързано с непрекъснатото увеличаване дела на циганското население. По официални данни циганите в България са около 350 000 или това са малко над 5% от населението на страната, но реално, според изследвания на специалисти⁶, тяхната бройка е между 700 и 800 000 д. или над 10% от цялото ни население. Разликата идва от т.нар. „префеерирано етническо самосъзнание“ при циганите. Често, ако изповядват християнство, те се самоопределят, като българи и още по-често, ако изповядват ислям се самоопределят като турци. При тези демографски тенденции към 2050 г. циганите в България ще наброяват между 1 200 000 и 1 300 000 д. или това ще бъдат около 22-23% от населението на страната, а до 18 годишна възраст ще бъдат над 30 на сто. Проблемите са в тяхното образователно равнище, абсолютно чуждата им за Европа етнопсихология, гетоизирането и в нежеланието на обществото и отговорните фактори в държавата да вникнат в същността на проблема и на самата циганска общност. В България, говорейки за тази общност, винаги ги слагаме под един знаменател, докато циганите са изключително сложно социално разслоени на групи – йерлии, калдераши, лудари, хорохане рома, дасикане рома

⁶ Илиева, Н. *Ромите в България – брой и локализация от Освобождението (1878г.) до началото на XX в.* София, НИГГГ на БАН, 2013.

и т.н. Някои от тези групи са строго ендегамни, някои са склонни и имат желание да се интегрират в съвременното ни общество, други точно обратно, държат само на техните традиции и не желаят по никакъв начин да променят мисленето и живота си и да се интегрират. Затова при работата по тяхната интеграция трябва да работят специалисти, които познават социалното им разслоение, спецификите на отделните групи, етнопсихологията им и задължително трябва да се започне с онези общности, които имат желание и са склонни да се интегрират.

На второ място идва проблемът с гетоизацията. Гетата буквално представляват държави в държавата, със свои правила (мешерето, старейшините и циганските лидери) уредба на живота и особености, но най-вече репродуцират модела на безработния, необразован циганин, който си изкарва прехраната по незаконен начин. Гетата, особено в най-бедните си части, са със социално-битови условия, които са характерни за държави от третия свят, като Бангладеш, Индия, но в никакъв случай за развита европейска държава. Говорим за огромен процент (над 90!) незаконни постройки, приватизиране на публичното пространство, липса на улици, липса на зелени площи, липса на тоалетни, бани, течаща вода, с дворове, превърнати в буница. Колкото и да е трудно и да изглежда невъзможно трябва да се работи активно по дегетоизацията, особено в големите градове.

Няма как да не обърнем внимание и на етнопсихологията на циганите, която изцяло носи характера на индийския субконтинент, откъдето произхождат, но е абсолютно несъвместима с европейските ценности и начин на мислене. Със сигурност това е най-адаптивният етнос в цялата човешка история, толкова години е откъснат от родното си огнище, а не се е претопил. В тях битува мисленето ден за ден, съзнанието, че момичетата, ако не се омъжат до 16-та си годишнина вече са стари моми, многодетният модел на семействата, животът, изнесен на улицата, веселбата, независимо от условията, при които живеят. Това изключително трудно може да се промени. Трудно, но не невъзможно! Ключовата дума е образование. Само образованието може да промени начина им на мислене и да спомогне за тяхната интеграция, нищо друго няма да помогне. Защото, ако в едно циганско семейство три поколения – дядо, баща, син са необразовани и не са работили, няма как да очакваме внучето да се образова, да работи и да се интегрира към обществото. Точно обратното, ако успеем бавно да завъртим колелото с образованието

и след години постигнем резултата – дядо, баща, дъщеря да са образовани и да работят, можем спокойно да очакваме четвъртото поколение в такова семейство да е вече интегрирано към обществото ни. Не казвам, че е лесно постижимо, напротив, много ще е трудно. Но също така трябва да имаме предвид, че циганите с тяхната млада възрастова структура могат да бъдат резерв на пазара на труда, особено при сегашния остър дефицит на работна ръка. Това, обаче, може да се случи само, ако са образовани. Няма как неграмотно население да бъде трудов резерв в развита европейска държава. А днес едва 0,5% от циганите имат висше образование, 9% средно, което означава, че над 90% са с по-ниско от средното образование.

И колкото да е трудно, вече имаме позитивни примери при циганската общност в България и реално работещи модели. Село Долни Цибър в Северозападна България стана известно като „ромския Кеймбридж“ в последните години, там всички цигани завършват средно образование, а немало са и висшисти. В град Куклен действа фондацията „Инди Рома“ с председател Албена Костадинова, която само с разговори, превенция и показване на добрия пример е успяла да стигне до там, че почти 100% от момичетата завършват средно образование, при условие, че масово в тази общност женят момичетата на 14-15 години и те моментално отпадат от образователната система.

Последният много позитивен пример е прилагането на т.нар. „исландски модел“ (Youth in Iceland) за справяне с училищната агресия и девиациите при младите в училището „Св.Св. Кирил и Методий“ в ромската махала на град Стралджа. Този модел се изразява в следното: учениците са обхванати в извънкласни занимания в училището след края на учебния ден, в областта на спорта и изкуствата, като се набляга на занимания, присъщи за ромската общност – футбол и бокс за момчетата, волейбол за момичетата, свирене на духови музикални инструменти и барабани за момчетата, мажоретни състави и народни хора за момичетата. Условието е само едно, децата да бъдат през целия ден на училище, ако не посещават часовете или бягат от тях, не ги допускат до тези занимания. Само за една година посещаемостта в училището се е увеличила с 40% и това е струвало на общината десетина хиляди лева!

Лесни и магични решения няма за нито един от наболелите демографски проблеми на България, има обаче работещи модели, на които трябва да се даде гласност, и да се мултиплицират. Има малки, бавни, мъчителни стъпки, които трябва да се извървят с много реши-

телност, работа и поставяне на правилния фокус, за да можем след 20-25 години да сме обърнали негативните демографски тенденции.

6. Провали ли се мултикултурният модел в Европа и какво е бъдещето на глобализацията?

Последният сегмент, който ще засегнем в тази наша визия за бъдещето на България и Европа е етно-религиозната толерантност и въпроса за мултикултурализма. Предварително обречен на провал ли е мултикултурният модел в Европа, както твърдят крайните националисти и евроскептици? Така могат да говорят само хора, които не схващат същността на общественно-политическите, икономическите и демографски процеси в света. Нищо в обществените процеси не е и не може да бъде вечно, така е и с нациите и държавите-нации. При сегашното развитие на технологиите, транспортните и комуникационни средства няма как да се върнем в националната епоха, когато всяка държава се ограждаше с огромни телени мрежи, а пътуванията между държавите, да не говорим континентите, бяха рядкост. Заради усъвършенстваните транспортни и комуникационни средства, заради демографския взрив в Африка и Азия, заради информираността на съвременните хора през XXI в. ни очаква, и то вече се осъществява, глобално разместване на население. Европа, за добро или лошо, е водеща, поради драстичното си демографско остаряване, връзките с Африка и Азия от времето на колониалния период и териториалната си близост до двата континента. Днес Европа апробира модела на бъдещият свят, в който хората ще живеят във все по-смесени общности. И това не е нещо ново, достатъчно е да споменем само мултикултурния вид на Римската и Османската империи, разбира се сега мащабите са коренно различни, защото тогава цялото население на Земята е било около 200 – 300 млн.д., а днес вече надхвърля 7 млрд. д.

Трябва ясно да си дадем сметка, че това, което се случва с Европа и бежанската криза е в резултат на два обективни процеса, подчинени на причинно-следствените връзки на историята. Едното е безпрецедентното застаряване на европейското население. Само в рамките на малко повече от век средната продължителност на живота в Европа се е увеличила над 2 пъти, от около 40 до над 80 години, което води до акумулиране на много възрастно, надтрудоспособно население. Нека си кажем истината, която иначе ни е

неудобна и замитае под килима, Европа остарява ускорено и има реална нужда от младата имигрантска работна ръка на Африка и Азия. Нека си кажем и втората неудобна истина, че тази бежанска вълна е в резултат и от задържаното развитие на Африка и Азия, заради колониалния период, когато Европа безжалостно ограбваше и експлоатираше техните природни и демографски ресурси. Днес тези региони преживяват истински демографски взрив, една Уганда например, която в началото на ХХІ в. бе с 23,9 млн.д. население, се очаква до средата му да се увеличи с **302%** и да достигне 100 млн.д.! Това означава акумулиране на свръхмного младо население в територии с неработещи икономики, младежка безработица, която достига на места фрапиращите 80%, постоянни военни конфликти, диктаторски режими (Уганда, Сиера Леоне, Заир⁷, ЦАР, Гвинея, Тунис, Либерия и др.), гласно или негласно поддържани от бившите метрополии и все по-остра липса на питейна вода. Няма как да очакваме тези хора да си стоят в техните държави и да не желаят да се спасят, емигрирайки към Европа. Единственото решение на този проблем са спешни и мащабни инвестиции в икономиките и образованието на африканските и азиатските държави и в превенция и разрешаване на многобройните етно-религиозни конфликти там, които генерират огромни маси бежанци. Но така или иначе светът, в който ще живеем през ХХІ в. ще бъде все по-мултикултурен и това е прекрасно, защото дава възможност на хора от различни общности, етноси, религии, говорещи на различни езици да комуникират помежду си, да обменят научни и креативни идеи, да работят заедно.

За мен въпросът не е дали мултикултурализмът се е провалил, а как да се адаптираме успешно към един все по-мултикултурен и глобален свят, в който живеем и ще живеем. Проблемът, е че неразбирайки същността и генезиса на тези процеси и поради естествения вроден човешки страх от промените, и лесната ни манипулируемост, превърнахме думите мултикултурализъм и глобализация в грозни думи. Постоянно в публичното пространство се чуват реплики от сорта на: „Видяхте ли докъде ни докарахте с вашите мултикултурализъм и глобализация!“. Сякаш някой седнал и ги е измислил нарочно тези два процеса, за да разруши добрата, стара, национална, бяла Европа! Мултикултурализмът и глобализацията са най-естественото следствие от всички икономически и технологич-

⁷ Днешната ДР Конго

ни промени, които се случиха в света от индустриалната революция насам, които тръгнаха от Европа и благодарение, на които постигнахме неவிжданo в човешката история ниво на благосъстояние на европейските общества. Постигнахме масовия достъп до образование и медицинско обслужване, формирането на средната класа, възможността всеки човек да пътува по света, да се образова, да работи каквото пожелае, да се променя и развива.

За мен, обаче, най-страшното и срамното е, че превърнахме думата „толерантност“ в мръсна дума, натоварихме я с много негативни конотации. Често в публичното пространство ехидно и иронично се подменя думата „толерантен“ с „толераст“! Ако зависеше от мен, бих задължил значението на думата „толерантност“ да се преподава в първия учебен ден в първи клас на всички училища по света. Защото, ако изчезне толерантността между нас, ни остава само да се избием по особено зловещ начин, примерите в близката и по-далечна история са многобройни, но с тази разлика, че при сегашните технологии и оръжия една Трета световна война ще е опустошителна за цялата ни планета и човешкия род, а от нея никой няма да спечели.

Ние сме се родили свободни и Господ ни е дал най-висшия си дар – правото на свободен избор. И само, и единствено от нас зависи кой път ще изберем, дали пътя на разрушението, насилието, унищожението, или пътя на съзиданието, творчеството, креативността! Въпреки всичкото насилие, омраза, страх, скептицизъм, конфликти, стереотипи и предразсъдъци, които ни заобикалят, аз съм оптимист за бъдещето на България, Европа и Света!

Половете са равни, но не и равноправни. Реалности и перспективи

Евелина Славкова

Модерността, без да разрушава йерархията, принуди да преосмислим равенството между мъже и жени, но въпреки това равенството между половете се явява едно от недовършените обещания на модерността. Равноправието между половете се свързва преди всичко с изграждането на цяла една парадигма, основана на политическо, икономическо и социално равноправие. Дори днес, в 21 век, темата за равноправието между половете е все толкова актуална, а дори на моменти дебатът силно се изостря. Причините са неизброими и най-вече фактът, че равноправието между половете засяга различни права. Когато говорим за равноправието, много често темата е преплетена с традиции, дълбоко вкоренени ценности и стереотипи, които са трудно променими. В някои страни правата на жените са институционализирани и подкрепени от законите, местните обичаи и местната култура, докато в други те са игнорирани и потискани.

Исторически ролята на жената, сведена до второстепенна, минава през призмата на класическият аспект на разбиране на властта, която се възприема като упражняване на управление или командване, в случая от мъжете спрямо жените. Жените често бяха изключени от властта според принципа на подчиняването, който ги свързваше със съпрузите им. Тъй като властта предполага и притежание, то жените, „принадлежащи на съпрузите си“, не могли да се ползват „естествено от равно право с това на мъжете“. Постепенно става все по-трудно жените да се държат в състояние на зависимост. С течение на времето феминизмът еволюира и се променя в унисон с обществените и икономически условия. Към края на 60-те години на XX век феминистките движения прерастват в международни асоциации, обявяващи се против насилието над жените, двойните стандарти на работното място, както и активно се борят против институциите и част от тях и срещу законите, осъждащи контрацепцията и абортите.

Вдъхновен от природните науки, детерминизмът на биологичното наследство преформулира от XIX век аристократичното понятие наследство, като позволява принципа на премахване на наследствените права с устойчивостта на привилегиите по пол, цвят, класа, култура.

Емпиричният факт, че някои индивиди не се раждат свободни и равни и че достъпът им до права е диференциран, въвежда радикалната несъвместимост между социалните условия, схващани занапред не като неравни, а като „различни“. Тази теоретична безизходица, това изграждане на „равенството“ бележи дълбоко политическата и социална организация на отношенията между мъжете и жените.

Постулатът за естественото превъзходство на мъжете над жените, който обуславя установяването на семейството и на разграничението частно-публично в модерната политическа общност, не установява само една категория на низши индивиди, той преформулира старата йерархична диференциация на половете като антропологична „разлика“. Доминирането на пола, вписало се в природата, недостъпно за човешката дейност, не е само легитимирано, то превръща жените в „невидими“ въз основа на това доминиране. Тази невидимост позволява на жените да бъдат третирани като хомогенна категория, чиито права и задължения се подчиняват не на един закон, валиден за всички, а на особени правила, валидни единствено за тази категория, тоест за жените. Този режим на изключение, който поставя жените на друга основа спрямо мъжете и ги изключва като цяло от статута на политически субект, се превръща на свой ред в организационен принцип на едно общество, схващано според новото деление – на труд, на компетенции, на пространство, на власти.

Изграден в противоречие на реалната и въображаемата разлика на жените спрямо мъжете, принципът за равенство през последните векове постави битките за освобождаване на жените пред невъзможен избор. Според част от разбиранията, пълното политическо и обществено признаване на жените означава, че те трябва да се приспособят към мъжките норми, тоест да „станат като мъжете“. От друга страна, по рационални причини, желанието на жените да бъдат допуснати „такива, каквито са“ и да се отчитат различията им с мъжете, например майчинството, грижата за децата и т.н., подсилва режима на изключване. Радикални разбирания в това отношение стигат до определения за жените като „несвършени мъже“.

Този парадокс, който Карол Патман нарича „дилемата на Уолстонкрафт“¹, се намира днес в сърцевината на една криза на равенството едновременно като концептуална рамка за осмисляне свободата на жените и като ефикасна стратегия за защита на техните права.

¹ **Ирата, Е. и др.** *Критичен речник на феминизма*. С. Фондация „Център за изследвания и политики за жените“, 2010.

От Русо до Кант, от Кант до Хегел, жените остават чужди на философското изграждане на модерната мисъл, която управлява социалното и политическо организиране на обществата. „Никой от стълбовете на теорията не е у тях (жените). Но, все пак, са стълба на цялото движение на мисли и действия, в смисъла, в който самият анализ не е подбуден по друг начин“². По такъв начин жените, поставени в центъра на семейството, представляват предпоставка за съществуването на социалния ред, като изготвянето на правилата му им убягва.

Теоретичните и политическите дебати, развити в последните три десетилетия върху най-благоприятните стратегии за контролиране на неравенството, допринесоха в голяма степен до това да бъде направено видимо доминирането на пола. Това доведе до все по-сериозни дебати за равнопоставеността между половете и тяхната равнопоставеност. Този дебат на моменти започва да губи фокуса, че постигането им не е формален принцип, а конкретно средство да се гарантира на всеки мъж и на всяка жена възможност да прави всичко, което е във възможностите им.

Това, което е съществено за дебата днес, е именно ясната разлика между темата за равнопоставеността и равнопоставеността. А липсата на ясно очертани рамки води до изкривяване на дебата. Днес почти навсякъде по света жените имат равни права с тези на мъжете в политическо, икономическо и социално отношение. Това, което е същественият проблем и възелът за разплитане, е именно борбата за равнопоставеност между половете.

Основният фокус на тази статия ще бъде върху икономическото равнопоставяне на жените, защото е повече от ясно, че в много отношения мъжете и жените са равноправни, но не и равнопоставени. Ще бъде направен кратък исторически преглед на позициите на цените в това отношение, положението в икономическото равенство днес в рамките на ЕС, както и в България. Всъщност, анализирането на позициите на жените на пазара на труда е водеща за разбирането на мястото на жените в обществата. От особено значение, когато обърнем поглед върху България, е поглед върху историческите предпоставки по отношение на позициите на жените от социализма и как то се отразява на положението на жените днес. И не на последно място, какво мисли българското общество за темата равнопоставяне, основно в контекста на темата трудов пазар.

² Granoff, 1976, p. 287.

Всъщност всеки, които е запознат по-дълбоко със световната история може да отбележи, че през годините, както вече отбелязах, ролята на жените най-често е сведена до обществено пасивен и второстепенен пол, чиято основна роля е да раждат и отглеждат децата и да се грижат за домакинството. Много често е пренебрегвана ролята на жената в много направления. В това число ролята ѝ при изработването на нови техники например: създаване на воденични камъни за смилане на зърното, изготвяне на съдове за съхраняването му, създаване на първите керамични изделия например. По-късно те изобретяват предачеството и тъкачеството. През VI и VII век, макар че религиозните водачи лишавали жените от правото на епископство, то жените допринасяли точно колкото и мъжете за основаването на манастири. През XIV век професии като хирурзи и бръснари например, където жените имали добри позиции, били забранени да се практикуват от тях. През годините с развитието на занаятчийството се образуват гилдии на занаятчийките, но търговските гилдии си присвояват ръководството на малките градове и постепенно изключват жените от вземането на важни решения. Диапазонът между най-ниската и най-високата надница спрямо мъжете нараства. Така, докато в селските работилници от XIV век жените печелели около три четвърти от надницата на мъжете, то през XV век те получавали само половината, а още по-малко през XVI век. През втората половина на XIX век много често синдикатите в САЩ стачкуват, когато биват назначавани жени. Официално или неофициално приетото по-ниско заплащане на жените се прилагало във фабриките и заводите, където са предпочитали жени не за друго, а защото ще работят по-усърдно и ще им се плаща по-малко. Тенденцията жените да получават по-ниско заплащане от мъжете е запазена до днес. Пазарът на труда е едно от местата, където всекидневно се установяват разликите в равнопоставеността между мъжете и жените.

Днес, в рамките на ЕС например, е по-голям дялът на жените с висше образование (33%) в сравнение с мъжете (30%), според изследване на Евростат³. Въпреки това, жените печелят с 16% по-малко от мъжете, а сред ръководителите има два пъти по-малко жени отколкото мъже. Според последни данни на КНСБ⁴, жените в България печелят с 14% по-малко от мъжете. Във всички държави членки равницата на заетост на жените са по-ниски от тези на мъжете, като разликите в ЕС са големи.

³ Eurostat. Employment Statistic.

<https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Employment_statistics>.

⁴ Жените в България взимат с 14% по-ниски заплати от мъжете // *Сега* [онлайн], 27.11.2018.

<<https://segabg.com/comment/140441>>.

Основният индикатор за равенство между половете на пазара на труда в социалния набор от показатели е разликата в трудовата заетост на жените и мъжете, като през 2016 г. е достигнала 11,5 процентни пункта за ЕС, с равнище на заетост от 76,8% за мъжете и 65,3% за жените. Това е въпреки факта, че жените са все по-висококвалифицирани и дори изпреварват мъжете по образователна степен, но продължава силна концентрация на жените в традиционно „женски“ професии, които най-често са по-ниско платени и заемането на по-малко отговорни постове във всички сфери на обществото. Остава сериозна и разликата между половете при работа на непълно работно време.

Разбира се, необходимо е все пак да отбележим, че разликата във възнагражденията отчасти може да се дължи на индивидуалните характеристики на зетите мъже и жени. Заплащането в голяма степен е свързано и с редица културни, правни, социални и икономически фактори. Тук е необходимо да имаме предвид също и високите нива на феминизация на професии, които са по-ниско платени. Както и че жените поемат отговорност за важни неплатени задачи, като например домакинската работа и грижите за деца и роднини в много по-голяма степен от мъжете. Работещите мъже отделят средно по 9 часа на седмица за неплатени грижи и домакински дейности, а работещите жени отделят 22 часа — това са почти 4 часа всеки ден. На пазара на труда това се отразява от факта, че повече от 1 на всеки 3 жени намалява своето платено работно време, а при мъжете това прави само 1 на всеки 10. За жените е характерно и да прекарват по-често периоди извън пазара на труда в сравнение с мъжете. Тези прекъсвания на кариерата оказват влияние не само върху почасовото заплащане, но и върху бъдещите доходи и пенсии на жените.

Потенциалните причини за разликата в заплащането между жените и мъжете включват видими фактори, като например разликите в трудовия опит поради ниското равнище на заетост на жените. Принципът, съгласно който мъжете и жените следва да получават равно заплащане за равен труд, е заложен в европейските договори от 1957 г. Въпреки това жените продължават да са изправени пред предизвикателства, свързани с тяхната реализация на пазара на труда.

Друга причина, която може да бъде изтъкната в тази посока, е пряката дискриминация, което понякога е трудно преодолимо и от действащото европейско и национално законодателство. От друга страна, когато говорим за равнопоставеност между мъжете и жените, е важно

да отбележим и ценностните ориентири и нагласи на различните общества. Много често способностите и уменията на жените са подценявани. Всъщност, въпреки че по-голям процент от дипломираните висшисти са жени, все още често се смята, че при равни други условия работата на жените е по-малко ценна, отколкото тази на мъжете. Традициите и стереотипите се отразяват често не само на работното място, но и на много по-ранен етап още в избора на образование. Сегрегацията на пазара на труда е друга причина, която можем да изтъкнем за липсата на неравнопоставеност между половете. Повече от 40% от жените работят в здравеопазването, образованието и публичната администрация - два пъти повече от мъжете. Само 29 % от учените и инженерите в ЕС са жени. Освен това, жените работят основно като секретарки, продавачки и по-ниско квалифицирани или неквалифицирани работнички при съответното за тези професии по-ниско заплащане.

Друг феномен, който е обект на дискусия по отношение на темата, свързана с икономическото равнопоставяне между половете, е т.нар. „стъклен таван“. Тези т.нар. „невидими бариери“, основани основно на предразсъдъци, възпрепятстват развитието на жените към по-високи длъжности в тяхната кариера. Относителният дял на жените мениджъри в световен мащаб, обаче, е малък, както в сравнение с този на мъжете ръководители, така и в сравнение с цялостното присъствие на дамите на трудовия пазар. Въпреки че съществуват законодателни разпоредби, насочени срещу дискриминацията на жените на работното място, изглежда тяхното израстване до лидерски позиции в организационната йерархия продължава да бъде възпрепятствано. Тъй като, когато говорим за равнопоставеност между половете, навлизаме и в темата, свързана с традиции и ценностни нагласи спрямо половете, то в проучването на Евробарометър⁵ относно равнопоставеността на жените и мъжете, резултатите са обнадеждаващи в посока промяна на мисленето, но има още върху какво да се работи. Равнопоставеността на жените и мъжете е важна за повечето европейци – 90% от европейците считат, че насърчаването на равнопоставеността на жените и мъжете е важно за обществото, икономиката и лично за тях. Половината от европейците смятат, че би трябвало да има повече жени на постове, свързани с вземането на политически решения, а 70% от запитаните подкрепят

⁵ **European Commission.** 2018 *Report on Equality Between Women and Men in the EU*. Luxembourg, 2018. [132](https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKew-jR7O2n_9bgAhWawMQBHWmiDI0QFJAegQICBAC&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fnews-room%2Fjust%2Fdocument.cfm%3Fdoc_id%3D50074&usq=AOvVaw2TM8QDQ_zceH1TTTBHBJ4>.”</p>
</div>
<div data-bbox=)

използването на правни мерки, за да се гарантира равнопоставеността между мъжете и жените в политиката.

Разпределянето по равно на домакинските задължения и грижите за децата все още не е действителна практика – над 80% от европейците смятат, че мъжете би трябвало да поемат равен дял от домакинските задължения и да ползват родителски отпуск, за да се грижат за децата си. Въпреки това, повечето от запитаните са на мнение, че жените все още прекарват повече време от мъжете в домакинска работа и грижи за децата (73%).

Еднаквото заплащане е от значение: 90% от европейците заявяват, че е неприемливо жените да получават по-ниски възнаграждения от мъжете, а 64% смятат, че това може да се промени, ако има прозрачност в заплащането.

Много държави предприемат реформи за подобряване на политиките за постигане на по-голямо равновесие между професионалния и личния живот и увеличават участието на жените на пазара на труда. Необходимо е да имаме предвид също, че постигането на равнопоставеност на пазара на труда е изключително важно и в контекста на фактите, че жените са изложени на по-голям риск от изпадане в бедност от мъжете.

През 2017 г. средно в ЕС коефициентът на заетост⁶ при мъжете (73%) е по-висок от този при жените (62%). Интересно е, обаче, да се отбележи, че разликата между коефициентите на заетост на жените и мъжете нараства с увеличаване на броя на децата. Това, което показва още статистиката, че жените с деца работят по-малко от жените без деца, докато мъжете с деца работят повече от мъжете без деца. През 2017 г. в ЕС коефициентът на заетост на жените и мъжете без деца е съответно 66% и 74%, а на жените и мъжете с едно дете – съответно 71% и 86%. За жените с две деца процентът остава почти същият (72%), докато при мъжете с две деца той нараства до 90%. За родителите с три или повече деца коефициентът на заетост намалява и е 57% за жените и 85% за мъжете. Този модел се наблюдава в голяма част от държавите-членки. Това съотношение се запазва именно от гледна точка на запазване на традиционните роли на мъжете и жените. Липсата на равнопоставяне в тази парадигма и постигането на баланс между професионалния и личния живот оказва влияние и върху решенията на мъжете и жените да нямат деца или да имат по-малко деца.

⁶ Eurostat. Employment Statistic.
<https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Employment_statistics>.

Един от съвременните опити за разчупване на тази концепция, който също в голяма степен провокира широки дебати, е свързана с налагането на т.нар. квоти в рамките на ЕС. Европейската комisia за равенство между половете обяви правен инструмент, който да подобри баланса между половете в управителните съвети на компаниите. Многобройни проучвания – от Cr dit Suisse, McKinsey, Deutsche Bank, Ernst and Young и други – показват, че компаниите с повече жени в топ мениджмънта се радват на по-добро управление и финансови резултати. Проучването на McKinsey, например, показва, че компаниите с жени в бордовете превъзхождат конкурентите си, управлявани само от мъжете, с 42% по-висока възвръщаемост на продажбите, 66% по-висока възвръщаемост на инвестирания капитал и 53% по-висока възвръщаемост на собствения капитал⁷.

България в това отношение се нарежда на едно от челните места сред европейските страни, които могат да се похвалят с най-голям дял на жени, заемащи ръководни длъжности. У нас броят на дамите на мениджърски постове се задържа на втора позиция в целия Европейски съюз, като пред българските жени са само латвийките. Средно един на всеки трима мениджъри в Европейския съюз е жена, като близо 7.3 милиона европейци практикуват професията. Представителките на нежния пол, които имат ръководни длъжности, получават средно с 23.4 на сто по-малко пари от техните колеги мъже, показва статистиката. Работещите мъже обикновено заемат по-високи позиции от работещите жени. Приблизително една трета (34%) от ръководителите в ЕС през 2017 г. са жени. България е сред първите държави в света по отношение на равенство на половете в бизнеса. През 2017 г. страната е на 22 място от сто по отношение на най-голям дял жени, участващи в борда на директорите. Според данни на НСИ 30 на сто от работодателите в България са жени, а при самостоятелно заетите делът на жените е 36%⁸. Постигнати са резултати, отчетени от Индекса за равнопоставеността на жените и мъжете на Европейския институт⁹ за равенство между по-

⁷ Трябва ли ЕС да въведе квоти за жените на ръководни постове // *Дневник* [онлайн], 30.03.2013. <https://www.dnevnik.bg/debat/2013/03/30/2031813_triabva_li_es_da_vuvede_kvoti_zajenite_narukovodni/>

⁸ 30 % от работодателите в България са жени // *Банкеръ* [онлайн], 05.06.2018. <<http://www.banker.bg/upravlennie-i-biznes/read/30-ot-rabotodatelite-v-bulgaria-sa-jeni>>.

⁹ **European Institute for Gender Equality**, Gender Equality Index 2017. <<https://eige.europa.eu/gender-equality-index/about>>.

Индексът за равнопоставеност между жените и мъжете измерва различията между мъжете и жените. Индексът измерва разликите за всяка една от държавите членки на ЕС по отношение на равнопоставеността между половете в шест ключови области (работа, пари, знания, време, сила и здраве). Според методологията определянето на резултатите за държавите членки е в диапазона 1 за пълно неравенство и 100 за пълно равенство.

ловете, според които за две години България се придвижи с 10 места напред. За 2013 г., индексът на България е 37.0, до 2015 г. нараства на 38.1, а през 2017 г. достига вече 58.00, при средноевропейско ниво от 66.2. Най-високите резултати за България са в област „Здраве“ 76.4, а най-ниски в област „Време“ 42.7. В останалите области данните са: „Работа“ 68.6, „Пари“ 61.9, „Знание“ 53.3 и „Власт“ 56.0. Постиженията в **област „Работа“** напредват много бавно през последните 10 години в ЕС. Средната оценка на тази област се е увеличила незначително от 2005 г. достигайки едва до 71,5.

Данните, цитирани в статията, в голяма степен са показателни за това, че през годините е преодоляна в голяма степен липсата на равнопоставеност между половете, но остават съществени разликите по отношение на равнопоставеността между половете. Самият факт, че се налага използването на политически инструменти за преодоляването на разликите в равнопоставеността между половете, е показателно за тяхното наличие. И това важи не само за държавите в рамките на ЕС, а за разговора мъже-жени в целия свят. Как стои България по отношение на тази тема? Вече бяха включени в текста различни данни, които показват положението на българката, но във втората част на текста, фокусът ще бъде не само кратък исторически преглед по тази тема, но и актуалното мнение на българите по отношение на позициите на мъжете и жените.

България – исторически контекст, реалности и перспективи

Както и в много други държави назад във времето и в България правата на жените се дават постепенно. В България, Търновската конституция от 1879 г. урежда равни права на всички граждани в България, но въпреки това не се осигуряват еднакви права върху собствеността, равенство в правото на настойничество, равен достъп до образованието, равно заплащане за равен труд, равеност в третирането при развод и пр. Първи в България гласуват омъжените жени, вдовиците имат право да гласуват от 1922 до 1923 г. Причината за това е, че България губи много мъже по време на войните. Едва през 1947 г., когато е приета нова Конституция, всички жени могат да гласуват: „избиратели и избираеми са всички граждани на Народната Република, навършили осемнадесетгодишна възраст, без разлика на пол, народност, раса, вероизповедание, образование, занятие, обществено положение и имотно състояние, с изключение на поставените

под запрещение и лишените с присъда от граждански и политически права“. Откъснати от традиционните си занимания, жените навлизат в професионалната и обществената сфера и придобиват своята особена роля и значимост в икономиката. Заетостта е предпоставка за равноправие, създава относителна икономическа независимост, като се променя и делът на работещите жени, който непрекъснато нараства от 60-те до началото на 90-те години на миналия век.

Това, което се явява специфично в българския контекст по отношение на равноправието на половете, е социалистическото преобразуване на обществения и всекидневния начин на живот.

Идеализирането на жените като прогресивна сила променя ролята на жената в обществения дискурс с оглед нуждата от справяне с икономическите цели и в съответствие с новите социални ценности и норми. Марксистките теоретици залагат идеята да освободят жената от властта на патриархалните отношения. Август Бебел пише в издадената в България през 1903 г. от издателство „Георги Бакалов“ книга „Жената, днес и утре“: „... семейството ще бъде основно изменено от икономичния развой и с това положението на жената ще стане много по-свободно“¹⁰.

Откъснати от традиционните си занимания, жените навлизат в професионалната и обществената сфера и придобиват своята особена роля и значимост в икономиката. В рамките на ускорената модернизация в България, споделяща общата за цялата социалистическа система посока към наваквшащо развитие, политически жените се дефинират като мотор на промяната, свързано, от своя страна, с усилията да се индустриализира и урбанизира страната. Професията се превръща и за жените в концепция за живота и начин на живот, при което личен живот и професия се намират в определената от съществуващите в тогавашното социалистическо общество отношения между половете. Професията е предпоставка за равноправие, създава относителна икономическа независимост, като се променя и делът на работещите жени, който непрекъснато нараства от 60-те до началото на 90-те. Постепенно централната роля на жената се преутвърждава в рамките на социалната политика и идеологията. Това в голяма степен е свързано с традициите и социалните условия в страната ни, и най-вече в контекста на съществуващите консервативни (патриархални) нагласи в масовото

¹⁰ Стоичкова, Татяна. Жените в социалистическа България – образи и политика // *NotaBene* [онлайн], бр.12, 2009. <<http://notabene-bg.org/read.php?id=124>>.

съзнание на по-значителната част от обществото, които не се променят толкова бързо. Увеличаващото се участие на жените в производството, в професионалната и обществената сфера вследствие на процесите на урбанизация и модернизация, нарушава мъжката йерархия. Видно е, че въпреки усилията в тази посока, прокламираното равенство между мъже и жените, сблъсъкът между новите социалистически норми и дълбоко вкоренените традиционни патриархални ценности, то вторите вземат превес. Професиите остават структурирани от половете в голяма степен. Отчита се разликата по отношение на позициите на жената в „частното пространство“ (домът) и „публичното“ (позициите в обществото, работното място). В частното пространство доминацията на патриархалните ценности се запазва, докато се отчита разчупване в публичното пространство на положението на българската жена.

Положението на българската жена в този дискурс частно-публично пространство изисква сериозно внимание и дебат. Могат да бъдат отбелязани положителен напредък, но фактът, че той е много бавен, често води до усещането, че нищо не се случва. Например, по последни данни от Евростат от 2016 г.¹¹, в контраст с повечето страни в ЕС, в България публичният сектор допринася за изострянето на неравенството в заплащането между половете. С 20.6% България е на второ място в ЕС след Обединеното кралство по този показател. Спрямо 2007 г., страната ни е била с най-голяма разлика (21.7%) в заплащането между мъжете и жените в общественния сектор, като ситуацията бележи съответно подобрене. Но за същият, период разликите в частния сектор се е повишила от 10.6% до 12.3% в периода 2007-2016 г.

Въпреки почти равното си участие в пазара на труда, жените в България са много по-ангажирани в домакинството, с грижата за деца, внуци и възрастни родители/роднини и внуци от останалите жени в ЕС. Жените в България разполагат с много по-малко време за отдых от мъжете и тези различия са значимо по-големи от средните за ЕС. Значими са различията в употребата на времето между жени и мъже в България, като статистиката показва, че **ежедневно** жените у нас прекарват с два часа повече време в домакинска работа от мъжете и разполагат с един час по-малко свободно време.

На няколко пъти в статията беше посочено, че заслугата за позициите на жените на пазара на труда е продиктувана от възприя-

¹¹ Gender Pay Gap (GPG) Reportin at the British Library.
<<http://www.bl.uk/aboutus/foi/pubsch/pubscheme2/bl-gpg-comms-final-2018.pdf>>.

тието за ролята на жената в дадено общество. В този контекст и за целите на статията, изследователски център Тренд¹² включи няколко въпроса в традиционните си месечни проучвания, свързани с отношението на българите спрямо равноправието между мъжете и жените в България. Нагласите показват в някаква степен тревожна тенденция, но и положителни акценти. Беше зададен въпрос с няколко твърдения, свързан с позициите на жените.

По отношение на твърдението *„Работата на жената е да гледа децата“* е много показателно за общественото възприятие и зрялостта на едно общество по отношение на ролята на жените и свеждането на ролята на жената единствено до нейната биологична роля, тоест на майка. Данните показват, че ролята на жената в България не е сведена само до тази за **54%, но 39%** са съгласни с това твърдение. По отношение на възрастовата категория е видно, че с увеличаване на възрастта се увеличава и делът на хората, съгласни с това твърдение. Трябва да имаме предвид, че по-възрастните поколения са социализирани в други ценности, което оказва влияние върху мнението им по отношение на такъв тип твърдения. Хората с ниско образование в най-голям дял споделят това разбиране (**61%**), докато при хората с по-високо образование - близо **66%** не са съгласни, че ролята на жената е сведена само до това да отглежда децата. Трябва да имаме предвид, че българското общество е патриархално в своето разбиране, но ролята на жената никога не е била подценявана. По отношение на етноса ясно се откроява, че при турското население (**52%**) и ромското (**69%**), работата на жената е да гледа децата, докато при българите делът на подкрепящи това твърдение е **35%. Това, което прави впечатление, е разбивката по пол – 28% от жените са съгласни с това твърдение, докато делът при мъжете е 50%. 66% от жените не споделят това мнение, а при мъжете този дял е 42%.**

Друго твърдение, което беше тествано, е че *„жената трябва да се подчинява на мъжа“*. **70%** от българите не са съгласни с това твърдение, докато **22%** са съгласни.

Профилът на тези, които смятат, че жената трябва да се подчинява на мъжа:

- Мъже, основно във възрастовите категории 18-29 г, 30- 39 г. и над 60 години, с основно образование, без доходи или с ниски доходи,

¹² Проучването е част от ежемесечните проучвания на изследователски център Тренд. Проведено е в периода 1 – 10.08.2018 г.

от турски или ромски произход, живеещи в малък град или село. По отношение на пола, то цели **79%** от българските жени не споделят мнението, че жената трябва да се подчинява на мъжа, което в голяма степен е израз на силната еманципация на българската жена.

Друга тествана теза е, че *„мъжете са по-добри лидери от жените“*. **43%** от хората са съгласни с това твърдение, **45%** са на обратното мнение. И при този въпрос е видно разделението по пол. **64%** от мъжете смятат, че техният пол е по-добър в това отношение отколкото този на жените. При жените **67%** са на обратното мнение. Отново има един сериозен дял сред жените, които споделят, че лидерските качества при мъжете са по-големи сравнение с тези при жените – **24%**. По отношение на дяловете по образование е видно, че хората с основно такова (**54%**) смятат, че мъжете са по-добри лидери, докато **33%** от висшестите са на това мнение. В групата при хората с висше образование е видно разделение по отношение на това твърдение, защото **62%** пък не споделят това мнение.

Цели **37%** от българите са на мнение, че *„мъжете са по-добри професионалисти от жените“*, докато **52%** са на обратното мнение. Видно е разделение в общественото възприятие за професионалните качества на жените като цяло. **16%** от българските жени споделят това мнение, а при мъжете този дял е **60%**. По отношение на възрастовите групи, интересен факт е, че **36%** от младите хора на възраст между 18-29 г. споделят мнението, че мъжете са по-добри от жените в професионално отношение. Тоест, видно е че при най-младите, които са социализирани във време, в което жените все по-силно присъстват и изпъкват в определени сфери, битова възприятието, че мъжете са по-добри от жените в професионално отношение. **47%** от хората, които според социалния статус са категоризирани като „работници“ също споделят това мнение. Друг важен акцент, който може да се открие, е че **32%** от хората, които са **мениджъри/ хора, занимаващи се с бизнес или свободни професии** също са определили, че мъжете са по-добри професионалисти от жените.

Един от основните стереотипи, които битова, и който беше тестван в проучването, е свързан с възприятието, че *жените разчитат основно на външния си вид*, а не на други качества в своята работа. **54%** от българите са на мнение, че *„жените разчитат повече на външния си вид в кариерата“*, докато **35%** не споделят това мнение. **72%** от мъжете смятат, че жените залагат основно на външния си вид, това важи и за **38%** от жените.

При всички възрастови категории, делът на споделящите това мнение е с дялове над **50%** за всяка една от възрастовите категории. По всички демографски характеристики е очевидно, че доминира мнението, че жената разчита повече на външния си вид.

„Жените в България трудно правят кариера“, **36%** споделят това мнение, а **52%** не са съгласни с това твърдение. Делът на жените, които смятат, че в България трудно се прави кариера, ако си жена, е **42%**, докато **48%** са на обратното мнение. Трябва да отбележим, че мъжете и жените са на сходно мнение в несъгласието си по тази тема, което се явява изключение, защото ясно се открояват разликите по полов признак при всеки един от тестваните въпроси. Хората с висше образование в най-голям дял са съгласни, че има трудности в професионалното реализиране на жените. Отново се отчита, че живеещите в малки населени места са по-склонни да се съгласят и с това твърдение. В малките населени места, за разлика от областните градове и столицата, хората в по-голяма степен са склонни да се съгласяват със стереотипни твърдения.

„Нормално е управленските позиции да се заемат от мъже“ е твърдение, с което искахме да тестваме как се възприема заемането на управленски позиции от мъжете и от жените. **38%** са съгласни с това твърдение, докато **54%** не го споделят. **57%** от мъжете са на мнение, че е нормално управленските позиции да се заемат от мъже, а **73%** от жените не споделят това мнение. С увеличаване на възрастта, расте и делът на споделящите това мнение. Очертава се, че хората на възраст 30-39 г. и тези над 60 години в най-големи дялове са на мнение, че е нормално мъжете да заемат управленски позиции.

По отношение на твърдението *„Според вас лично, справедливо ли е или не е справедливо мъжът да получава по-високо заплащане от жените за една и съща работа“*, **15%** от българите са на мнение, че е справедливо, докато **79%** са на обратното мнение. **91%** от жените не споделят това мнение, докато **26%** от мъжете са съгласни. Няма особена динамика по отношение на възрастта. Хората с по-висока образователна степен (**90%**) смятат, че не е справедливо, докато при хората с основно образование делът на несъгласните е **64%**. Впечатление по отношение на този въпрос прави и населеността на място. В Столицата делът на хората, които са съгласни е едва **4%**, докато в селата достига до **17%**. Тук трябва отново да отбележим, че възрастта на населението оказва влияние върху този тип отговори.

39% от българите посочват, че за „мъжа е по-лесно да стигне до по-високи постове в работата си“, а едва **11%** за жената. **13%** посочват, че и за двата пола е еднакво лесно, а за **24%** и за двата пола е еднакво трудно. Интересното е, че няма особена динамика по отношение на възраст, тоест и по-младите, и по-възрастните споделят сходно мнение по отношение на този въпрос. Впечатление прави, че 34% от висшистите в България смятат, че за мъжа е по-лесно, а едва 10% за жената. Хората на мениджърски позиции – 40% смятат, че за мъжа е по-лесно, а едва 13% за жените.

Получените данни показват ясно, че позициите на жените в българското общество често се определят от традиционно вкоренени разбирания, както в голяма степен и стереотипи. Особено впечатление прави факта, че сред по-младите са много ниски дяловете на стереотипно мислене спрямо позициите на жените. Това е обнадеждаващо с оглед на смяна на поколенията. Самият факт, че разговорът за равнопоставеност между половете не затихва, ще даде възможност и в следващите години за преосмисляне ролята на жената. Трябва, все пак, да имаме предвид, че в някой от получените резултати, по разбивките по пол, е видно, че има определени проценти сред жените, които приемат някакъв вид второстепенна роля спрямо мъжете или в някакъв смисъл легитимират стереотипите спрямо женския пол. Когато говорим за стереотипи и ценности, винаги трябва да имаме предвид, че това са трудно променящи се величини, но тук имам по-скоро оптимистична прогноза, че смяната на поколенията ще доведе до по-положителни резултати за позициите на жените.

Когато говорим за перспективи в посока налагане на все по-голямо равнопоставеност между половете, както и в по-тесен смисъл спрямо позициите на българските жени на пазара на труда, то е необходимо в най-голяма степен да се използват инструментите на образованието. Това, което можем да отбележим като положителна перспектива за българските жени, са повечето добри примери на жени, издигнали се в кариерата и заемащи високи постове. Това, от своя страна, е възможност за развенчаване на митовите за чисто женски и чисто мъжки професии. Навлизането на жени в „мъжки“ територии ще даде бъдеща перспектива на младите жени по отношение на възможността за счупване на „стъкления таван“. В последните години в България се отчита повишаване на квалификацията сред жените мениджъри, включване на жени предприемачи в

бизнес платформа по сектори, повишаване на участието на пазара на труда, повишаване на информираността. Българките ще се позиционират в следващите 10 години все по-добре на пазара на труда, но разликата в заплащането ще се намалява с минимални проценти и нейното преодоляване ще изисква много целенасочени усилия. Трябва да имаме предвид, че дигиталната епоха дава възможност на жените да бъдат все по-конкурентни на мъжете в бизнеса. Това също ще даде предпоставка за промяна на положението на жените на пазара на труда.

В същото време, вече беше отбелязана разликата между позициите на жените в „частното пространство“ и в „публичното“, то в бъдеще, или по-скоро в перспективата на следващите 10 години, ще се запази патриархалният модел и ролята на жената в частното пространство, но ще има по-добри позиции в публичното пространство.

Перспективите в следващата година относно пазара на труда и участието на жените в него е да се увеличава участието им и с оглед необходимостта на работна ръка. Добри са перспективите за участие на българските жени на високи постове и позиции. Необходимо е целенасочено насърчаване на женското предприемачество, защото все още са големи дяловете сред жените, които смятат, че предприемачеството не е подходяща възможност за развитие. Перспективата в това отношение е с положителен тренд в последните години и смятам, че в следващите години ще има по-устойчиви и положителни резултати.

Положителна роля в посока по-добрите позиции на жените в България има и членството на страната в ЕС. Тук има и психологически ефект за „конкуренция“ с останалите европейски държави и опитите да се показват добри резултати. В последните години по темата равнопоставе в някои европейски класации, от влизането на България в ЕС се отбелязват положителни перспективи. Дебатът за това какво още и чрез какви средства трябва да се постигне още по-добро не само като статистика, а като реалност положение, остава отворен.

За равнопоставе между половете трябва да се мисли не като битка с традиционните разбирания за ролята на жената и мъжа, а като възможност за устойчив растеж, заетост и т.н. Много често равнопоставе между половете става жертва на неразбиране какво всъщност представлява равнопоставе. Сякаш често се забравя факта, че „равнопоставе между половете“ – това не е просто и единствено равенство в броя на мъжете и жените или момчетата

и момичетата, които участват в различни дейности, нито означава само равно третиране на представителите на тези групи. Равнопоставеността на жените и мъжете означава да се отчитат техните често различни нужди и приоритети, да се признава, че те се изправят пред различни препятствия в живота, както и че имат различни желания и предпочитания и допринасят различно към процеса на общественото развитие. Икономическата независимост е предварително условие и по отношение на постигането на значителен напредък и в други направления в сферата на равноправието.

Инвестирането в политиките за равенство между половете ще се отплаща буквално чрез по-високо равнище на заетост при жените, по-голям принос на жените в БНП, по-големи данъчни приходи и още редица положителни страни.

Използвани източници:

1. *Изследване на политиката на ЕС в областта на равенството между половете и борба с дискриминацията: Добри практики*: по проект 2007CV16IPO008-2011-2-023 „Подобряване равенството на половете в българо-турския регион“, финансиран по Програмата за ТГС по ИПП България – Турция. / Колектив от „Оргаконсулт“ ЕООД, 2014, 143 с. <<http://www.genderequality-cbc.eu/images/Docs/Izsledvane.pdf>>.
2. **Ирата Е. и др.** *Критичен речник на феминизма* / Е. Ирата, Ф. Лабори, Е. Льо Доаре, Д. Сънотиел - София: Фондация „Център за изследвания и политики за жените“, 2010.
3. **Даскалова, К.** *Жени, пол и модернизация в България 1878-1944* / К. Даскалова. - София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012.
4. **Храненикова Л., С. Симов, Д. Чанкова.** *Равенството между половете: исторически ракурс и съвременни измерения съгласно новия закон за равнопоставеност на жените и мъжете* / Л. Храненикова, С. Симов, Д. Чанкова // *Право, Политика, Администрация* [Електронно списание], 3, 2016, №4, с. 46-58. <<http://www.lpajournal.com/wp-content/uploads/2016/12/L-Hranenikova-full-text.pdf>>.
5. **Мухарска, Р.** *Феминизъм и равнопоставеност в Българския XX век* [Сборник] // Съст. Ралица Мухарска. *Майки и дъщери. Поколения и посоки в българския феминизъм*. - София: Полис, 2000.
6. **Мишел, А.** *Феминизмът - положението на жените през вековете* / А. Мишел. - София, 1999.
7. **European Institute for Gender Equality.** *Gender Equality Index 2017*. <<https://eige.europa.eu/gender-equality-index/about>>.
8. **Eurostat.** *Employment Statistic*. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Employment_statistics>
9. **European Commission.** *European Semester: Thematic Factsheet. Woman in the Labour Market*, 8.11.2017, p.1-17 <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/european-semester_thematic-factsheet_labour-force-participation-women_en_0.pdf>.
10. **Eurostat.** *Gender Statistic*. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_statistics>.
11. **Eurostat.** *Gender Gap in Part-Time Employment*. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/product?code=tepsr_lm210>.
12. **European Commission.** *2018 Report on Equality Between Women and Men in the EU*. Luxembourg, 2018. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKewjR7O2n_9bgAhWaw-MQBHWmiDI0QFjAAegQICBAC&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fnewsroom%2Fjust%2Fdocument.cfm%3Fdoc_id%3D50074&usq=AOvVaw2TM8QDQ_zceH1TTTBHBJ4>.
13. **Trinczek, Rainer.** *Working in Europe: Gender Differences*. European Foundation for the improvement of Living and Working Conditions, 2008. [Electronic version]. <<http://edz.bib.uni-mannheim.de/daten/edz-ma/esl/08/ef0834en.pdf>>.
14. **Eurofound.** *The Gender Employment Gap: Challenges and solutions*. Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2015. <http://www.europeanrights.eu/public/commenti/BRO7-the_gender....pdf>.

В защита на съдебния популизъм

Теодор Славев

Използването на словосъчетание „съдебен популизъм“ може да звучи като научна иновация или да е сигнал за тотално непознаване на принципа за разделение на властта в контекста на либерално-демократичната политическа система. А тезата, че трябва да се обявим в защита на „съдебния популизъм“ може да се тълкува като еретичен изказ според логиката на политическата коректност. Но, както казва великият Достоевски, чрез героя си Иван Карамазов, ако ГОСПОД е мъртъв, всичко е позволено. Във времена, когато се реставрират стари, радикални и опасни политически идеологии, мощни пропагандни апарати замъгляват все по-обърканото съзнание на днешния гражданин, а старите основи на колоните на неолиберализма са разклатени и заплашват да се срутят, то необходимостта да се търсят идейни алтернативи в различни полета е настояща. Днес, в западните демократични системи, характеризиращи се с по-голяма или по-малка степен на консолидираност, върховенството на правото се подлага под въпрос, а съдебната власт е притискана от силните на деня. Тези принципи, на независимост на съдебната власт и върховенството на правото, съвсем доскоро, бяха извън полезрението на похода за системна промяна, но очевидно бълбукащото социално и политическо напрежение се разлива и върху полета, които не могат да останат безучастни.

В Европа десният националпопулизъм избуя скоро след финансовата криза от 2007 година, която прерастна в икономическа и социална. Националпопулизмът е политическата надстройка на дълбоки икономически проблеми в социалните недра на обществото, свързани най-вече с крайното изкривяване на неравенството, което, съчетано с политики на бюджетни ограничения (остиритет), доведе до състояние, при което притежателите на гигантски капитали продължиха да печелят, а хората на труда се декласираха. Идеологическият тласък към крайното дясно на политическия спектър е следствие на прилагането на неолиберални политики като елемент на глобализацията и най-вече на пазарния фундаментализъм. Неолиберализмът пронизва обществените системи и обществените полета (в разбирането на Бурдийо)¹, включително и правото и съдебната власт.

¹ Бурдийо, П. *Полета на духа*. Т.1. София, Изток-Запад, 2012.

Националпопулизмът успя да се инсталира в управлението в страните от Източна Европа и се свързва най-вече с името на Виктор Орбан (Унгария) и управляващите консерватори на партията „Право и справедливост“ в Полша. И срещу двете държави има обявени процедури за системен риск от нарушаване на върховенството на правото. Различавайки се в детайлите, основният модел, който се следва и в двете държави е подчиняване на съдебната власт чрез поставяне на приближени до режима кадри, които да се ангажират с кадрването в системата. Овладели изпълнителната власт, авторитарни лидери в двете държави поведоха акции срещу двете бариери пред тоталитарното деспотство: съдебната власт, от една страна, и медиите и гражданските организации, от друга страна. Тези лидери ясно съзнават, че спирането на демократичната машина преминава през демонтирането именно на тези демократични институции, овластени с формална или неформална власт да влияят и спират решенията на другите власти.

Срещу „реформите“ на националпопулистите в Полша и Унгария, чрез които изпълнителната власт се опитва да получи пряк канал карт за намеса в работата на съда се обявиха както председателят на Върховния съд на Полша, Малгорзата Герсдорф, така и председателят на Върховния съд на Унгария, Андраш Бака, като последният спечели дело срещу Унгария в ЕСПЧ заради незаконното си отстраняване. Те са сред първите, които удрят камбаната, че върховенството на правото и независимостта на съда в Европа са заплашени. Обвиненията към тях от силните на деня бяха, че те са „популисти“, че „говорят политически“, че „нямат легитимна представителност“, „да се явят на избори“ и т.н.

В България ситуацията не е по-различна. Още приемането ни в ЕС през 2007 г. бе съпроводено с условности. Специално за България и Румъния бе създаден специален Механизъм за сътрудничество и оценка. Механизмът има за цел да даде подкрепа, но и да е инструмент срещу държавите на въоражение на европейските институции като реакция на продължаващите проблеми с върховенството на закона, независимостта на съда, борбата с корупцията и организираната престъпност. Механизмът функционира вече над 10 години и отчита само минимални стъпки в посока на решаване на описаните проблеми.

Българската политическа система е изградила корупцията като особен институционален код. Тя създаде корупционна култура на българския преход. С подкрепата на политическите партии се позволи на престъпни групировки, по-късно станали сенчести бизнес

организации, да овладеят институциите и да се наложат върху тях, като ги подчинят и накарат да работят в техния личен интерес за сметка на обществения.

Ето защо, целта на настоящия текст е да се опита да събере в едно общо поле съдебната власт и популизма. С това се гонят две основни задачи: първо, да се изпълни с нов /положителен/ смисъл понятието популизъм като политическа стратегия и второ, да се институционализира съдебната власт като [квази]-политически играч, който има своята значима роля и влияе върху социално-обществените процеси и като участва в процеса на изпълнение на решения (прилагане на закона).

За да поясня какво разбирам под съдебен популизъм, както и за да теоретизирам насърчаването му, предлагам следната аналитична матрица. Първо, ще подчиня на пръв поглед несъвместими понятия в едно общо поле – правосъдие и популизъм. Това изисква избор на удачен теоретико-методологичен подход. Избирам критичен подход към проблематиката, тъй като той е ценностно ангажиран и защото предлага най-всеобхватен инструментариум, когато искаме да поставим под въпрос съществуването на дадено статукво. Във връзка с това, ще използвам критична правна теория и критична политическа теория, за да докажа, че при неолиберализма правото застава явно на страната на корпоративния свят (бизнеса). В заключение ще очертая една възможно популистка стратегия за съда, чрез която той да се позиционира в общественото поле като защитник на върховенството на правото.

1. Конструиране на съда в политическото поле

Древногръцката богиня Темида (в римската древна космогония е позната като Юстиция) е от първото поколение богове, титаните, и е дъщеря на Уран и Гея. Макар днес тя да е олицетворение на съдебната власт в много държави, още древните хора разграничават Темида от Дике, нейната дъщеря. Ако Темида е персонификация на божествения ред, свела мъдростта на боговете до хората, то в образа на Дике е концентрирана справедливостта в смисъла на справедливата преценка за правилно и погрешно, добро и лошо, които представлява „духа“ на моралния [божествен] ред и която се основава на социално наложените норми и обичайните правила на хората. Ако интерпретираме тези два митологични образа през

съвременните теоретични разбирания за детерминантите на правото, то те биха могли да се разглеждат, в допълващ се аспект, като закона и обичая. Законът се явява веднъж като императивно зададените ценностни магистрали за общественото устройство и функциониране, а обичаят се явява втори път като нормите и ценности, кодифицирани като доминиращо в следствие на продължителното им прилагане от дадена общност. В призмата на политически идеализъм, който намира своето отражение в правния позитивизъм като школа на юриспруденцията, тези два аспекта са взаимно цяло. Със завета на революциите от Просвещението, отделянето на съсловията и ограничаването на монархическата власт, в следствие изграждането на индивидуалните права на човека и неприкосновеността на личността, с нейните фундаментални права, отново в западния свят ние имаме каузална връзка между закон – право – ценности/морал. Но тази връзка не винаги е очевидна и тя е идеологически обоснована.

В либералната демокрация се приема, че върховенството на закона съвпада с върховенството на правото, тоест че законът отговаря на моралното от обществена гледна точка, кодирано чрез либералното разбиране за човека и обществото. Съдът, в историческата си еволюция и търсене на място, в континенталното право, се разглежда като безпристрастна арена, с основна власт, която да съдържа и възпира останалите власти и която да поддържа обществения договор като някаква абстрактна легална подредба на ценности, въз основа на които се осъществяват обществените отношения. Съдът е арбитърът, който следи за прилагането на правилата. Но, правосъдието и справедливостта са ценности сами по себе си, то това означава, че съдът като институционален носител, съучаства в генерирането и разпределението на тези ценности в общата ценностна матрица. Да, съдът не е главен субект на политическото действие, в този смисъл не е носител на политическа идеология, каквато ексклузивна роля е придадена на политическите партии, но съдът е институция, която поддържа идеологическия ред. Този теоретична хипотеза се потвърждава от историческата действителност. Например, председателят на Народния съд на Третия Райх, Робер Фислер, основният правен двигател в пренаписването на законодателството на Германия от гледна точка на национал-социалистическата идеология, или, Освалд Ротауг, нацистки прокурор, а по-късно директор на специализираните съдилища на Хитлеристка Германия

"Sondergerichte", който в решението си за осъждане на смърт на 25-годишен поляк, посочва, че *„вината му е явна, колкото и неговият полски животински произход“* са поддържали и съучаствали в задържането на един извратен политически ред.

Съдебната власт е натоварена с това да упражнява властта, защото *„цялата държавна власт произтича от народа“*² и се осъществява непосредствено и чрез институциите, предвидени в Конституцията. Тоест, съдебната власт функционира заедно с останалите власти в определена комбинация, която се характеризира с доминантен хегемонен модел. В разбирането на Грамши това е – хегемонистичната формация, която представлява конфигурация от социалните практики с различна природа: икономически, културни, политически и съдебни, която артикулация се осигурява чрез някакви ключови символи, които изграждат обществения здрав разум и осигуряват нормативната рамка в дадено общество³. Структуралистът Алтюсер, приема тезата за хегемонистичните отношения от Грамши, но отрича неговия краен историзъм. Алтюсер нарежда съдебната система като част от идеологическите държавни апарати, чрез които се осъществява хегемонията; идеологическите държавни апарати са едновременно цел и място на осъществяване на класовата борба⁴.

Стъпвайки върху Грамши и Алтюсер, твърдя че и в либералната демокрация, съдебната власт участва в процеса на генериране, поддържане и йерархия на обществените ценности, наред с политическите субекти и други институции. Историята помни случаи на съдебно съдействие за поддържане на режими, характеризиращи се с тирания, потисничеството и авторитаризъм. Този въпрос е класическа тема за критичната правна теория и правната социология. Привържениците на критичната правна теория изследват причините за съдебното участие в различни социални и политически контексти. Съдиите могат да се озоват, разбира се, от другата страна на барикадата, заедно с други професионалисти, юристи и държавни служители, действайки в защита на основните правни свободи на либералното общество като контрапункт на авторитаризма. В много части на света днес, съдиите и правния институционален комплекс участват в битката за либералното управление. В подобна

² Чл. 1, ал. (2) от Конституцията на Република България

³ Buttigieg, Joseph A. (ed.). *Prison notebooks*. New York City, Columbia University Press, 1992.

⁴ Althusser, L. *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatus*. Verso Publishing, 2014.

борби, правният комплекс често играе прогресивна роля в синхрон с принципите за върховенството на правото и защита на основните свободи. Правният комплекс, тоест институциите, в които работят обучени юристи, се мобилизира за защита на основните права и свободи като особен вид съдебен активизъм. Изключение представляват случаите, при които обществените опасения от заплахи за националната сигурност и вътрешния ред, налагат иначе либелният правен комплекс да подкрепя елементи на потисничество от изпълнителната власт. За съжаление, при все повече демократични политически режими днес имаме преход от върховенство на правото (в описания идеален либерален вариант) към държава, при която законодателната власт и изпълнителната власт са в конфликт с върховенството на правото.

Макар и различни от гледна точка на политически, икономически и социален контекст, съдебните системи в различните държави на западната цивилизация, споделят общи елементи. Това е най-вече споделеното разбиране за съда като пазител на върховенството на правото и в този смисъл – като защитник на онези, считани от доминиращия политически хегемонен ред, които изглеждат еретични или дисидентски, но са носители на по-общи, базови разбирания за справедливост, равенство и върховенство на правото. Това е онази институционална позиция на съда, която обвързва съдиите през времето и пространството⁵.

В исторически план, съдиите са се обединявали в защита на тези основни базови ценности на западната правна традиция, които са били подложени на атака от страна на държавата. Нерядко тези съдии са били подлагани на различни видове преследвания и натиск от страна на изпълнителната власт. Характерното за тези режими е, че те притежават *„покварена правна система“*, при която се създават закони и институционална рамка, които налагат човеконенавистна морална идеология – като тази на расизма в Нацистка Германия или Южна Африка, или идеология на свирепа репресия към всяка опозиция, каквито са военните диктатури в Латинска Америка от втората половина на миналия век. Разбирането за *„покварена правна система“* може да се разшири – защото, освен налагането на доминантна идеология от даден тип, тя винаги съдържа и елемент на нарушаване на принципите за разделение на

⁵ Berman, Harold, J. *Law and Revolution*. Harvard University Press, 1983.

властите и взаимното възпиране на властите. Освен това, подобна правна система включва и закони, които се отдалечават фундаментално от стандартите за равенство пред закона и от изискването субектите на правото да могат да предвидят изхода от един съдебен спор (правото на справедлив и предвидим съдебен процес). Такива закони са неморални и в ясно противоречие с всяко разбиране за правосъдие и върховенство на правото⁶.

Именно при такава политическа система, при която имаме 1) нарушаване на принципа за разделение на властите и взаимен баланс на властите; 2) подкопаване на принципите за върховенство на правото, независимостта на съдебната власт и подкопаване на принципите за равенство пред закона, справедлив и предвидим съдебен процес и 3) законодателство, което създава „покуварени закони“, които съдържат елементи на репресия над личността, ограничаване на права и свободи, дескриминация по различни признаци и др., то конструирането на съда в политическото поле става явно необходимо. Съдиите следва да имат вътрешна и външна свобода да приемат решения, както и обхват на действие за активност, когато принципа за върховенство на правото е нарушен. Тъй като той се нарушава, по презумпция от изпълнителната власт⁷, съдът придобива обществени функции в политическото поле и се конструира като защитник на върховенството на правото⁸. Правното потисничество не произтича автоматично от закона, а е резултат от прилагането и налагането на закона, чрез което съдът определя това, което се превръща в закон. Тук не става въпрос само за дейността на Конституционния съд, който при еднокамерни парламенти играе квази-роля на втора камара на парламента, но и за всеки съд, тъй като чрез всяко съдебно решение се налага моделът на приложение на закона в обществото, чрез съдебните решения законът преминава през целия си жизнен цикъл. Съдиите, а не законът вкарват хората в затворите.

Всеобхватното осмисляне на закона не може да бъде отделено от анализа на правните институции и правните практики. А правните институции, начело със съда, не могат да бъдат изучавани извън

⁶ Grever, Hans, P. *Judges Against Justice: When the Rule of Law is Under Attack*. Springer, 2014.

⁷ При съвременния рационализиран парламентаризъм, правителството се съставя на парламентарна основа. Форма на кризата на демокрацията днес е силната концентрация на власт в правителството и подчиняването на парламентарната дейност.

⁸ Познати са и случаи на т.нар. съдебна репресия, когато съдът нарушава върховенството на правото, но това не е фокус на настоящия текст.

социалния, културен и политически контекст, произтичащ от доминантния хегемонен обществен модел, в традициите на критичната правна теория. Критичната правна теория подрежда съда като обществена институция, наред с други обществени институции, макар че ѝ придава определена автономност. Поради идеологически причини, съдиите устояват на натиска и неправомерното влияние, идващо отвън – дали това ще е общественото мнение, трансмитирано от медиите или от олигархични интереси, прикрити зад политически партии, то съдиите, в разбирането на либералната демокрация, устояват на този натиск, който, разглеждан в един по-широк план, представлява преките и косвени източници на правото. Тоест, тук конструирането на съда в политическото може да се разгледа и обратно – като съучастващ в поддържането на репресивен режим. Това става чрез интернализирането на потиснически политики чрез приемането на правен метод от съдебната власт, който интерпретира и прилага закона в интерес на тази господстваща класа.

Въпросът за правните мотиви (основанията за едно съдебно решение и основания на съдебната практика по прилагането и интерпретирането на законите) става фундаментален политически въпрос, когато законодателят атакува върховенството на правото. Законът престава да бъде неутрална инстанция, извисена над политическите борби в обществото. Така тези съдии, за които можем да кажем, че се отдалечават от стриктното прилагане на закона, когато имаме покварена правна система, могат да бъдат обвинени в „съдебен активизъм“. Авторитарните управляващи, обаче, използват много различни методи, чрез които да си осигурят лоялността и съгласието на съдиите, чрез което да ограничават тяхната юрисдикция, така че те да не се явяват пречка пред основните интереси на режима⁹.

В правната традиция както на обичайното право, така и на Европейското гражданско право, законодателите и съдиите действат заедно, за да поддържат върховенството на правото и защитата на индивидуалните свободи. Демократично избраният законодател приема общата законова база. Тя е обвързваща както за държавата и нейните представители, така и за гражданите. Съдилищата интерпретират и прилагат законодателството и са гарант, че правата и задълженията на всички ще съответстват на закона. Това е надделяващото разбиране и обяснение на отношенията между законодателната и

⁹ Ward, Y. *An Introduction to Critical Legal Theory*. Routledge-Cavendish, 1998.

съдебната власт в либералните демокрации. От вълната на създаването и приемането на либералните конституции в Европа и САЩ след Просвещението, на индивидите са дадени неотменими права, които ограничават държавната власт над тях. Тези права са неотменими, защото са универсални и присъщи на човек, поради факта, че е човешко същество и в този смисъл не могат да бъдат нарушавани от какъвто и да е закон. Кулминацията на доктрината за правата на човека е кодифицирана във Всеобщата декларация за правата на човека и е най-концентриран израз на либералната идеология, в политически и правен смисъл. Централни елементи на върховенството на правото, така, както се разбира в либералните демокрации, са принципите на законност, разделението на властите и справедлив процес. Държавата в лицето на изпълнителната власт и администрацията трябва да използва властта си според законите, приети от законодател, който пък е овластен от демократична легитимация. Законите следва да бъдат общи и да се прилагат еднакво към всички. Обхватът на законите се определя от независимите съдилища, които са отговорни за тяхното прилагане и налагане. Производствата пред съдилищата трябва да бъдат безпристрастни за всички за страни, на които да им се предостави възможност да представят казуса си и да защитят правата си, преди да бъде взето каквото и да е решение.

От съдията във всеки правен ред се очаква да прилага закона, а не да го създава или модифицира. Разделението на функциите между законодателя и съдията е ключово разграничение в повечето правни системи. Това е ценност, която се разпознава от либералната демокрация. Но в момент, в който ние имаме атака срещу доминиращия хегемонен модел (който при либералната демокрация включва върховенството на правото като централна тема), то ние трябва да преосмислим функциите и ролята на субектите на обществената система.

Идеологията на върховенството на правото намира своите интелектуални основания в идеята за секулярната държава, която се установява в Европа през XI век. Секулярната държава предполага, че държавните глави ще приемат закони и ще установяват правен ред, тоест ще упражняват властта и управлението чрез закона, но те също ще са обвързани от закона, който са приели. Тоест, идеята за върховенство на правото още в първоначалния си вариант означава, че секулярната държава е и правова държава (*Rechtsstaat*), при която властта се упражнява чрез закона (*rule by law*) и управлението

е подчинено на закона (rule under law). Характерно за концепцията за върховенство на правото е, че законите са в действителност отражение на съществуващата структура на политическата власт, без значение дали нейните основания са божествени или в естествено право или във вярата в човешките права и демократичните ценности. Днес, повечето се съгласяваме с Роналд Дуоркин, че *„най-фундаменталната и общата основа на съдебната практика е да води и ограничава властта на правителството [...] законът трябва да бъде изправен пред изискването, че правителството няма да прилага насилие, скрепено към силата на държавата, без значение от целите, освен ако това не се налага за защита на индивидуалните права и задължения, произтичащи от минали политически решения, при които колективен натиск е оправдан.“*¹⁰

Именно развитието на концепцията за върховенството на правото придава нова роля на съдиите, особено при авторитарни режими. Промененото място на съдиите в такава политическа констелация изправя правните институции и правните професионалисти пред изискването да се спазва базов минимум от стандарти към правния ред. То е отговор на обществените очаквания към поддържането на две различни норми: първо, че правителството управлява според закона и че законът съдържа базова защита на индивидуалните права. Концепцията за върховенството на правото кореспондира с принципите на политическия либерализъм – общество, което защитава основните свободи, държавата е въздържана и има гражданско общество.

Както свободата, така и равенството и върховенството на правото са идеали и като всеки идеал те се реализират в действителността в различни степени във всяко дадено общество. Няма универсали, общоприети стандарти, които да определят какви ограничения налага върховенството на правото върху законодателната дискреция. Липсата на универсални критерии се показва най-явно, когато законодателят променя конституцията или законите в явно противоречие с международното право, а в случая на Европейския съюз – с общностното право и с принципите върху, които е изграден съюзът.

В интерес на истината, социални, икономически и културни обстоятелства допринасят за отклонения от върховенството на правото. Не всички членове на обществото са представени в избраната

¹⁰ Dworkin, R. *Law's Empire*. Harvard University Press, 1986.

законодателна власт. Достъпът до съдилищата зависи от финансови и правни ресурси. Власт се осъществява извън обсега на формалните отношения между институциите и гражданите. Подобни девиации са неизбежни и добре познати и голяма част от политическата мобилизация и конфликти в обществото са плод на усилията за тяхното поправяне. Тяхната основа е вграденото неравенство, плод на неолибералната капиталистическа обществена система. Социалното и общественото неравенство е структурна предпоставка за дисфункционално представяне на големите обществени системи, сред които и правосъдната.

Дори съдиите не винаги искат или могат да спазват идеала за върховенство на правото. Особено в съвременните демокрации, при които на администрацията е дадена разширена дискреционна власт или когато съдът е подчинен на интересите на доминираща партия, а властта на дадено мнозинство или малцинство е прекалена. По този начин темата за върховенството на правото става едновременно политически и съдебен въпрос. Част от общественения дебат, съответно, в този контекст може да включва въпроса доколко законодателят може да прецени какво конкретно да се съдържа в концепцията за върховенството на правото или за ограниченията, които се налагат от закона и съда.

При едни нормални обстоятелства, конфликтът между законодателя и съдилищата не би следвало да води до сериозни заплахи за върховенството на правото и защитата на фундаменталните свободи. Посегателствата върху върховенство на правото от страна на законодателната и изпълнителната власт се поправят от съдилищата според съответната правна традиция, като понякога се налагат и действия от страна на международен съд, а тези „системни настройки“ от страна на съдебната власт се приемат от изпълнителната власт и политическата общност. Това представлява основното конструиране на съда в политическото поле, при условия на консолидирана демокрация и изгражда механизъм за разрешаване на спорове, който в различните държави носи спецификата на местната институционална инфраструктура.

Съществено различен е случаят от естествените и неизбежни предизвикателства пред отношенията между политиката и правото, когато тези с власт на законодателството използват правни механизми за систематично подкопаване на демокрацията. В историята подобен процес се случва с нацистка Германия, когато предходният

правен ред се изпарява. Днес политическият момент ни подсказва, че текат подобни процеси – на систематично подкопаване на демокрацията чрез нарушаване на върховенството на правото. Това изисква да конструираме съда в политическото пространство по нов начин. Но преди това трябва да си изясним по какъв начин неолиберализмът подкопавва върховенството на правото и демокрацията.

2. Как неолиберализмът подкопавва демокрацията?

Неолиберализмът е комплексно и дискуссионно понятие. Всеобхватното му политическо приложение стартира най-осезаемо при т.н. *тачъризъм-рейгънизъм*, по време на управлението на Маргърет Тачър във Великобритания (1979–1990) и Роналд Рейгън (1981–1989) в САЩ¹¹. Идеологическото обосноваване на политическото му внедряване е с по-ранен произход и може да се проследи в трудовете на пазарни фундаметалисти като Мизес, Хайек (т.н. Австрийска школа), Фридман (т.н. Чикагска школа) и др.

Неолибералите избягват да определят неолиберализма като идеология, в което се крие и ключът за неговия тотален, всепроникващ обхват. Неолиберализмът е продукт на т.нар. „нео-нео“ идеологически синтез. Той взема различни концепции, от различни идеологически семейства (от консерватизма, либерализма и социалдемократията) и научни полета (най-вече от политическата икономия и психологията – по което си прилича с теоретичния генезис на социалния капитал) и ги подчинява на една единствена логика – пазарния култ към търсене на печалба. В неолибералното миксиране, например, можем да се натъкнем на консервативната защита на пазара, либералното разбиране за индивида и ограничено социалдемократическо третиране на малцинствата.

Неолиберализмът може да се разглежда като: 1) икономическа програма – съвкупност от икономически и финансови стандарти за

¹¹ Първият неолиберален експеримент, с разрушителни последици, е поставен в Чили. През 1973 г. агенти на американските тайни служби участват в преврат в Чили, чрез който насилствено се сменя демократично избраното марксистко правителство на Салвадор Алиенде. Августо Пиночет – армейски генерал, който узурпира властта в латиноамериканската държава (1973–1990 г.) след серии от екзекуции и мъчения над политически опоненти, поставя за свои съветници американски икономисти, завършили в Чикагския университет, сред които е и Милтън Фридман. Именно чрез тях е приложен „неолиберален микс“, който води до хиперинфлация през 1982 г. (цените на основните хранителни продукти скачат с 375%), деиндустриализация, съпроводена с 30% безработица в средата на 80-те, а през 1988 г. 45% от чилийското население живее под прага на бедността. Вж. повече в: **Клайн, Нейоми. Шоковата доктрина: Възходът на капитализма на бедствата.** Изток-Запад, 2011.

действие, базирани на Вашингтонския консенсус, в условия на глобализация, при която приоритет на пазара имат корпорациите-гиганти /мултинационалните корпорации/; 2) политическа идеология – предписваща ограничена роля на държавния суверенитет до защита на частната собственост и пазарната конкуренция в национални рамки, населявани от автономни и рационални индивиди, които преследват своите егоистични интереси въз основа на свободата като най-висша политическа ценност; 3) културен код – насърчаващ индивидуализма, комодификацията, потреблението на статусни стоки и услуги, акцентирането върху свръх Аз-а, политическата и социална алиенация (човек може да реализира всичките си нужди на пазара – като потребител или предприемач, и затова не му е необходимо да се реализира в политическото или обществено поле) и др.

За да разберем неолибералната идеологическа доминация трябва да разгледаме експлицитно неговите основни идеологически постулати. Свободата като ценност е централна за неолиберализма, с което той хвърля железни връзки с класическия либерализъм. В изключително сложното общество на първите десетилетия на ХХІ век, обаче, значението на свободата е противоречиво. Още през 1944 г. Карл Полани откроява разликите между двете свободи – лошата и добрата. В списъка на първата той поставя такива свободи като *„свободата да експлоатираш равните на теб, свободата да трупаш несъразмерни печалби, без да се извършива реципрочна дейност в полза на обществото, свободата да криеш технологичната иновация от публична употреба или свободата да печелиш от публичния ресурс в частен интерес“*. Полани критикува Хайкевата традиция на либералния утопизъм, заявявайки че *„Планирането и контрола са атакувани като отказ от свобода. Пазарното предприемачество и частната собственост се обявяват като естествени за свободата. Нито едно общество, основано на други принципи, не заслужава да се нарича свободно. Свободата, която дава регулация, се отменя като несвобода – справедливостта, независимостта и благоденствието, в чието име се създава регулацията, се обезсмислят като камуфлаж на робството“*¹²

Неолибералното разбиране за свобода е опростено застъпничество за пазарното действие. Това означава, че пълният обем на свободи се ползва от тези, чиито доход, свободно време и сигурност нямат нужда от подобряване. Неолиберализмът се обявява за

¹² Harvey, D. *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, 2007, p.37.

свобода на движението на капиталите, но не и на хората, ако разбираме свободата като възможност да се изкатерваш нагоре по социалната стълба. Практически, вместо свобода, неолиберализмът внася конкуренция (и несигурност) там, където преди е съществувала стабилност на отношенията – в работническата класа.

Доведено до максимум, близо 40 годишната доминация на неолибералното разбиране за свободата ни отвежда до изключително сериозни структурни размествания в социалните отношения, които са пропити с невиджано в историята неравенство. Политическият израз на този процес е идването на власт на крайнодесни, националистически, неоконсервативни и националпопулистични субекти. И, ако Polanyi отхвърля възможността „лошите“ свободи да вземат връх над „добрите“ като свободата на мисълта, свобода на словото, свободното сдружаване, свободата да избереш сам работата си и т.н., тъй като предполага, че поддържането на обществен ред, доминиран от „лошите“ свободи може да стане чрез сила, насилие и авторитаризъм, то остава отворен въпросът колко демократична и свободна е политическата общност при неолиберализма.

Неолиберализмът стъпва върху вярването в безграничната и естествена власт на пазарните сили. Успехът на неолиберализма се дължи и на неговия исторически контекст – той извежда до максимум теорията за пазарното уравновесяване, в капиталистическо общество, срещу плановата икономика на социалистически общества, в управлявания от комунистически партии СССР. Това прави неолиберализмът есенциалистка идеология – особеностите на политиката и обществото са вторични на пазара. В политически аспект, победата на неолиберализма е в историческата загуба на център-левия спектър, както по отношение на идеи, така и в организационен план; победа на дясното и неговата защита на богати, силни и влиятелни индивиди за сметка на всякакви идеи за колективни интереси, извън тези за поддържане на общественото статукво¹³.

Неолиберализмът може да се разглежда като реакция на нарасналата организираност на работническото движение и съществуващия баланс между труда и капитала до края на 60-те години. Именно 60-те години се отличават със значителни демократични завоевания както в Европа, така и в САЩ. Но от началото на 70-те години свръх-богатата класа реагира на спадналата печалба от про-

¹³ Crouch. C. *The Strange non-death of Neoliberalism*. Verso, 2014, p.162.

изводството чрез два способа: 1) финансиализация на икономиката и 2) изнасяне на производството в страни с нископлатен труд (аутсорсинг), а това става на глобалната сцена – чрез глобализацията. Според Chomsky, неолибералните механизми, чрез които една микроскопична част от населението концентрира невиджано досега в историята богатство и власт са: 1) редуциране на демокрацията; 2) приспособяване на идеологията; 3) реконструкция на икономиката¹⁴.

Но освен историческите предпоставки за налагането на неолиберализма, съществува и друг, много по-значим, двигател на неговия успех. Разширявайки пазара (и пазарното мислене) във всички останали сфери – политическата, обществената, социо-културната, институционалната, съдебната и т.н. – той подкопава самите основи на демокрацията. Неолиберализмът подготвя почвата за невиджано социално, но и властово неравенство, пренаписвайки общественото устройство като поетапно разкъсва социалните структури, замествайки отношенията в тях с подобни на пазарните отношения на размяна, сделки, транзакции, печалба и т.н. Това той постига като твърди, че общественото богатство се създава само от пазарните субекти (най-вече гигантските корпорации), макар и това да не е вярно, а публичното образование, здравеопазване, инфраструктура, сигурност и т.н. се разглеждат като „разходи“ – неолиберализмът твърди, че те не създават богатство.

Неолибералната идеологическа доминация се очертава като двустранна – веднъж като двигател за кризата на политическите идеологии, като заимства от тях разнородни концепции и ги пренаписва на езика на неограничения пазар и втори път, като потиска държавата и обществото, налагайки неумолимата си логика върху тях.

Разрастването на неолиберализма и достигането му до доминиращ статус става чрез два основни способа: 1) чрез неолибералната държава и 2) чрез водените от правителствата неолиберални политики. Съзнавам, че използването на „неолиберална държава“ може и да е оксиморон, тъй като неолибералите са изключително нетърпими към всякаква форма на държавни икономически дейности. От друга страна, все още държавата е тази, която организира и създава средата на икономическото развитие в националните граници и това е надделяващият модел. Дори и да сме свидетели на

¹⁴ Останалите механизми са: 4) пренасяне на тежестта върху масите; 5) атака срещу солидарността; 6) управление на регулаторите; 7) изборно инженерство; 8) поддържане на „папачта“ под контрол; 9) производство на съзнание и 10) маргинализиране на населението. Вж. повече в: **Chomsky, N.** *Requiem of the American Dream: Ten Principles of Concentration of Wealth & Power*. Seven Stories Press, 2017.

държави, които са подложени на агресивен натиск от транснационални корпорации, а международното право да се движи в посока защита на частни транснационални пазарни субекти в отношенията им с националната държава, то все още преобладаващият модел на общественно-икономическа организация се случва в рамките на националната държава.

Дейвид Харви дава дефиницията си за неолиберална държава по примера на институционалното възстановяване на Ирак след военните действия, последвали 11 септември 2001 г. Той счита, че това е: *„Държавен апарат, който обединява свободи, отговарящи на интересите на частните собственици, бизнеса, мултинационалните корпорации и финансовия капитал.“*

Какво се случва с правото и съдебната власт при неолиберализма? Застъпваме тезата, че те се превръщат в поддържащи хегемонния обществен модел, характеризиращ се с натиск и с подкопаване на институционалната инфраструктура на либералната демокрация.

Първите стъпки на неолибералната атака срещу правото се наблюдават още през 40-те години на миналия век, когато Върховният съд на САЩ приема редица решения, чрез които отрича основни постановки на класическия либерализъм (особено тези на ордолиберализма) и премахва конституционните спирачки на икономическата регулация, давайки възможност на законодателството и администрацията да регулират по тяхна настройка собствеността, труда, договорите и икономическия живот като цяло. Тези доктринални промени легитимират процеси в САЩ, известни като *New Deal* и се твърди, че служат за преодоляване на Голямата депресия.

Като резултат – Върховният съд създава конституционни обстоятелства, оставяйки федералното правителство в голяма степен само да води политика на икономическа дерегулация, без да има особени пречки от съдебен процес. Конституционната интерпретация на съда се обръща към неикономическите измерения на личните свободи и равенството, за да оправдае „частно-правните“ сфери на правото като собствеността. В академичния свят и съдиите възприемат правно-реалистко виждане, че икономическите права са политически създадени и в този смисъл те оформят пространство на икономически живот, който следва да се защитава от държавата, в еднаква степен както фундаменталните права и свободи на човека.¹⁵

¹⁵ Grewal, D. S., J., Purdy. Law and Neoliberalism // *Law and Contemporary Problems*, 77:1, 2014, №4, p.1-23. <<https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol77/iss4/1>>.

Неолибералната експанзия разчита на правото, а юриспруденцията ни показва как по директен и индиректен начин неолиберализмът обхваща и създа. Съществуват редица аргументи в тази посока. Първо, по отношение на икономическия живот неолиберализмът измества фокуса от избора на сключване на договор за работа към избора ни като потребители на стоки. По този начин, равенството в икономическия живот се измества от разпределението на властта и доходите на работното място към равно удовлетворение от неограничения пазарен избор – но не само като купувач на традиционните стоки, а и като индивидуален потребител на всякакви дейности, като образование и правосъдие – смятани преди това за права. Второ, неолиберализмът умело използва привлекателни доктрини като личната автономност и идентичност. Той налага своя логика от икономическото пространство, извън него – така от конституционен гражданин той се институционализира в правото като гражданин-потребител. Трето, поради технологично-информационното развитие неолиберализмът излиза извън класическото разбиране за публично-частно на класическия либерализъм и формира сложни идеологически комплекси на тази база.

Неолибералната концепция засяга правото и правната мисъл по редица начини. По подразбиране, неолиберализмът, като комплекс от свързани аргументи, има една тенденция – да дефинира дерегулацията на пазарните отношения по начин, по който да ги откъсне от демократичната политика – тоест, неолиберализмът се отнася към правото по по-сложен начин освен просто да го разбираме като парадигма за използване на закона, за да се налага пазарен фундаментализъм. В действителност, в някои случаи това е точно каквото се случва – законодателят оформя закони, а съдът прилага принципи, които водят към либерализация на пазара на труда, приватизация на пенсионното и здравното осигуряване, отдръпването от публична подкрепа за основни нужди и др.

Друг особен начин, по който неолиберализмът оказва влияние върху правното разбиране е чрез промяна на разбирането за юридическо и физическо лице. На практика, точно в зората на неолиберализма законодателят прокарва, а съдът приема и налага редица закони, чрез които фирмата се превръща във фантом – тя става „лице“, на което са му придадени права, характерни за хората. Ако допреди собствениците отговарят за действията на фирмата си лично и чрез собствеността си, неолиберализмът узурпира личната

свобода и я прехвърля към фирмите, като ги институционализира, но без те да носят реална заплаха от наказание.

Неолиберализмът се свързва и с концепцията за върховенство на правото, променяйки нейното идейно съдържание. Върховенството на правото в страните от бившия съветски блок, които трябваше да извършат преход от планово стопанство към пазарна икономика, започна да се разбира като наличие на правни гаранции за частната собственост и пазарен достъп.

Съдът при неолиберализма действа не само, за да налага пазарен фундаментализъм, а по-скоро е конструиран в политическото и общественото, като решава кой е субектът на пазарната дисциплина и кой е изключен от нея. След финансовата криза от 2008 г. ние имаме различна практика в държавите. Ако в САЩ, рискът от необезпечените кредити бе прехвърлен към ползвателите (например към ипотеките на хората и студентските кредити), то в Ирландия съдът прецени, че вината носят bankerите. Подобна логика се крие и зад международните икономически споразумения, които институционализират държавата срещу икономическия растеж на инвеститора и кредитора, като в проектите на тези споразумения се предвижда възможност правителството да бъде съдено, ако не налага политики, които противоречат на интереса на инвеститора.¹⁶

3. Популистка стратегия за съда: общественият съд

Няколкократно вече споменахме, че неолиберализмът нанася своите удари върху демократичната политическа система, в това число и върху либералната демокрация, която се основава на два ценностни стълба – свобода и равенство. Нарасналата хегемония на неолиберализма създава дълбочинни промени на различни нива – индивидуално, национално, международно. Фокусът на неолиберализма върху индивидуалното означава, че идеите, свързани с концепции като „публично благо“ или „общност“ се отхвърлят като ненужни компоненти на една „компрометирана държава на благоденствието“¹⁷. Идеите на неолиберализма са инжектирани в политическите, социалните и културните институции на държавно ниво.¹⁸

¹⁶ **Mariani, P.** Overview: Law, Order, and Neoliberalism // *Social Justice* [online], 28, 2001, №3. <<https://www.socialjusticejournal.org/SJEdits/85Edit.html>>

¹⁷ **Martinez, E., A. Garcia.** *What is Neoliberalism? A Brief Definition for Activists.* Routledge, 1998.

¹⁸ **Harvey, D.** Ibid.

Развитието на процесите в неолибералната държава ни е изправило лице в лице с демокрация без съдържание. Тя води със себе си деградация на пазарите, стимулирайки гигантската корпорация, изострени противоречия между класите, загуба на правителствена увереност, поглъщане на политическия елит от корпоративния елит, загуба на идеята за публична власт и общо благо, загуба на капацитета за гражданство. И тук намираме, че социалният капитал може да се окаже тази жизнена концепция, която да даде матрицата за организиране на живителните сили в обществото и възстановяване на демократичния елемент на политиката. Теорията на социалния капитал съдържа тези нормативни и прескриптивни елементи, които да спомогнат по-интензивна социална кохезия, по-солидарни и единни общества, разполагащи с механизми за самоорганизация и в крайна сметка да издигнат на по-високо ниво (или поне възстановят) демократичното политическо представителство чрез радиализиране на демокрацията¹⁹.

Както вече споменахме, растящото социално неравенство тласка обществата към националпопулизъм (десен популизъм), от който се възползват политически лидери с авторитарни нагласи. Сред първите им стъпки към отслабване на институционалния рефлекс за поддържане на демократичност, е да атакуват съда. Такива са случаите в Полша и Унгария, а България вече 10 години е под специален механизъм за наблюдение (Coordination and Verification Mechanism) от ЕС поради проблеми с независимостта на съдебната власт, върховенството на правото, корупцията и организираната престъпност. Неолиберализмът доведе в Европа до пост-политическа ситуация, която започва с процес на недоволство към демократическите институции, изразяващ се в нарастващи нива на политическо въздържание. В нея назрява популисткия момент: израз на комплекс от хетерогенни искания, които не могат да бъдат формулирани единствено като интереси, определени от социални категории.

Западните демокрации се характеризират с политически режим, който е създаден от артикулацията на две различни традиции. От една страна, традицията на политическия либерализъм: върховенство на правото, разделението на властите и защитата на индивидуалните свободи; от друга страна е демократичната тра-

¹⁹ Вж. повече за контра-демократията в: **Розанвалон, Пиер.** *Контрадемократията*. Изток-Запад, 2012.

диция, чиито централни идеи са равенството и народния суверенитет. Те са различни, но се обединяват, поради взаимната борба на либерали и демократи срещу абсолютистските режими. Неолиберализмът, който дълго време подкопаваше демократичната традиция сега се обръща и към либералната традиция като чертае курс на потисничество и зависимост на съдебната власт. Докато кризата на неолиберализма предоставя възможност за създаването на нов хегемонистичен ред, няма гаранция, че този нов ред ще доведе до значителни демократични придобивки и може дори да бъде с авторитарна природа.

След като конструирахме съда в политическото поле, описвайки държавническите, обществените, социални и културни функции, които той има, и след като дефинирахме механизмите, чрез които неолиберализмът се опитва да изтласка силния, независим и справедлив съд, то логично следва да начертаем стратегия, чрез която съдът да се превърне в основен двигател за налагане на върховенството на правото.

В своята книга „За левия популизъм“ френската изследователка Шантал Муф казва, че е *„възможно е да се стигне до трансформация на съществуващ хегемонистичен ред, без да се унищожават либерално-демократичните институции. Решаващият момент е да се установи политическа граница, която да разруши пост-политическия консенсус между център-дясно и център-ляво. Без да се определи противник, хегемонистичната атака не може да започне.“*²⁰

В популистката стратегия за съда аз го конструирам като ангажиран да защитава върховенството на правото и фундаменталните права и свободи на гражданите срещу опитите за посегателства срещу тях от страна на видими и невидими овластени, и легитимирани демократично в една или друга степен, субекти. Механизмите за осъществяване на популистката стратегия за съда са дискурсивни, но те трябва да мобилизират общи афекти в защита на върховенството на правото и справедливостта. Самата Муф казва, че е: *„необходима радикализация на етико-политическите принципи на либерално-демократичния режим – „свобода и равенство за всички“. Това изисква критично обвързване със съществуващите институции. Необходима е радикализация на съществуващите демократични институции, така че принципите на свобода и равенство да ста-*

²⁰ Mouffe, S. *For Left Populism*. Verso, 2018.

нат ефективни в обществените и социални отношения. Това може да се постигне по хегемонен път чрез постоянна критика, която мобилизира символните ресурси на демократичната традиция."

Съдът не е представителна институция, но тя може да изпълнява функции по представителство на обществения интерес. Обществото е разделено и пресечено от властови отношения и антагонизми и съдът играе ключова роля в това да институционализират конфликтното пространство. Това, от което се нуждае съдът е дискурсивно пространство, собствена идеологическа визия за мястото му в обществото и за функциите, които осъществява. Съдът трябва да върне статуса на гражданина, изместен от статуса на потребителя и по този начин да радикализира демокрацията.

Популизмът не е непременно негативна тенденция в демократичните общества. Той е признак, че съществуват съпротивителни сили в гражданското общество, генерирани от мнозинството граждани, губещи от неолибералната глобализация, концентрацията на капитал в глобален финансов елит и новите форми на потисничество. Представителните институции и политиката е поставена на колене, националната държава има слаби сили за противопоставяне, а икономиката не създава благоденствие за трудещия се човек. На този фон, общественото пространство е пронизано от атака на върховенството на правото, която заплашва основните права и свободи на гражданина. Ние имаме нужда от осъзнат съд, който, като носител на привилегиите и задължението, да отстоява правовия ред, да се позиционира в пространството като активен фактор, действащ в посока радикализиране на демокрацията чрез пряко изпълнение на идеалите за свобода и равенство. Популистката стратегия е подходящ механизъм, чрез който съдът може да се въоръжи с необходимата му подкрепа в предстоящата битка за общество.

Популистката тактика – конкретните способности, чрез които съдът да общува с гражданите, са контекстуално зависими. Те биха били различни в различните общества и държави. Начертаването на популистка тактика би трябвало да бъде резултат на дейността на специалисти, интелектуалци и общественици, които да работят заедно с магистратите. Но тази стъпка към реализирането на популистка тактика би могла възможна единствено, ако споделено разбиране и осъзнаване за теоретичната възможност на приемането на популистка стратегия за съда. Теза, която, надявам се успях частично да аргументирам в текста и теза, която следва да бъде дискутирана широко.

Използвана литература:

Бурдийо, П. *Поleta на духа. Т.1.* / П. Бурдийо. - София: Изток-Запад, 2012.

Клайн, Нейоми. *Шоковата доктрина: Възходът на капитализма на бедствията* / Нейоми Клайн: Изток-Запад, 2011. – 696 р.

Народно събрание на Р България. *Конституция на Република България*. <<https://www.parliament.bg/bg/const>>.

Розанвалон, Пиер. *Контрадемократията* / Пиер Розанвалон: Изток-Запад, 2012.

Althusser, L. *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatus* / L. Althusser: Verso Publishing, 2014.

Berman, H. J. *Law and Revolution* / H. J. Berman: Harvard University Press, 1983. - 672 p.

Buttigieg, Joseph A, ed. *Prison notebooks* / Ed. by Joseph A. Buttigieg. - New York City: Columbia University Press, 1992.

Chomsky, N. *Requiem of the American Dream: Ten Principles of Concentration of Wealth & Power* / N. Chomsky: Seven Stories Press, 2017.

Crouch, C. *The strange non-death of neoliberalism* / C. Crouch: Verso Publishing, 2014.

Dworkin, R. *Law's Empire* / R. Dworkin: Harvard University Press, 1986.

Grewal, J. D, J. Purdy. *Law and Neoliberalism* / J. D. Grewal, J. Purdy // *Law and Contemporary Problems*, 77:1, 2014, №4, p.1-23. <<https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol77/iss4/1>>.

Grever, H. P. *Judges Against Justice: When the Rule of Law is Under Attack* / H. P. Grever. - Berlin-Hidelberg: Springer, 2014.

Harvey, D. *A Brief History of Neoliberalism* / David Harvey: Oxford University Press, 2007.

Mariani, P. Overview: Law, Order, and Neoliberalism / P. Mariani // *Social Justice* [online], 28, 2001, №3, p. 1-3. <<https://www.socialjusticejournal.org/SJEdits/85Edit.html>>.

Martinez, E. , A. Garcia. *What is Neoliberalism? A Brief Definition for Activists.* - / Elizabeth Martinez, Arnolando Garcia . - Routledge, 1998.

Mouffe, S. *For Left Populism.* / S. Mouffe: Verso, 2018, 112 p.

Ward, Y. *An Introduction to Critical Legal Theory* / Y. Ward: Routledge-Cavendish, 1998.

Образование, учене, бъдеще. Или за нуждата от смяна на перспективата

Стефан Георгиев

1. За какво е този текст – осмисляне на нуждата от образование и непрестанно учене

Една от основните теми, за която винаги се е говорило и продължава да се говори като за приоритет, това е образованието. Бих казал, нещо обичайно, особено в контекста на „бъдещето на нашите деца“ и значимостта на образованието като ценност. Образование-то често е и клише в устите на политици, общественици, представители на бизнеса, експерти. Разговорът често се фокусира върху множеството кризи в този сектор у нас – ниските възнаграждения, невъзможността или неумението за „производство“ на достатъчно квалифицирани кадри за пазара на труда, или пък неподходящите творби по български език и литература в основния и средния курс на образование. Контекстите са различни, но в основата на посланието винаги стои значимостта на образованието – нашето и на децата ни, и фактът, че нещо не е както трябва. Нещо е счупено.

Аз си мисля, обаче, че този разговор всъщност в повечето случаи не се случва по същество. Той е пропит от фалшиви представи, а фокусът е изместен. Ето защо, този текст си поставя за задача да разгледа значимостта на образованието в по-различна перспектива и дори да разшири предмета на разговор, а именно: да покани читателя да преосмисли ролята на образованието и да погледне отвъд традиционните дебати по този въпрос; да постави на масата залога за значимостта на образованието, но извън обичайното надскачане за кадрите, пазара на труда и изучаваните стихотворения в девети клас; да разкаже и какви са тенденциите и какво може да се случи в близкото бъдеще през следващите десетина години, и как образованието се отнася към тези динамични процеси; и не на последно място, да отвори и разшири дефинициите, а именно – какви са смислите, говорейки за образование и учене и какви са отликите между тях.

Нещо повече, през последните години много организации от неправителствения и бизнес сектор се впуснаха в поредица от анализи и прогнози за това какво е състоянието на сектора, какви са прогнозите и какво трябва да се направи. Отчетливо личи, обаче,

че в повечето случаи тези прогнози говорят от дясна либерална перспектива и промотират навлизането на частни агенти в полето на образованието и ученето. Последствията от това не са толкова незначителни. Тук, обаче, тесктът ще се опита да представи на читателя една по-прогресивна представа за ролята на образованието и ученето, представа, която практически не се артикулира в българския публичен дискурс, въпреки наличните основания за това.

Текстът би изпълнил своята заявка, ако допринесе за по-отворен и съдържателен разговор за това какви следва да са трансформациите по отношение на ученето и образованието, и ако спомогне за внасяне на аргументи в подкрепа на тезата, че този сектор следва да се промени колкото може по-скоро. Провокацията, обаче, се състои в това, че общото говорене за посоката се задава без компаси и без анализ на случващото се в глобален план. А това е дефект в зародиш. Нужни са ни анализ, преосмисляне и съгласие за последващи действия, а те при всички положения следва да съдържат ключовата дума „промяна“.

2. Какво е ученето и образованието

Всъщност, преди да изложи основните аргументи какво ни предстои, когато говорим и мислим за образование и учене и защо думата „промяна“ е толкова значима, следва да направя кратко отклонение поради нуждата от дефиниране на нещо толкова ясно и подразбиращо се, до степен, че често не се замисляме какво влагаме в думите образование и учене.

Без съмнение, **образованието е процес** на заучаване, придобиване и осмисляне на знания, умения, набор от отношения и нагласи, развиване на разбирания, формулиране на ценности и практики. Ключовата дума в това изречение е „процес“. Често в нашата реалност, говорейки за образование сме склонни автоматично да реферираме не към процеса, а към „системата на образование“, и тук е важно да бъде направено същественото разграничение.

Системата на образование, или образователната система¹, е наборът от структури и институции, чиято функция е да организират процеса на образование. В България (а и в повечето Европейски и Западни страни), тази структура е идентична или сходна и се със-

¹ Също така „Системата на формално образование“

тои от: предучилищно (ранно), училищно (начално и основно), гимназиално (общо или профилирано), висше (бакалавър, магистър, доктор) и обучение и образование за възрастни (продължаващо)². Системата на образование в България е призната и легитимна, тя обичайно издава диплома или свидетелство, удостоверяващо придобития набор от знания, умения и компетенции, а неизменна част от тази система са българските педагози - учители и преподаватели, които допринасят за изграждане на учебните резултати в процеса на образование, където тяхна основна функция следва да бъде подпомагане на самия процес.

Ученето, от своя страна, често се припознава като синоним на образованието, но в същото време е нужно да се поясни, че това понятие е по-широко по обхват. Под учене обикновено разбираме отново процеса на придобиване на нови знания, умения и отношения към света, но това може да се случва и извън занималнята в детската градина, класната стая или университетската аудитория. В този смисъл, в контекста на Европейските политики в тази сфера³, ученето обикновено се класифицира на формално (като част от системата на образование, описана по-горе), неформално (извън системата на образование, но все пак структурирана и доброволна форма, водеща до учебен резултат) и информално (или самостоятелно⁴).

Всички уточнения бяха нужни, защото този текст визира както процесите, свързани с образование и учене, така и самата система, като понякога те се припокриват, а понякога зависят едни от други. Живеейки в първата половина на ХХІ век, е нужно да правим разграничение и да отчитаме особеностите, които понякога остават под повърхността. Именно това често е и причината да водим разговора за образованието не по същество, а по-скоро използвайки интуиции, заучени фрази или дори неверни клишета. Тази уговорка е важна и поради следната основна причина: отговор на въпроса какъв е смисълът от образованието и ученето? Често напоследък

² Система на българското образование: <https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/organisation-education-system-and-its-structure-12_bg>

³ Призната класификация, част от Препоръките на Съвета на ЕС от 20.12.2012 г. относно валидирането на неформално и самостоятелно учене, публикувани в „Официален вестник на Европейския съюз“, С 398, 22.12.2012. <[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012H1222\(01\)&from=CS](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012H1222(01)&from=CS)>

⁴ От години имам лични съпротиви, свързани с термина „самостоятелно“, тъй като ежедневно учене, свързано с работа, семейство или свободно време, много по-често е групов и социален, а не самостоятелен процес (с изключение на четенето на литература). Официалният превод на тези документи привнася излишен индивидуализъм, който не е свързан с обективните процеси в реалността.

този отговор минава само през клишето за „подготовката на кадри за пазара на труда и нуждите на бизнеса“. Аз бих казал, че тази икономизирана представа, е крайно непълна и донякъде изкривена. Според мен, смисълът от образованието и ученето през XXI век е да подготви всеки индивид, живеещ в дадена социална общност (или общество) за бъдещето. Това със сигурност включва неговата професионална реализация, но редом до нея стоят равносилно социалното израстване, гражданско участие и автономия, ценностно обусловени поведения и практики, културни модели и идентичности. Всичко това е част от образователните процеси.

Поканата към читателя е да погледне комплексно към тези процеси, които се отличават и същевременно се допълват, и на следващо място - да осмислим заедно по критичен начин какво е състоянието на този сектор сега и как би изглеждал той след, примерно 10 или 15 години. Последното, за огромно съжаление, има опасност да не зависи от това какви са реалностите в средата на века. Тази опасност може би е една от най-големите пред България и затова си струва да се пише и говори за нея.

3. Защо е нужен разговор за бъдещето на ученето и образованието

Да, често говорим за образованието и ученето като ценност. От политическия елит до семейната вечеря това се повтаря до втръсване. Още по-често го изказваме като мотивация или пък оправдание за даден личен или групов успех или провал. Често изхождаме от опита си в училище или гимназията и този опит определя какво бихме искали (или неискали) да научим или направим.

Истината е, че все още голяма част от нас битуват с едно статично разбиране за ползите и вредите, които ни носят образованието и учението. Като казвам статично, имам точно това предвид. За повечето от нас образованието е времеви диапазон, период от младостта, част от ранната биография, необходимо прекарано време. То започва и приключва в точно определени времеви граници – ние прохождаме в системата по време на детската градина и приключваме този път в гимназията или университета. Точка. След това не се случва много, свързано с ученето. Нали сме го минали вече този период (с всичките му хубави и лоши моменти), за какво ни е да учим още?

Тази линейна представа, обаче, не работи вече, дори и да е имала своите основания преди няколко десетилетия. Просто светът вече е различен.

За добро или лошо живеем в такава реалност, в която технологичният прогрес е водещ двигател и носител на промяната. Днес новите технологии определят дневни редове (на микро или глобално равнище) и формират навиците ни, за което често не си даваме сметка. Общото ни битие, държавно устройство и преди всичко начина, по който вземаме решения зависят все повече от технологиите около нас. Няма значение дали говорим за решението как ще прекараме свободното си време в края на седмицата, или пък вземаме отношение към даден закон или нормативна уредба.

Апропо, технологиите винаги са изпреварвали законодателството. Няма как да бъде и по друг начин. Просто скоростта, с която измисляме нови неща, е много по-голяма от тази, с която успяваме да им намерим правилното място и да ги отрегулируваме. Така е било винаги – първо решаваме да измислим нещо и едва след това сядаме да пишем закони за него. Не че този процес е централизиран или че го правим нарочно (чрез съзнателни решения), просто по този модел работи спонтанната човешка изобретателност, която трябва да си кажем, че е по-бърза.

Примерите винаги са били и винаги ще бъдат около нас. Нима сме имали нужда от Закон за движение по пътищата преди масовото производство на лични автомобили; нима Закон за радио и телевизия ни е бил нужен преди да си имаме радио или телевизор; нима АСТА беше възможно преди навлизането на интернет в домовете ни; нима GDPR политиките бяха нужни преди бумът на социалните мрежи и електронната комуникация. Няма нужда да продължавам. Факт е, че технологията ще ни залива и ние ще трябва да се справяме с нейната ежедневна употреба и последствията от същата тази употреба. И да, нужно е да си кажем, че този процес акселерира.

Опасявам се обаче, че редом до законодателство следва да сложим и образованието. Всъщност реалността показва, че това, което възприемаме за конвенционално образование в общия случай се движи поне с няколко поколения зад най-новия технологичен тренд. И пак, трудно е да си представим, че може да се случи по различен начин. Защото всяка образователна система е тромава – някои повече, други по-малко, просто защото е система. Да, но може би трябва да започнем да мислим за нея по различен начин. А трябва, защото май нямаме голям избор.

Влезте в първата професионална гимназия в средно голям български град, надникнете в кабинета по химия и открийте овехтялата, пожълтяла Менделеева таблица на стената. Хайде сравнете я сега със същата, намираща се на 3 „клика“ с мобилния телефон. Сега си представете усилията на учителя, опитващ се да задържи вниманието на класа към...вехтата схема на стената. Като казах мобилен телефон се сещам, че можете да погледнете и в оборудвания с компютри кабинет, където юношите изучават информационни технологии. В някои училища личните смартфони на учениците са „по-умни“ от компютрите в класната стая. Отново няма смисъл да продължавам. Да, образованието не се изчерпва само с тези негативни примери. Знам, че има и положителни такива. Целта ми, обаче, е да обрисувам тенденции. А те, струва ми се, не са много по-далеч от гореописаното.

Но, в крайна сметка, каква е общата ни представа за образованието и защо е толкова важно да мислим за него в бъдеще време?

Няма да кажа нищо ново с констатацията, че образованието на XIX и XX век е структура, която допринасяше за дисциплинирането на учениците, като част от системата за „безкрайно наблюдение и контрол“⁵. Да, в училищата се заучават основни умения, знания и се придобиват навици, но основна част от функциите са били свързани със захранването на индустриалното производство с кадри. В общи линии образованието на XX век (и особено това в България) предоставя широки общи знания (у нас така известната „богата обща култура“), но учениците са част от предзададена рамка, състояща се от определени ключови дисциплини, неизменна част от образователната система, определен дневен ред, йерархия (както между отношенията ученик – учител, така и говорейки за дисциплините). Всичко това е безпроблемна работеща система за нуждите на едно индустриално, дори и демократично общество.

Проблемът идва, обаче, с неотменимия факт, че XXI век вече е различен. През последните няколко десетилетия светът претърпя грандиозни трансформации. Глобализацията отвори пазарите, и промени архитектурата на световната икономика. Вече едва 25-30 от заетите са в сектора на производство, а всички останали са заети в сферата на услугите. Технологичният напредък и неговото ускорение са безспорни и примерите по-горе го показват красноречиво.

⁵ Фуко М. Надзор и наказание: Раждането на затвора. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1998.

Но този напредък се движи паралелно и с ускорения процес на създаване на ново знание. Знание, чийто обем днес е немислимо и няма как да бъде преподадено, в което и да е училище или университет.

Развитието на интернет и социалните мрежи са просто допълнителен ракурс, който дооформя цялостната картина. А тя се характеризира с: падане на границите между държави и индивиди, огромни масиви информация, достъпна за всички, възможности за самоорганизация и по-бързи реакции на общности и групи, спрямо политики и събития, в крайна сметка – промяна в начина на развитие на цялата човешка цивилизация.

Нещо повече – в професионален план разликите за всеки индивид от западния свят са драматични. Ако през XX век беше възможно и по-скоро нормално един човек да завърши образование и да прекара живота си на едно и също работно място, това започна да се променя още в края на предходното столетие. През последните десетилетия стана абсолютно възможно човек да смени не само работата си, но и мястото, където живее. Това, което ни очаква пре XXI век по всяка вероятност е не само смяна на работното място и хабитата, но цялостна трансформация на професиите и респективно, на необходимите знания, умения, нагласи, компетенции. А това изисква по-висока степен на адаптивност, гъвкавост, нелинеарно мислене, аналитични умения и умения за бързо вземане на важни решения и справяне с проблеми.

В своя „Ното деус: Кратка история на бъдещето“ известният историк Ювал Ноа Харари⁶ твърди, че в средата на XXI век ще бъдем в ситуация, където човек ще трябва изцяло да пресъздава себе си няколко пъти в рамките на своя живот – това означава не просто промяна на работата, но и на професията, хабитат, социална среда. Няколко пъти за един живот. Неговата хипотеза е, че с напредъка на Индустрия 4.0 и изкуствения интелект, отделният човек ще бъде свидетел на многократно изчезване на различни професии, което би го поставило в следната хипотеза: представете си завършил инженер, следва да се преквалифицира в нещо ново, за да може да работи, но докато се подготвя за втората си професия, новият занаят вече е автоматизиран, следователно недостъпен за хора. Изходът е нова преквалификация с надеждата този път работното място да поизчака поне малко. После още веднъж.

Сега си представете социалните, политически и психически последиствия от тези процеси. Представете си как работи една демо-

⁶ Харари, Ювал Ноа. *Ното Деус: Кратка история на бъдещето*. Изток-Запад, 2018.

крация в такава среда. Представете си стреса за всеки един човек. Представете си отношенията гражданинско общество – власт. А отношенията бизнес – работници?

Да, всичко това няма да се случи моментално за един ден или месец и със сигурност знаем, че няма да се случи догодина. Но това не отменя реалистичността на една такава тенденция, която вече се забелязва. Ще кажете, „Дори и така да е, къде е България, ние сме толкова изостанали, че това няма да ни засегне дори“. Истината е, че дори няма да ни питат. Както обикновено.

На фона на всичко това, търсенето на посока и отговори е естествено. А те без съмнение се коренят в бъдещата философия и концепцията ни за ученето и образованието.

Преди обаче да се опитам бегло да ги очертая, здравият разум повелява да обърнем поглед към днешната реалност. А днешната реалност по всички личи е далеч от апокалиптичните визии за изцяло автоматизиран пазар на труда или пък машинно учене, описани по-горе. Образованието ни днес изглежда по-скоро в застой, а някои биха казали в колапс.

4. Нашите реалности – Образованието в България

Описанието на сегашното състояние е неизбежно по необходимост. А тази нужда идва от идеята, че трудно може да се мисли промяната, ако актуалната картина е неясна.

Може би първия основен момент, на който си струва да се обърне внимание, и без който системата няма как да съществува, е темата за финансирането. Няма да е изненада за никого факта, че държавата ни не е сред най-щедрите, когато опре до преразпределяне на държавни средства. Това важи с пълна сила за образованието. Въпреки че през последната година са налице предприети стъпки в посока по-големи инвестиции в сектора, то страната ни остава изостанала по редица показатели. Достатъчно е само да се погледне общата статистика за страните от ЕС, за да се види проста закономерност, а тя е че обикновено България е на опашката. Парите от за системата на образование за 2019 година ще бъдат отново около 3,6% от БВП за втора поредна година, което е над 4 млрд. лв.

В същото време, разходите за образование в останалите държави от ЕС обикновено са значително по-високи. По данни на Евростат за 2016 година България заделя най-малко средства за сектор образова-

ние, заедно с Ирландия (респективно 3,4% и 3,3% от БВП), докато средния дял за ЕС28 е 4,7. В другия край на таблиците се нареждат страни като Дания (6,9%), Швеция (6,6%), Белгия (6,4%), Финландия (6,1%)⁷.

Нещо повече, според Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD), средните годишни разходи за един ученик на възраст между 6 и 15 г. в България са по-малко от всяка друга страна, член на ЕС⁸. И това въпреки делегираните бюджети в сектора. Встрани от това, заплатите на българските учители, спрямо БВП на глава от населението, са отново сред най-ниските в ЕС⁹, като добавим и факта, че БВП на глава от населението не е никак висок, картината е ясна.

Разликите са очевидни и говорят много за това дали образователните политики са приоритет на останалите страни членки на ЕС, като тук става дума изключително за държавните пари, вложени в сектора. Да, от цитираните числа само отделен ракурс представлява възнагражданието на учителите в сектора, което е ниско и това не е тайна за никого. И да, властта дава заявка за повишаване на доходите през 2019, но дали това е достатъчно? Друг е въпросът дали повишаването на доходите в сектора ще бъде системна политика. Ако съдя по декларираното от управляващите, едва ли. По-скоро повишаването на доходите се случва на парче след парче, пардон – на сектор след сектор. Аз поне не виждам системност. А като че ли безспорен факт е, че възнагражденията в сектора следва да се повишат.

Често приоритетите и индикаторите в нашето образование са видими и от редицата текущи стратегически документи. Пример за това е Проектобюджетът за 2019 г. От него е видимо как властта залага на пример: увеличаване дела на обхванатите от ранното образование (от 87% за 2019 до над 90% за 2021 г.), или пък намаляване дела на преждевременно напусналите (от 12,2% сега, до под 11% за 2021 г.), или пък увеличаване на дела на участващите в образование или обучение хора между 25 и 64 години, обърнете внимание от 3,2% за 2019 до 5% през 2020 г.¹⁰. От тези числа, обаче, прозират две очевидни истини – все още се борим със значими дялове на неграмотност и отпадане, като в същото време хората, участващи в някакви форми на учене след формал-

⁷ Данни на Евростат за разходи в образованието като процент от БВП за 2016 г.: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Government_expenditure_on_education>

⁸ Доклад на PISA от 2015 г., с. 186:

<https://read.oecd-ilibrary.org/education/pisa-2015-results-volume-ii_9789264267510-en#page188>

⁹ Пак там, с. 195.

¹⁰ Проектобюджет за 2019 г. и актуализирана бюджетна прогноза за 2020 и 2021 г. в програмен формат на сайта на Министерство на образованието и науката: <<https://www.mon.bg/bg/67>>

ното излизане от системата, са изключително малко. Данните показват и слабия прогрес през целите, които самата държава си поставя през споменатите индикатори за единица време.

На последно място, ролята на т.нар. „делегирани бюджети“. През последното десетилетие образованието се „облажи“ благодарение на въведената реформа във философията на финансиране на школата. За тази либерална реформа следва да се напише отделна монография и ограниченията на настоящия текст не позволяват задълбочен анализ. Неизбежно и важно е да направим, обаче, обобщение и сбита оценка. Въвеждането на този „състезателен“ елемент, при който училищата се конкурират в процеса на привличане на ученици, само за десет години се превърна в счетоводно сметкаджийство. Все едно не се реализираше политика, отнасяща се пряко до следващото поколение българи и тяхното бъдеще, а се правеше сметка за капацитета на някоя птицеферма и наличните пилци на квадратен метър. Тази философия доведе много бързо до фиктивни бройки ученици, изкуствено завишени оценки, празни класни стаи, фалшифициране на подписи и присъствия, влоши отношението на учениците към учителите, привнесе излишен меркантилизъм в образователния мениджмънт и, в крайна сметка, доведе до по-ниско качество. А ниското качество се мери през постигнатите резултати, среден успех, последваща реализация, но и през достъпа до образование, мотивацията за учене, адекватността на агентите в системата.

Едва ли, на фона на всичко това, е изненада, че в малките населени места, понеже децата са по-малко, бюджетите падат, последвани и от заплатите. Добавете и ламтежа за затваряне на училищата в малките селища (наричано често „оптимизиране“, или „реформа“), защото не са икономически ефективни. А затварянето на тези училища автоматично води до обезлюдяване на цели общини. Кое младо семейство ще се засели и живее в селище, където няма никакво училище (какво остава за добре работещо такова), а най-близкото е на километри. В големия град е по-сигурно. Ето ви обезлюдени райони и демографски пустини.

Общо взето описаното в горните редове не е позитивен разказ за настоящето и бъдещето на българското училище и образование. Но може би уточнението, че все пак говорим само за сферата на формалното учене, е важна. Кое е повод да хвърлим кратък взор към „добрите практики“ и чуждите реалности, с които често сме обсипвани от медиите и експертите.

5. Чуждите реалности като контрапункт: случаят Финландия

А чуждите реалности отвъд границите на родината като цяло се развиват – някои повече, някои по-малко. Да, знам, че често се възмушаваме от поредното сравнение с... когото и да е. Нямамо нужда, не било релевантно, контекстът бил различен. Да, така е. Проблемът, обаче, е сериозен, когато решим, че сме си самодостатъчни, че няма нужда да поглеждаме отвъд нашето си, привидно подредено огнище, домакинство, регион, татковина. И тук често, когато експертите започнат да дават примери за успели сектори от чужбина, един неотменно се отличава, щом заговорим за образованието – Финландската образователна система. Няма проблем да си кажем няколко изречения за нея, но нека те този път да са цели изречения, а не фрагменти.

Да, финландската система се определя като първенец от PISA¹¹, и от редица други класации и изследвания¹². Да, финландските деца се определят като най-четящите; и да, те имат най-много знания за света; най-малко време, прекарано в училище и т.н. Репортажите и статиите в интернет за Финландия са купища. Част от тях, в комбинация с данните от международната статистика, дават отговор на въпроса защо, който е и изключително важен за целите на този текст.

Често, описвайки финландската образователна система, редица статии цитират основните принципи, които, въведени в практика, са превърнали финландското училище в толкова модерна институция. Сред тези принципи са равенството, практичност на знанието, модерен подход, самостоятелност, право на избор и др. Факт е, че тези принципи са пряко свързани с подхода и философията на педагогическия процес, който е значително различен от образованието и нас. Има и нещо друго, обаче, което често се пропуска – моделът на финансиране. Няколко факта правят впечателни и те отличават този модел от системата в България.

На първо място, всички училища в скандинавската държава са безплатни, като родителите не плащат нито за храната на децата си, нито транспорта до школото, нито пособията, нито самото посещение. Всички разходи се поемат от бюджета за образование, като всякакви искания за доплащания или даване на пари от родителите са

¹¹ PISA (Programme for International Student Assessment) е всъщност международно изследване за оценка на постиженията на учениците. Самото изследване е част от дейността на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD).

¹² Апропо, показателите на PISA нареждат Финландия много близо до системата в Естония, но като цяло и двете страни споделят сходни политики, така че примерът е еднакво релевантен.

забранени. Това осигурява безпрепятствен достъп дори и за децата, идващи от най-бедните и уязвими семейства. Социалният статус на родителите не е от значение, всяко дете е равно със съучениците си.

На следващо място, практически всички училища във Финландия са държавни (общински). Издръжката на училището минава през централния бюджет, за което финландците плащат данъци, трудно съизмерими с тези на българите, но това гарантира солидарен достъп, както и достатъчно средства. Тук следва да се добави и че по този начин държавата контролира образователния процес, без да делегира тези функции на частни агенти.

Не на последно място, статусът на учителят. Финландският учител получава възнаграждение, което е над средното за страната¹³, като по този начин му отрежда социален статус, близък до лекари и адвокати, нещо съвсем отличително, в сравнение с България. Тази държавна политика автоматично води до повишаване на качеството на образователния процес и влияе рязко на мотивацията на самия учител. Секторът на образование се ползва от най-мотивираните, вдъхновени и подготвени педагози, а конкуренцията за учителското място е невъобразима – за всяка една позиция се състезават поне 10 кандидата.

Финландският случай е повече от красноречив. Нашата нужда е донякъде сходна, но и коренно различна, защото сме влезли в непревигираната роля на вечно догонващи. Друг е въпросът „догонващи какво?“. Иначе разкажат за прекрасното слънчево финландско (или, впрочем, което и да е скандинавско) училище е повече от трогателно, а мрежата е пълна с подобни истории. Примерът е ценен, защото той ни показва какви са отликите на структурно и на системно ниво, нещо, което често ни убягва. А те се коренят в това, че редом до смяна на подходи и принципите на преподаване, стои и силната държавна финансова подкрепа, без която тези принципи не биха били цялостно приложими.

6. Нужда от политики около неформалното и самостоятелно учене

Разговорът за политиките в сферата на образованието често, обаче, подминава една изключително съществена част от процесите, които са вече незаобиколим фактор. Става въпрос за политиките и практиките, свързани с неформалното и самостоятелно учене. Отдавна вече не жи-

¹³ По различни данни между 2500 и 5000 евро на месец

веем в епоха, където единственият източник на знания и умения са училищата и университетите. Все повече хора имат възможност да се включат в допълнителни или паралелни форми на учене и това е индикатор за прогрес, който понякога остава встрани от мирогледа на властта и политическия елит, а е непознат за голяма част от нашето население.

На терена функционират все повече агенти, които използват различни и разнообразни практики, свързани с неформалното учене, а в същото време ресурсите и каналите, достъпни за всеки индивид, посредством технологичния напредък и интернет, са се умножили хилядократно само за последните няколко десетилетия. Днес млади и по-възрастни (за съжаление преди всичко от по-големите населени места) имат редица възможности да членуват в неправителствени организации, младежки клубове и сдружения, да участват и да допринасят със своя труд като доброволци, като в същото време придобиват нови знания и умения. Днес всеки може да трупва компетенции, които не е имал възможност да придобие в училище или в университета. Едни 15 минути с помощта на гугъл могат да разкрият безбройни възможности за семинари, тренинг курсове, обучителни форми – част от тях безплатни за определени целеви групи.

Може би най-значимият пример за нашето време е европейската пан-програма Еразъм+, която за текущата финансова рамка оперира с бюджет от близо 15 милиарда евро, а за идния програмен период се очаква този бюджет да се удвои до 30 милиарда евро¹⁴. Встрани от това са хилядите по-малки възможности за организиране и провеждане на неформални образователни активности, включително професионални обучения на персонала и служителите на бизнеса, целящи повишаване на квалификацията.

Нещо повече, днес повече от всякога, всеки един човек, имащ достъп до интернет, има възможност да се самообразова и да изследва до вчера непознати сфери на знанието. Тази трансформация е толкова грандиозна, че все още е трудно да я осмислим. Въпреки това, може би следва да уточня, че до преди две години и по този показател, според европейската статистика¹⁵, България е на опашката. Но тенденциите са ясни, а промените свръх динамични.

¹⁴ Вж: **European Commission**. Erasmus+ Programme Guide. <https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/programme-guide/part-a/what-is-the-budget_en>; EU Budget Commission Proposes to Double Funding for Erasmus Programme. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3948_en.htm> .

¹⁵ Виж тук: **Eurostat**. Archive Access and Use Statistics – Households and Individuals. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Internet_access_and_use_statistics_-_households_and_individuals&olidid=379591>.

Само до преди две или три десетилетия научаването на нови факти или проверката на нещо научено беше свързано с ровенето в енциклопедии и справочници, търсенето на литература, или в общия случай - ходене до близката градска или университетска библиотека. С други думи, достъпът до знанието се измерваше във време – часове, дни, седмици. Днес всичко това е концентрирано във възможностите, които предоставят няколко „клика“ от личния компютър или мобилен телефон. Днес предизвикателството е по-скоро свързано с намирането на точната и нужна информация, сред океан от източници. А процесът на технологичен напредък и иновациите в тази сфера продължават да акселерират. Можем само да спекулираме как ще изглежда този достъп примерно след 5-6 години.

Всичко това идва да покаже нещо, за което се говори поне от десетилетие в различни среди – нуждата от държавно призната и контролирана система за валидиране на учебните резултати, придобити през неформално и самостоятелно учене. С други думи, би следвало да има държавно признат орган и изработен механизъм, който може да провери дали човек притежава определени компетенции (знания, умения) и след това да сертифицира този факт по легитимен начин. Това би улеснило в значителна степен повишаването на квалификацията на хиляди хора, които имат странични занимания, преминали са обучителен курс или просто имат за хоби, да речем дърводелството или готвенето. Описаното дава възможност за доказване на допълнителни занаяти, професионални качества и личен потенциал.

Такава система функционира в редица европейски страни, като процесът се случва с различна динамика и по различен начин в зависимост от националните контексти. Положителни примери в тази посока са скандинавските страни, Франция, Великобритания. За пореден път няма нужда да измисляме топлата вода. Можем просто да използваме добрите практики. Едно е сигурно обаче. Нужна ни е система за признаване на ученето, което отдавна е излязло извън пределите на системата на формално образование. Ако има нещо друго сигурно, то това безспорно е, че неформалното и самостоятелно учене са част от бъдещето на образованието.

7. Поредното предизвикателство – ниски дялове на хората, въввлечени в учене

По-горе стана дума за това, че значително малка част от пълно-летното население е мотивирано да участва в каквато и да е форма на продължаващо учене след като завърши гимназия или университет. А тази практика е от изключително значение в наши дни. Технологичната трансформация, както и глобалното икономическо развитие все по-често ще дишат във врата ни. Може още да не сме стигнали до етапа, в който голяма част от професиите ще бъдат автоматизирани и това ще превърне милиони работещи в безработни, но процесите са ясни. Дори и да не разсъждаваме в посоката на роботизация и доминация на изкуствения интелект (ИИ), заменящ работната ръка, достатъчно е да се огледаме, за да видим, че светът се променя по-бързо от очакваното. Всъщност, той се променя толкова бързо, че не можем да си позволим да стоим на едно място, в очакване да се случи нещо позитивно.

Едно от решенията на това предизвикателство е непрестанното учене и търсене на допълнителни възможности за преквалификация и трупане на нови знания, умения, компетенции. А това, както стана ясно, не е толкова трудно постижимо, защото има много възможности, особено в полето на неформалното и самостоятелно учене. Нещо повече, през последните десетилетия беше развита цялостна доктрина около нуждите от непрестанно учене. Това е концепцията за Учение през целия живот – идеята, че човек непрестанно, доброволно и мотивирано е готов да търси възможности за придобиване на нови компетенции, знания и умения. България, както и останалите европейски страни, дори разработват стратегически документи в унисон с тази концепция¹⁶.

Дори бърз поглед към статистиката ще даде ясен ориентир, че картината у нас е далеч от позитивна. Според Националната ни стратегия за Учение през целия живот 2014–2020, делът на хората у нас, ангажирани в подобни дейности е изключително малък. Целта на държавата, в партньорство с третия сектор и бизнеса, е да успее към 2020 г. да достигне заветните 5% от населението (между 24 и 64), които са въввлечени в подобни активности. С други думи, българите не са много заинтересовани от това да търсят или раз-

¹⁶ Виж тук: **Портал за обществени консултации**. Национална стратегия за учене през целия живот 2014–2020. < <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=880>>.

виват нови знания и умения. Тази констатация се потвърждава и от европейската статистика¹⁷ – едва 2,3 на сто от нашите сънародници са въввлечени в подобен тип дейност към края на 2017 г. Първенци отново са скандинавските държави с около 25 - 30%, а средният дял за ЕС е близо 11 на сто, или 4 пъти над този за България.

Може би, все пак, картината не е толкова мрачна за нас.

Ето една моментна снимка, която може да внесе полъх позитивизъм. През юли 2018 година в едно от редовните си национални изследвания на общественото мнение, Агенция Афис попита до каква степен пълнолетното население взема участие в дейности (курсове, обучения и др.), повишаващи тяхната квалификация.

Данните изненадаха със своя оптимизъм. Оказа се, че делът на хората, участващи в подобен тип активности, макар и на декларативно ниво, е по-висок от числата на европейската статистика. Може би българите споделяме известен интерес към откриването на нови знания. Може би програмите с европейски пари все пак дават резултат и човешките ресурси се развиват.

Обезпокоителното, обаче, в тези числа са огромните диспропорции, между населените места, между отделните възрастови групи, между образованите и не дотам образованите. И това е сериозен проблем.

¹⁷ Виж тук: **Eurostat**. Adult Learning Statistics. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Adult_learning_statistics>.

Вие лично преминавате и участвате ли в някаква форма на учене или образование, след като вече сте завършили гимназия и/или университет? в %													
	Населено място					Възраст					Образование		
	Total	София	областен център	друг град	село	18 - 29 г.	30 - 39 г.	40 - 49 г.	50 - 59 г.	60 г. +	Високо	Средно	Основно и по-ниско
Да, и в момента преминавам/ участвам в такава форма	7,2	9,9	10,0	5,0	3,8	26,0	6,7	6,7	4,2	,3	13,3	6,7	,0
Да, преминах/ участвах в близкото минало	13,8	14,7	16,7	14,3	8,7	25,0	27,4	18,9	6,2	2,4	24,4	12,1	4,2
Да, но беше много отдавна	17,3	18,7	18,2	14,0	18,0	7,3	14,5	20,6	20,4	20,2	23,3	17,6	6,4
Не, не съм преминавал и участвал в подобни курсове	56,8	50,1	49,9	62,9	64,5	39,6	45,4	48,5	62,4	72,4	35,9	58,1	83,5
Без отговор	5,0	6,7	5,1	3,7	5,0	2,1	6,0	5,3	6,8	4,7	3,1	5,5	5,8

А през последните години, вие лично, пробвал/а ли сте да развиете ново умение (владеее на чужд език, нов занаят, и др. подобни) самостоятелно (без да посещавате курсове)? в %													
	Населено място					Възраст					Образование		
	Total	София	областен център	друг град	село	18 - 29 г.	30 - 39 г.	40 - 49 г.	50 - 59 г.	60 г. +	Високо	Средно	Основно и по-ниско
Да, пробвал съм и успях	15,2	15,9	19,1	15,4	9,4	36,8	19,1	16,5	11,6	4,0	30,0	12,9	1,9
Да, пробвах, но не много успешно	7,7	13,6	8,2	7,4	4,4	8,2	12,0	13,0	7,8	2,3	10,6	8,1	1,5
Не, не съм	72,1	61,9	68,9	72,0	81,7	51,6	63,1	63,4	74,9	89,8	56,7	73,6	90,1
Без отговор	5,0	8,7	3,8	5,3	4,5	3,4	5,8	7,1	5,7	3,8	2,7	5,4	6,5

Данните се отличават от официалната статистика, което вдъхва доза оптимизъм. Малко над 7 на сто от пълнолетните твърдят, че към онзи момент са участвали в някаква форма на учене, а същевременно 15% твърдят, че в даден момент са успели самостоятелно да придобият ново умение, знание или компетенция. Вглеждайки се, обаче, в по-голяма дълбочина, тези числа подсказват за наличието на един сериозен риск.

Рискът, обаче, както вече казах, е в нарастващите диспропорции. А именно, в това следващите години образованите българи да стават все по-образовани, докато среднистите и тези с ниско образование да не могат да се измъкнат или да затъват в безпросветното блато. Рискът е 50 годишните днес, да се събудят на 60, без да имат реална идея как да избутат последните няколко години от своя стаж преди пенсия и какви ще са доходите им след това. А какво остава за живеещите в селата, чиито образователен опит ще е изостанал с няколко светлинни години зад столичаните и тези от големите градове. Представете си тези нарастващи диспропорции между две групи от населението ни – малцинството от имащи желание и възможности (вкл. финансови) да учат и другите, които нито могат да си позволят, нито

знаят защо изобщо да го правят. Добавете към това и ускоряваща се дигитализация и засилваща се роля на технологиите. Не знам дали 2025 г. изглежда много добре през тази призма.

Следователно, едно огромно усилие следва да се концентрира върху стимулиране на ученето и след приключване на формалния курс на образование и това да адресира всички.

Страната ни има спешна нужда от преоткриване на ученето и създаването на смисъл около този процес. България следва да предприеме конкретни стъпки в посока създаване на условия и практики, които да утвърждават ученето – неформално, самостоятелно или пък формално. Изказаното в предишните страници е достатъчно доказателство за нуждата от действия в тази посока. За съжаление въпросното търсене на смисъл обичайно се случва в други обществено-икономически или културни полета. „Лайфстайл“ културата и консумеризма превърнаха свободното време в запазена територия за хедонизма и безкрайното искане. Имам усещането, че смисълът от учене се е изгубил и все по-малко хора вярват в него, ако изобщо такъв приоритет е съществувал. А той е жизнено важен, ако искаме да бъдем адекватни на това, което предстои.

8. Фалшиви дебати и алтернативните тенденции от последните години

Дори и да си представим за момент общото съгласие, че промяна е нужна, то трябва да хвърлим поглед и към тенденциите за това каква промяна си представяме. С други думи, взор отново към нашата си реалност. Без съмнение полето не е статично, т.е. имаме променящ се контекст. Въпросът е в каква посока. Често в дневния ред на медиите влизат новини, скандали или просто се маркират конкретни случки. През последните години се забелязва една отчетлива тенденция на очертаване алтернатива на традиционното училище, през неконвенционални методи на преподаване. В същото време частните основни и средни училища също допълват пъстрия пейзаж. Какво се вижда на повърхността?

На първо място следва да отбележим един съществен акцент, който за съжаление все по-често измества съдържателния разговор за образованието. Това е ролята на „патриотичното“ или „възпитаващо“ традиционни ценности“ образование. Този дебат през последните години заема все по-значимо място, а покрай него отиват много енергия, въз-

мушение, нерви, че и някой друг министър. Да, само преди по-малко от две години наблюдавахме как един министър на образованието и науката следваше да сдаде поста си покрай поредния скандал, съчетан с комуникационната катастрофа, и всичко това около поредното стихотворение или творба, от падащи от учебника по литература¹⁸.

Обичайно полемиката се разразява по следните въпроси: дали времето за заучаване на въпросното стихче наизуст е достатъчно или не, и дали това следва да се случи в шести или в девети клас. Понякога отпадането на български произведения за сметка на чужди, налива допълнително масло в пламтящите и без друго родителски страсти. Тези дебати, следва да признаем, са чести, и те се случват през аргументативната вълна за „погазване на българщината“, „заличаване на българските традиционни ценности“, „разпадът на националната ни идентичност“. Фейсбук е пълен с подобни постинги, възмутени родители снимат помагалата на децата си и недоумяват как някой иска да изтрие „истинската ни история и корени“. Властта се оправдава и твърди, че няма такова нещо. Експертите обясняват, но гласът им остава нечул. Обичайно обруганата вече промяна се оттегля, но след няколко месеца имаме нов повод за възмущение от сходен порядък.

Личното ми мнение е, че този толкова злъчен и всяващ смут дебат, е един от най-фалшивите и безсмислени, свързани с образованието у нас през последните години. Не ме разбирайте погрешно, нямам нищо против значимостта на родолюбието, патриотизма и възпитаването на ценностни ориентири, свързващи индивида с държавата му. За съжаление този разговор у нас неизбежно минава през тежкия патос на потенциалните жертви (всички ние), които страдат пред преднамерените безобразия на поредния злодей, искащ да подмени историята ни.

Истината е, че светът се променя, а това неминуемо поставя под съмнение и на изпитание нашите идентичности. Процесът е неотменим. Нашата позиция, обаче, е силно реакционерска, изплуваща винаги, когато нещо мило и родно е „под заплахата“ от външна намеса. Дебатът е контрапродуктивен, поляризиращ и заклеймяващ. Всичко това се допълва фоново от демонстрации с шевици, народни носии и хорá, а готовността за защита на традиционните ценности е неотменна част от пейзажа.

¹⁸ Вж.: Премиерът поиска оставката на Тодор Танев заради скандалите с учебните програми. // <https://www.mediapool.bg>, 28.01.2016. <<https://www.mediapool.bg/premierat-poiska-ostavkata-na-todor-tanev-zaradi-skandalite-s-uchebnite-programi-news244831.html>>.

Простете, но това по естествен начин похищава смисления и прагматичен разговор за учебното съдържание на децата днес. Изучаването на български художествени произведения безспорно е важно, но то няма как да допринесе ефективно за уменията, нужни на всички ни в средата на ХХІ век. Този дебат е по-скоро неадекватен и премрежва погледа за вглеждане и разпознаване на значително по-важни тенденции.

Другият паралелен процес, случващ се на диаметрално противоположната плоскост, е фрагментарното модернизирание на образованието. Това включва говоренето за съвременно образование, както и търсенето на алтернативни форми и методики на преподаване. Днес все по-често се организират конференции и форуми, срещащи различни заинтересовани страни, търсещи истината за най-ефективния подход. Междувременно все повече родители предпочитат да насочат децата си към алтернативни школа, където преподаването излиза извън конвенционалните разбирания. Бизнесът също дава идеи в тази посока, искайки повече гъвкавост и кадри, пригодни за нуждите му.

В България през последните години се появило множество школи и подходи, които предлагат алтернативна визия за образование и обучение на деца и юноши. Само кратък преглед може да ни срещне с редица модели, подходи и теории за обучението: Домашно образование и Ънскуулинг¹⁹, методиката Монтесори, Сугестопедия, Демократично образование, Валдорфска педагогика, Глобално образование и др.

Всички те предлагат алтернативни на традиционното училище и иновативни спрямо него подходи на образование и учене. Трябва да си кажем и че в общия случай те идват компенсаторно като реакция срещу липсата на доверие в институционализираната образователна система, която е по-тромава, и често не успява да реагира и откликне на съвременните нужди или представи. Често прилагането на тези модели изискват допълнителни финансови средства, следователно хората, можещи да си ги позволят пък са с по-висок социален статус. Модерното образование се превръща в елитарно, по-трудно достъпно, неразбираемо и чуждо за останалите. Става ексклузивно.

Тук няма да правя анализ на тези алтернативни модели, нито ще оборвам или утвърждавам тяхната кохерентност. Още повече, че самият аз често функционирам като обучител в сферата на нефор-

¹⁹ Идващ от английския израз „Unschooling“ или отучаване от училището

малното учене и заемки от тези модели и теории са част от моята и практиката на колегите ми. Няма как да избягам от тях. Но няма и да вляза в ролята на защитник на иновативните подходи на парче.

Критичният поглед изисква да поставя под съмнение доколко алтернативното училище (независимо от подхода или теорията) може пълноценно да замести конвенционалното? Доколко то може да се превърне в системна алтернатива? Самият аз нямам отговор на този въпрос. Знам, че училището може да взаимодейства принципи и инструменти, които да прилага в класната стая, а и извън нея. Това вече се случва частично и би донесло позитив, ако се прилага по системен начин. Апропо, колкото по-скоро, толкова по-добре.

Това, което обаче ме притеснява, е отново разтварящата се ножица между тези две полета. Особено ако няма никаква системна промяна. Как изглежда отвисоко образователната система, която отчасти е фрагментирана? От едната страна имаме неизчезващата нужда от заучаване наизуст на патриотична литература (явно припозната като ценност), подхранваща неизчерпаемия заряд за гордост от това, че сме българи (припозната като основна функция на образованието ни). На другия полюс се развиват алтернативни школи, предоставящи коренно различна представа за това какъв е светът (променящ се, различен, разнообразен, интересен).

Привидно дилемата има лайфстайл привкус – наречете го както искате: традиционно срещу модерно, селско срещу градско, статукво срещу промяна, минало срещу бъдеще. Но ми се струва, че проблемът е по-машабен, той е структурен и когнитивен. Ако приемем това описание сериозно, трябва да си даден сметка, че става дума за образователни доктрини.

Това са две противоположни схващания относно добавената стойност на образованието – едната е запазване и дори консервиране на идентичности, традиционни ценности и културни атрибути, а другата е фокусирана върху промяна на образованието като процес и нуждата от различни възгледи и практики. Допускам, че противоположни образователни доктрини раждат противоположни продукти. Не оценявам това като добро или лошо. Но си го представете – разрив на общността, бетониране на граници, говорене на различни езици, противоположни представи за (едно общо) бъдеще. Тук имаме нужда от медиана, коректив, разум.

Но също така имаме нужда и от цялостно преосмисляне на функциите на образованието и ученето, преди да е станало прекалено късно.

9. Бъдещето. Смяна на перспективите

През последните години десетки експерти, вероятно много по-компетентни от мен, са се опитвали да поставят ред в тази система и да обяснят кое трябва да се промени на първо място, кое на второ и т.н.

Аз ще се опитам да допринеса към този говор, но изхождайки от предпоставката, че не става въпрос само за образователна система, а и за процес на учене и образование, без да навлизам в технически и експертен жаргон. А комплексността на ученето и образованието мисля, че е неизбежна и дори необходима. Струва ми се, че ако не бъдат предприети спешни мерки за промяна на цялото ни схващане за образованието като процес и система, няма да бъдем достатъчно адекватни за това, което предстои да ни се случи през следващите десетилетия. Ето защо бих заложил на няколко основни принципа, изразяващи така необходимата промяна.

На първо място, това е **финансирането**. Държавата ни, а и суверена, следва да разберат, че недофинансираното образование носи катастрофални последици в краткосрочен, но преди всичко в дългосрочен план. Приоритетното бюджетно финансиране на българското образование би решило поне няколко спешни проблема. От една страна, това са доходите и мотивацията на българските учители, които към настоящия момент недостигат в по-ниските възрастови групи²⁰. Ако не се вземат скоростни мерки за подобряване на материалното положение на преподавателите, само след около 10 години България ще изпитва сериозен недостиг на педагози. Ще се наложи да ги внасяме, или измисляме наново.

В тази връзка държавата следва да преосмисли политиката на делегирани бюджети и да предложи по-работеща система, която излиза отвъд счетоводното мислене и съдържа в себе си философия, обслужваща учебния процес на първо място. Към настоящия момент фокусът е върху задържането на бюджетите, което влияе негативно на цялата система и най-вече на самите ученици.

Не на последно място държавата следва да инвестира достатъчно средства в развиване и усъвършенстване капацитета на педагозите у нас, както и в подновяване на материално-техническа база на българските училища. Учителите имат нужда от допълване на нови знания, умения и компетенции, особено що се отнася до

²⁰ Според различни източници, средната възраст на българските учители е над 50 години.

дигитални умения. Това процес е неизбежен и колкото по-рано започне това, толкова по-добре. За да работи системата ефективно, българският учител би трябвало да усеща подкрепа.

На следващо място българското образование има нужда от **промяна на подхода**. Това със сигурност може да включва изучаване и прилагане на иновативни педагогически подходи, инструменти и практики (дори и сред описаните на предходните страници). Учителите имат нужда да създават условия децата да учат, а не просто да заучават. ХХІ век има нужда много повече от рефлексия и аналитичност, отколкото от рецитиране и повторяемост. А част от подхода включва и промяна на физическата среда (в която се случва ученето), както и на системата от две смени за началните, основните и средни училища.

Българската държава следва да намери експертиза и да финализира изграждането на цялостна система за валидиране на уменията, придобити през неформално и самостоятелно учене. Това е алиби и за повишаване на конкурентоспособността на пазара на труда, но и възможност за намаляване на безработицата и повишаване на доходите за не малка част от българското население. Такива системи работят в много европейски страни и няма нужда да се открива те първа, топлата вода. Важното е тя да е работеща и да бъде прерогатив на държавен орган или институция.

А говорейки за подход, нещо, без което със сигурност няма как да се справим, е стимулиране на продължаващото учене и изграждане на нагласата за учене през целия живот. В тази посока имаме нужда от цялостна промяна на схващането си за ролята на образованието и ученето и тук държавата може да направи не малко. Ученето следва да се стимулира, насърчава и награждава още от ранна възраст, при всяка една възможност. Това вече е въпрос на консенсус, при който родителите имат решаваща роля. Без една такава цялостна трансформация, рискуваме безвъзвратно изоставане, което между другото вече се усеща.

На последно място – България има категорична нужда от **трансформация на дневния ред** в българското образование. Това със сигурност означава преформатиране и преосмисляне на учебните планове и образователните приоритети. Учениците имат неописуема нужда от развитие на нови умения и компетенции.

От години се говори за нуждата от въвеждане по адекватен начин на практически приложимо гражданско образование. Такива стъпки бяха предприети през последната година, но като че ли заявката засега е плаха. Учениците имат все по-голяма нужда от

развиване на знания, свързани със социалните науки – социология, политология, дори публична администрация и управление. Гражданското образование би следвало да включва и възможността за изграждане на умения за критично мислене, което все повече ще се превръща в базисна нужда в епохата на фалшиви новини.

Българското образование реагира със закъснение на технологичните промени, но те едва ли ще забавят своето скоростно развитие заради нас. Нуждата от засилване и развиване на дигитални умения и компетенции никога няма да намалее. Учениците следва да могат да боравят свободно с технологии и това да не бъде санкционирано, а да ги ползват като инструмент за намиране на нужната информация по време на занятия. Защото бъдещето засега се очертава да бъде такова. Изработване на сайтове, програмиране, дигитална комуникация са само част от компетенциите на бъдещето. А паралелно с това имаме нужда от засилено изучаване на чужди езици, където отново изоставаме май.

В епохата на комуникацията все по-важни стават социалните умения и гъвкавостта в общуването. В това число и развитието на межкултурни компетенции. Колективното решаване на проблеми, уменията за ефективно вработване в екип, креативност и нестандартно мислене, управлението на конфликти и умения за общуване са само част от този корпус, който следва да се насърчава и да се изгражда среда за неговото развитие.

Все по-внимателни и фокусирани следва да бъдем към проблемите на околната среда и климатичните промени. Въпреки че в определени политически среди тази проблематика се negliжира, доказателствата за трайните изменения на глобалния климат са налице. От ранна възраст следва да подготвяме децата за това, че те трябва да имат отношение към тези проблеми, а изграденото отношение следва да резултира и в конкретни поведения, щадящи природата, докато все още я има.

Може би най-важното, което училището, учителите, а и ние като общество следва да насърчаваме у младите хора е **компетенцията да учим**. Или казано по друг начин, нагласата, уменията и знанията, необходими за да продължаваме да учим и опознаваме процесите, според които ние самите се образоваме²¹. А това с други думи е уменията човек сам да организира собствения учебен процес, да разби-

²¹ Learning to learn – една от осемте ключови компетенции припознати от Европейската комисия

ра собствените нужди от учене, да преодолява пречките и проблемите, с които се сблъсква в процеса на учене, да избира подходяща стратегия за учене, отчитайки силните и слабите си страни, да умее да рефлектира върху преживяното и постигнатото, да обобщава учебните резултати и да търси начини за тяхното прилагане.

А тази компетенция е толкова ключова, защото вероятно в следващите години и десетилетия ще наблюдаваме все по-резки промени в заобикалящия ни свят. Професии ще изчезват, обществата ще се трансформират, заобикалящата ни среда също. Ще бъдем свидетели на развитието на изкуствен интелект, светът ще се дигитализира все повече и ще се променя пред очите ни. Придобитите знания и умения ще се обезценяват и на тяхно място ще са необходими нови. А компетенцията за учене ще бъде толкова ключова и безценна, защото може да подготви индивидите за своето собствено усъвършенстване, преоткриване, моделиране и непрестанно пресъздаване.

Българската външна политика – изгубена между Изтока и Запада

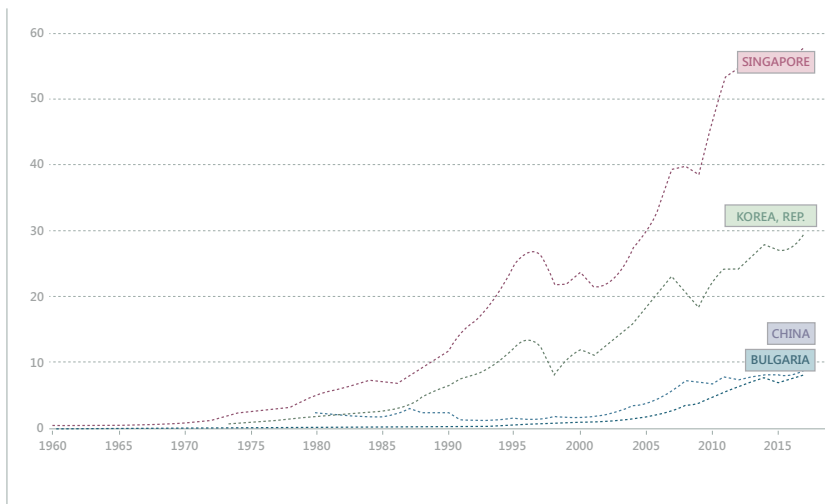
Георги Джартов

През последния век, България рядко е блестяла с далновидна, независима и устойчива външна политика. Изключения като Съединението или спасяването на българските евреи са поводи за преекспонирана гордост по годишнини и чествания, но не са модели за подражание. Това ограничава достъпа ни до глобални идеи, технологии, политики и икономически възможности, което пречи на страната ни да развие пълния си потенциал.

България често е пасивен свидетел на международни процеси и събития, без активно да поема инициативи или да създава политики. Липсата на далновидна външна политика принуждава страната ни да заема догонваща роля, независимо дали трябва да реагира на войни, кризи, зараждането на идеологии, политически сътресения или глобални идеи. Тази естествена пасивна позиция предоставя възможност на други международни актьори да се възползват за сметка на националните ни интереси, дори в редките моменти, когато те са ясно определени. Невъзможността да се планира и развива активно външна политика нерядко води до превръщането на външнополитическите приоритети на чужди страни във вътрешнополитическа реалност у нас.

Ограничените контакти със световната икономика и политика се отразяват негативно на достъпа до технологии, търговски възможности и идеи. Резултатът е, че България традиционно се сравнява със собствените си достижения, без да оценява мащабните промени, които се случват в други части на света. Инцидентни индустриални, търговски или културни успехи са повод за неприкрита гордост, независимо, че те са често свързани с глобални процеси, които удобно се пропускат.

Фигура 1: Въпреки близките стойности през 80-те, българският БВП на глава от населението драстично изостава от световните отличници.

Консервирането на българската представа за света е пагубно за бъдещето развитие на страната, защото ограничава възможностите ни само до тези, които са традиционно достъпни. Решения на проблеми като хроничното технологично изоставане, архаична администрация, прихваната държавност и дори демографския срив са успешно прилагани в други страни и България може да се възползва от тях. Липсата на осъзнато желание да се градят активни контакти с *другите* е една от ключовите характеристики на консервативно и самовглъбено общество, което губи от нереализираните възможности за взаимодействие със света.

Целта на настоящия текст е да аргументира разбирането защо е важно България да води активна външна политика. Вниманието ще бъде насочено към промени, които са малко познати и далечни както от изпълнителната власт, така и от българите. Фокусът ще бъде разглеждането на глобални процеси, които ще засегнат България и в частност китайската инициатива за инфраструктурно свързване на Европа и Азия. Предложеният план за изграждане на Сухоземен икономически пояс и Морски път, които преминават през редица страни в Азия и Европа, ще засегне нашата страна независимо дали ние заемем активна позиция или не. Инициативата „Нов път на коприната“, сама по себе си, не е нито добра, нито лоша, защото подобно бинарно опростяване не може да обхване сложността ѝ.

Съответно и участието (или не) на България трудно може да бъде оценено еднозначно. Липсата на информация, обществен дебат и последователна политика спрямо този проект, обаче, ще накърни нашите интереси, защото не може да очакваме адекватна реакция за инициатива с подобен размах, която не познаваме. Пасивността и липсата на обществена дискусия по този конкретен повод гарантира случването на този мащабен проект в наш ущърб.

Международните отношения традиционно се разглеждат като враждебна среда, в която господстват реалполитически аргументи на силата. Независимо дали военни или икономически, инструментите за влияние над останалите участници определят относителната възможност на страните да извличат изгода. Въпреки че физическите характеристики като територия, достъп до ресурси и население често се определят като водещи предпоставки за относителна тежест в международните отношения, нерядко има и изключения. Държави като Сингапур, Чили, Естония, Тайван, Израел и Австрия са ярки примери, че деятелна роля в световните процеси не се ограничава само от малката територия, население или икономическа мощ. Политическата мобилизация и структуриран подход позволяват дори и на второстепенни играчи да се възползват от външно-политическите възможности, които ние в момента пропускаме.

Традиционно външнополитическите приоритети на България са съсредоточени върху възстановяването на физическия контрол върху „изконни“ земи, останали в пределите на нашите съседи. Историческата и емоционална връзка с тези територии задават рамката на мирогледа ни, който изключва отдалечени и екзотични авантюри. Стремешът за присъединяването на тези територии като че ли изпълва вниманието на българския елит за сметка на света отвъд Балканите.

Частично обяснение защо външните работи са исторически пренебрегвани е характерът на българското общество, което традиционно цени консервативните ценности за сметка на смелите пътешествия. Демографски България е доминирана от селско население (до 1970-е), което е почти винаги в конфликт с търговците, чорбаджиите или колаците, които са единствената възможна връзка със света извън околията. Основните търговски канали се ограничават до 1000 км., а пътешествието до Йерусалим, Виена, Москва или Париж е повод за неприкрита гордост. Липсата на активна външна политика предопределя и пасивната позиция на страната спрямо драстичните промени, които се случват на България през 20-и век и принуждават постепенно

и частично отваряне на кръгозора за света извън Балканския полуостров. Спускането на Желязната завеса в средата на века забавя този процес и изкуствено ограничава потенциалния интерес за света отвъд Социалистическия лагер. България развива океански флот едва през 70-те години на 20 век, а засилените отношения с Азия, Южна Америка и Африка са инцидентни и подчинени на приоритетите и ограниченията на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ).

Международните отношения, дипломатията и външната търговия дори в 21 век остават встрани от националните приоритети, въпреки епохалните технологични промени, които сближават света неимоверно. Изпълнителната власт страда от хронично пристрастяване към гръмки декларативни намерения, обявени по различни официални поводи, които рядко се реализират. Липсата на публичен интерес ограничава ресурса и вниманието, които се отделят за разработването и следването на външна политика. Резултатите от инцидентните дипломатически напъни са често трагикомични, което затвърждава общественото мнение, че България не може и не трябва да има особени външнополитически и икономически амбиции. Съвсем разбираемо е, че скандалите, съпътстващи номинациите за генерален секретар на ООН или Председателството на Съвета на ЕС, две значими възможности за нашите дипломати през последното десетилетие, изместват фокуса на внимание от важните цели и ценности.

Самоналожените или наследени ограничения пречат да разберем, осъзнаем и подготвим за случващото се отвъд зоната на психологически ни комфорт, който в момента изглежда е Европейският съюз (ЕС). От стратегическа гледна точка, фокусът на българската външна политика страда от хронична липса на любопитство и дръзновение. Пасивността към международните отношения възнаграждават инертността и избягването на инициатива на нашите дипломати. Посредствената външна политика обуславя и ограничените възможности за извличане на изгода за страната ни. Може би най-устойчивата външнополитическа характеристика са апокрифните анекдоти за български дипломати и политици в чужбина, които поне допринасят за създаването на култови творби като филма „Мисия Лондон“.

Самовглъбението определя и ниското ниво на политическа ангажираност и второстепенно място на външните работи в политическите приоритети. Това пряко се изразява в безкрайни битови проблеми, корупция и непукизъм, за които повечето дипломати дипломатично предпочитат да не говорят. Освен обичайното оп-

равдание с липсата на ресурси, българските представителства по света често се превръщат в удобни синекурни длъжности, на които се пенсионира или наказват политици. Политическите назначения и чистки в държавната администрация са добре известни и се превърнаха в характеристика на МнВР, а „проблемът с назначаването на посланици е много чувствителен и доста непрозрачен процес“¹.

През последното десетилетие България активно зае пасивна позиция към партньорства, които не включват страните от Европа и Северна Америка. Ако изключим малко-вероятните конспиративни теории, процесите на европейска интеграция и свързаните реформи навярно не оставиха наличен капацитет на българската страна да продължи да развива балансирани партньорства и с други държави. Големите процеси и събития, които засягат България изглеждат се развиват на познати плоскости – Балканите, Европа, Европейска Русия и САЩ, а всичко останало остава непознато и далечно. Радиусът на българската външна политика се ограничава до 2 000 км., но дори този крайно опростен фокус често ни сварва неподготвени, което е видно от кризата с медиците в Либия, гражданската война в Сирия, бежанската криза, султанизацията на Турция, руската агресия в Крим и редица други. Самосъздамата се изолация на България от глобалните процеси, които не се вписват ясно в европейската интеграция, лишават страната ни от активна дипломатическа позиция и роля в изграждането на единна европейска външна политика.

Епохалните промени по света не се изпускат само от официалните институции в България. Медиите, университетите, неправителствените институции и мозъчните тръстове също рядко отделят внимание на случващото се извън Европа. Парадоксално е, че въпреки глобализацията и претенцията, че България свързва Изтока и Запада, в национален ефир има само едно предаване, посветено на световните новини („Събота 150“ по Българско национално радио). Отразяването на случващото се по света най-вече се фокусира върху жълти и лесносмислаеми теми като природни бедствия, официални посещения и поп култура. Задълбочен анализ на тенденции, процеси и събития отсъства почти изцяло от националния ефир. Единици са медиите, които редовно и критично отразяват случващото се отвъд нашия хоризонт и често са недостъпни за широката аудитория.

¹ Здравко Попов: Всяко назначение на посланик е политическо, защото самата процедура е такава [интервю на Силвия Великова със Здравко Попов], 28.08.2018. <<http://bnr.bg/horizont/post/101012332/zdravko-popov-vsako-naznachenie-na-poslanik-e-politicheskoe-zashtoto-samata-procedura-e-takava>>.

Особена вина за отсъствието на световните новини носят националните медии, които освен основната си роля да информират, трябва и да образоват своята аудитория. Липсва ясно обяснение защо светът извън Европа се третира като тема за разговор само в контекста на екзотични екскурзии в изобилните магазинни предавания. Дори доказани и успешни продукти като „Светът е седем“ по Българската национална телевизия се свалят, вместо да се развиват като водещи програмни сегменти. Показателно е, че двете национални медии имат щатни кореспонденти само в Европа, което предопределя липсата на оригинални репортажи от останалата част на света, която изглежда не съществува.

Ако съдим по леснодостъпната информация, която достига до средностатистическия българин, единствената важна международна новина, която е развивана целенасочено и пространно, е интеграцията на страната ни в Европейския съюз. Всичко останало се представя повърхностно и мимоходом, често без нужния исторически или културен контекст.

Докато София е вторачена в развиването на топли отношения с традиционните партньори в Брюксел, Вашингтон и Москва, светът рязко и драматично се променя. Развитието на мултиполярен модел на международно сътрудничество, глобализацията на световната икономика, търговия, финанси и информация необратимо въвличат България в един много по-сложен свят. Свят, в който решения взети в пекинския Джонгнанхай² отекват из коридорите на софийското Ларго. Отвъд Европа светът е свидетел на епохална промяна, която отмества центъра на влияние все по на изток. Липсата на представа за случващото се ни обрича да бъдем пасивни свидетели на бъдещето, което тези сили ще ни предначертаят.

Промяната в баланса на силите ще окаже огромно влияние както на България, така и на Европейският съюз. От изграждане на гъвкави икономически връзки, съвместна работа по световни кризи като климатичните промени, до техническо сътрудничество, светът все по-често ще си партнира с Азия. Независимо от различните интерпретации доколко това е желано, дори само статистически погледнато светът ще бъде/е доминиран от азиатски сили поради огромните им демографски и икономически ресурси.

² 中南海, Zhongnanhai, е седалището на Китайската комунистическа партия

Драстичната промяна в посока на Азия в голяма степен се дължи на успешните реформи, които Китай въведе през последните 40 години. Страната се превърна в двигател на икономиката на целия континент и доведе до зашеметяващи икономически достижения. Ръстът на китайския БВП е безпрецедентен, а създаването на средна класа от стотици милиони хора откри индустриални и търговски възможности за целия свят. Страната се превърна в световната фабрика за стоки, които достигат до всеки дом по света.

Много страни-членки на ЕС осъзнават, че активното ангажиране с китайската страна предоставя възможности за икономически, търговски и дипломатически успехи. Цели конгломерати се променят, за да паснат на китайските вкусове и предпочитания, а хиляди деца из Европа изучават езика и културата. Надпреварата за привличане на китайски инвестиции е разбираема, особено когато става въпрос за високотехнологични проекти и производства.

Опознаването на най-динамичната и голяма икономика в света изисква полагането на определени усилия, за да се вникне в култура, която е колкото стара, толкова и различна от познатите нам. Това начинание не е самоцелно популяризиране на една определяна страна и нейните глобални амбиции. Сътрудничеството и партньорството с Китай, в рамките на Общоевропейската политика, има качествено по-голям марж на възвращаемост за София, отколкото за Пекин. Ето защо е важно осъзнаването на тези възможности.

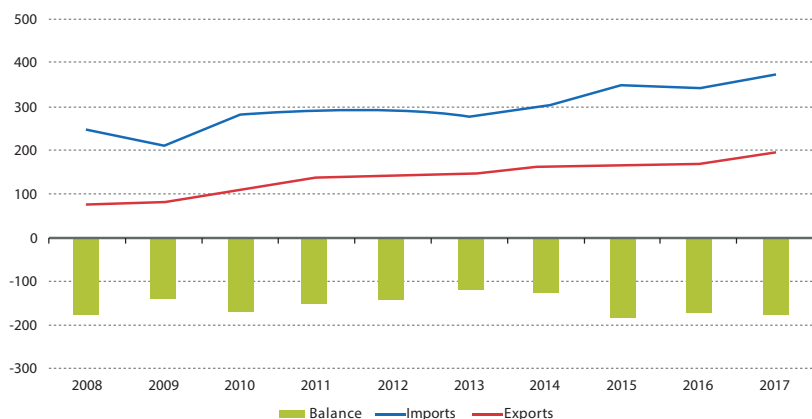
1. Събуждането на дракона

През последните 40 години Китай се установи като водеща глобална икономическа сила с ясни амбиции да заеме по-активна роля на световната сцена. С население от над 1.4 млрд. души и втора по големина икономика в света (според номинален БВП), Пекин генерира процеси, които пряко засягат всички страни по света, включително и България. Въпреки относителната отдалеченост, глобалните икономически и търговски връзки обвързват Брюксел и София с китайската икономика, независимо дали ние искаме или осъзнаваме този процес. ЕС е най-големият търговски партньор на Китай със стокооборот надхвърлящ 600 млрд. евро към 2017 г., който почти се удвои през последните 10 години³.

³ Eurostat. Imports, Exports and Balance for Trade in Goods between the EU and China 2008-2017. 21.08.2018. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Imports_exports_and_trade_balance_between_the_EU_and_China_2008-2017.png>.

Фигура 2: Стокооборотът между ЕС и Китай надхвърли 600 млрд. евро през 2017

Imports, exports and balance for trade in goods between the EU and China, 2008-2017
(EUR billion)

Source: Eurostat (online data code: ext_it_maineu)

eurostat

Китай е не само глобален икономически играч, но и страна с желание и възможности да реформира устоите на световния ред. Заради липсата на реални промени в ключови институции като Съвета за сигурност на ООН или Бретън-Удската финансова система, през последните 50 години Пекин разчита на алтернативни форми на сътрудничество. Сред тях са засилването на двустранни отношения с държави или регионални групи и създаването на нови институции, които ще сближат Китай със света. Пекин активно търси сътрудничество с държави с активна дипломация за сметка на тези с пасивна външна политика.

„Ако Европа бъде отслабена, това ще бъде лоша новина за Китай, а не обратното.“, Китайският премиер Ли Къцян по време на последно официално посещение в България, юли 2018 г.

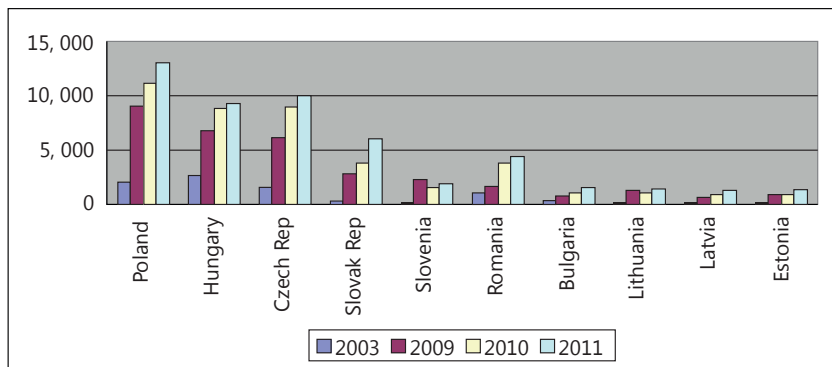
Отношенията на България и Китай би трябвало да се разглеждат като приоритет, защото търговските, икономически и дипломатически амбиции на Пекин създават редица благоприятни възможности за нашата страна. Поради ред

културни, географски и исторически причини, България традиционно е разчитала на партньори с усърдно и отзивчиво отношение. Китай

е малко вероятно да ни обърне специално внимание, защото нашата страна е една от десетките държави, които ще бъдат засегнати от мащабните му намерения. Тези възможности за сътрудничество изискват особено старание, защото глобалните амбиции на Пекин могат да ни направят пасивни свидетели на нашето бъдеще.

Възможността за по-тясно сътрудничество с Китай не може да се разглежда като алтернатива на членството на България в ЕС. Европейската интеграция фактически е част от вътрешно, а не от външно-политическите въпроси на страната ни. Участието на България в ЕС е необратимо и изисква активната позиция на София по всички въпроси, които касаят Съюза. В този ред на мисли, България не само може, но и има отговорността енергично да участва в съгласуването на европейското сътрудничество с Китай. Брюксел и Пекин работят все по-близо по различни теми, като икономическата глобализация и борбата с климатичните промени, и остават традиционно добри търговски партньори.

Фигура 3: Обем на китайската търговия и икономическо сътрудничество с избрани страни от Централна и източна Европа в млрд. щатски долари

През последните няколко десетилетия България нито успя да се възползва от реформите в Китай, нито да надгради установените контакти или дори да запази своите позиции. Страната ни чувствително изостава в сътрудничеството, дори сравнено с нашите съседи⁴. С настоящия текст също така ще илюстрирам липсата на политическа воля и административен капацитет за

⁴ Вж.: 16+1 China-CEEC Think Thanks Network [online], 23.11.2015. <<http://16plus1-thinktank.com/1/20151123/817.html>>.

създаването на динамична и гъвкава външна политика с изгубени възможности за дейно участие на България в китайския инфраструктурен проект „Нов път на коприната“. Въпреки редица обещания и декларации, нашата страна има ограничени възможности да навакса загубеното време и да догони централно-европейските и балканските лидери. Освен фактическата липса на активни дипломатически отношения с Китай, резултатът са и изгубени възможности както за участие, така и за влияние върху изготвянето на инфраструктурни проекти в региона. Не на последно място следва да отбележа липсата на официални позиции и обществена дискусия по изграждането на Централноевропейския транспортен и икономически коридор, който ще заобиколи България.

2. Какво се случва в Китай и защо това е важно за България?

Паралелно с развитието на независима българска външна политика от 1989 г. насам, светът става свидетел и на една от най-бързите и драматични реформи в световната история. Само за 40 години, възходът на Китай успя директно да промени бъдещето на над 1.4 милиарда китайци и косвено да повлияе на целия свят. За разлика от сравними исторически събития, резултатите от реформата на Дън Сяопин повлияха на всяка точка на земното кълбо само за четири десетилетия. Китай се превърна в световна фабрика за стоки и продукти, което качествено промени популателната способност на всички потребители, а непрестанната нужда от природни ресурси измениха традиционните търговски канали. Докато през 1980-те и 1990-те китайските власти се фокусираха върху вътрешно-държавно изграждане на индустриален капацитет, гъвкави институции, търговски компетенции и управленчески стратегии, то бъдещето е отредено на 走出去略 или политиката на излизане извън Китай. Независимо от местоположението, размерът и възможностите на България, нашата страна фактически е увлечена от процесите, които китайският възход предизвиква по света.

2018 година бележи 40-та годишнина от практическото утвърждаване на една стара китайска поговорка, която Дън Сяопин превръща във водеща идеологическа линия на Социализма с китайски характеристики. 實事求是 или истината трябва да се търси във фактите е записана още през 111 г. и заема важна част от прагматичния характер на маоизма. От 1978 г. насам поговорката

се използва за мото на икономическите реформи в Китай, които изведоха над 500 млн. души от бедност и превърнаха Пекин в световна икономическа сила само за едно поколение.

Краткото представяне на реформите в Китай и основните им елементи допринасят за разбирането на настоящите външно-политически приоритети и възможна мотивация за бъдещи решения. Основните постулати, които са в основата на промените през последните четири десетилетия, продължават да влияят на вътрешната и външната политика на страната.

В края на 1970-те Китай е една от най-бедните държави в света с преобладаващ фокус върху селското стопанство и базово семейно препитание. За разлика от държавите от СИВ, страната има ограничен опит с централизираното икономическо планиране, предимно бедно и селско население и ограничени външно-търговски отношения. Икономическите, социални и административни връзки са допълнително нарушени от драматичния Голям скок и Великата пролетарска културна революция. Разколът между Мао и Хрущов през 1950-те и липсата на възможност за икономическа взаимопомощ допринасят за продължителната икономическа стагнация и ограничават външнополитическото влияние на Китай. За сравнение, към 1978 България е страна със среден доход (в контекста на комунистическия блок), развита индустриализация, която позволява дори работа по космически програми, ядрена енергетика, изчислителна техника и силна урбанизация (>60%).

Реформаторски настроения в края на 70-те бележат началото на постепенни промени в Китай, които характеризират последващите четири десетилетия. Пекин възприема четири постулати, които остават валидни и днес:

- Започва процес на контролирано либерализиране на пазарните отношения, въвеждане на конкурентен елемент, насърчаване на чуждестранни инвестиции, защита на частната собственост, гарантиране на макроикономическа стабилност.
- Запазване ролята на държавни корпорации и конгломерати в сектори, които се считат за критични за националната сигурност и интереси.
- Промените са постепенни и изначално се прилагат в ограничен мащаб, преди тяхното влияние да бъде разширено. Това позволява избягването на сериозни политически сътресения и прокарването само на успешни политики и реформи.

- Китайската комунистическа партия запазва своя контрол.

Дори при това опростено описание на вътрешните приоритети е възможно да се отбележи как те влияят на външната политика на страната:

- Китайският модел продължава да се основава на характерна пазарна система и отношения, които възприемат глобализацията, либерализацията и установените световни системи.
- Държавни предприятия или важни приоритети често имат на разположение банкови преференции (като ниско-лихвени заеми), особено при мащабни инфраструктурни проекти. Големи китайски инвестиции са най-често продукт на политически решения и споразумения. За разлика от тях, по-малките производствени инвестиции се водят от частни фирми, които търсят по-висок марж на печалба.
- Китайската страна цени изградените и доказани отношения, преди да поеме по-сериозни ангажименти.
- Китайската комунистическа партия (и изпълнителната власт) продължава водещата си роля в установяване на външно-политическите цели на страната. Практически това означава, че инфраструктурни проекти се случват само, ако има политическо одобрение от самото начало. Колкото по-голяма е дадена инициатива, толкова повече политически капитал изисква реализирането ѝ.

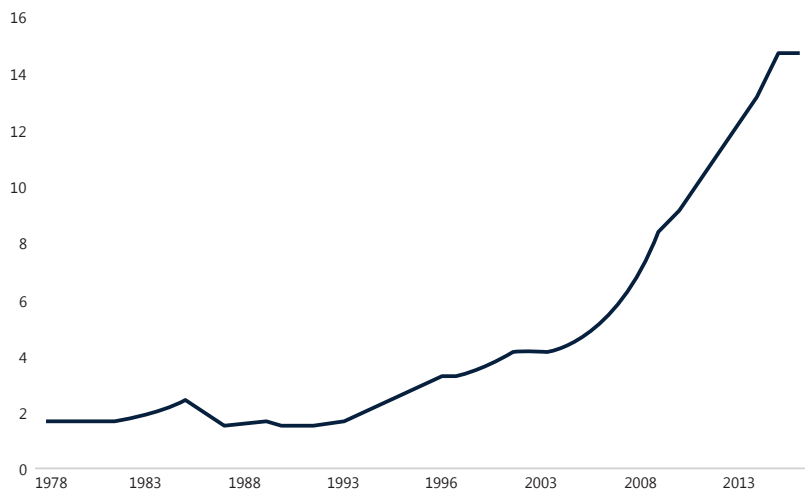
Реформите от края на 1970-те години могат условно да се разделят на три части, които кореспондират с постепенното отваряне на Китай и желание за ангажиране с други държави:

1. Експериментална фаза от 1978 до 1993 г.

Хаотичните събития в Европа, особено в Румъния и СССР, се наблюдават отблизо, което предreshава поемането на различен курс на реформа. Периодът се характеризира с вътрешни експерименти, пазарни реформи и търсене на подходящи решения. Китай в голяма степен се оттегля от амбициите да изнася революции от предишните десетилетия и се вглежда в собствените приоритети.

Фигура 4: Със задълбочаването на икономическите реформи расте и делът на китайския БВП в световен мащаб

China`s GDP as a share of World GDP 1978-2016

2. Етап на утвърждаване на успехите от 1993 до 2003 г.

Решенията на Третия пленум на XIV конгрес на Партията формализира успешните реформи и одобрява по-широкото им прилагане в страната. През този период фокусът остава на ниво икономика, привличане на външни инвестиции, отстъпление на държавата и пазарна реформа, понижаване на тарифите и мащабно подобряване на инфраструктурата в страната.

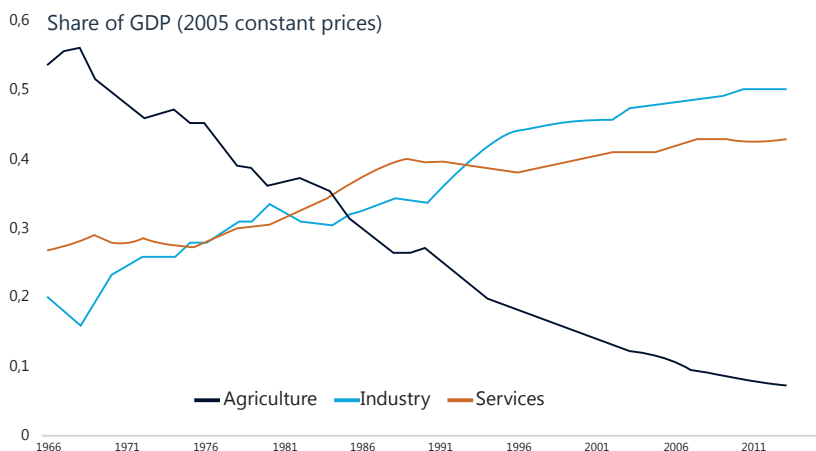
3. Пълна модернизация от 2003 до 2049

Стихийната икономическа реформа носи определени негативи, които китайската държава решава, че може и трябва да бъдат разрешени. От една страна е възстановяването на социалната мрежа и преразпределение на ресурсите, повишаване на производителността и иновациите (за сметка на количеството и ниската себестойност) в производството, поемането на определени ангажменти за опазване на околната среда и здравето на гражданите. Тази последна фаза на утвърждаване на постигнатите реформи се

обуславя от засилената роля на държавата, което съвпада с период на обща международна нестабилност – разпространението на тероризма, Световната криза от 2008, Арабската пролет, ядрената програма на КНДР, дълговата криза в Европа. Периодът дава началото и на глобалните китайски амбиции за равнопоставено участие в решаването на световните проблеми. Основна цел е постигането на статут на развита държава към 2049 г. за 100-ния юбилей на Китайската комунистическа партия.

Фигура 5: Реформите и модернизацията допринасят за засилване ролята на индустрията и услугите за сметка на земеделието

Rapid Structural Transformation

Ерозията на следвоенните институции и системи за справяне с предизвикателствата на XXI век съвпада със засилените възможности на Пекин да влияе на тези процеси. Активната политика за търсене на нови пазари и сериозни инфраструктурни проекти, особено в Африка, се развиват паралелно с икономическия бум до 2008 г. Спекулативните печалби и свързаният ръст на потребление в САЩ и Европа създават огромни възможности за преработване на природни ресурси в продукти и съпътстващото разширение на китайските производствени мощности. Последващият крах на световната икономика преди десет години предизвика въвеждането

на програми за вътрешно стимулиране на централно и местно равнище. Реакцията на Пекин е подобна на тези на Федералния резерв и Европейската централна банка – китайските държавните банки са инструктирани да се намесят активно с разнообразни инструменти за количествено облекчаване и ниско-лихвени кредити. Спецификата на китайската намеса е изричната задача допълнителните финансови ресурси да се ползват за подобряване на инфраструктурата в страната и за засилване на външнотърговските инвестиции. Това решение също позволява да се избегне мащабната деиндустриализация и свързаната с нея безработица.

Общата реакция срещу глобализацията в САЩ и Европа, ведно с липсата на реална реформа в големите международни финансови организации като Групата на световната банка и Азиатската банка за развитие, тласкат Китай да катализира развитието на алтернативни институции. Само през последните пет години са учредени Новата банка за развитие на БРИКС, Азиатската банка за инфраструктурни инвестиции и редица регионални партньорства, които трябва да предоставят по-добри възможности на Китай за взаимодействие със света.

3. Драконът поглежда към Далечния Запад

Една от тези инициативи е Новият път на коприната, който бе представен в серия от речи на китайския президент Си Дзинпин през есента на 2013 г. През последните пет години той се превърна в крайъгълен камък на китайските амбиции за разширяване на глобалното влияние. Инициативата ще подобри инфраструктурата, свързваща Азия и Европа, с което ще улесни търговията и осигури безпроблемен достъп на продукти и услуги до нови пазари. Новият път на коприната се състои от Сухоземен икономически пояс и Морски път, които преминават през редица страни в Азия и Европа.

Инициативата е особено важна за България, защото предоставя реална възможност за капитализиране на географското положение на страната ни в контекста на огромния стоокооборот между Китай и Европейския съюз. Очаква се, че един от ръкавите на Сухоземния пояс ще мине от западнокитайската провинция Синджан през Иран до Турция, а Морският път ще достигне Гърция, но остава неясно дали те ще продължат през България или не. Също толкова неопределено е влиянието, което тази инициатива ще окаже на страната ни, независимо дали ние участваме активно или не.

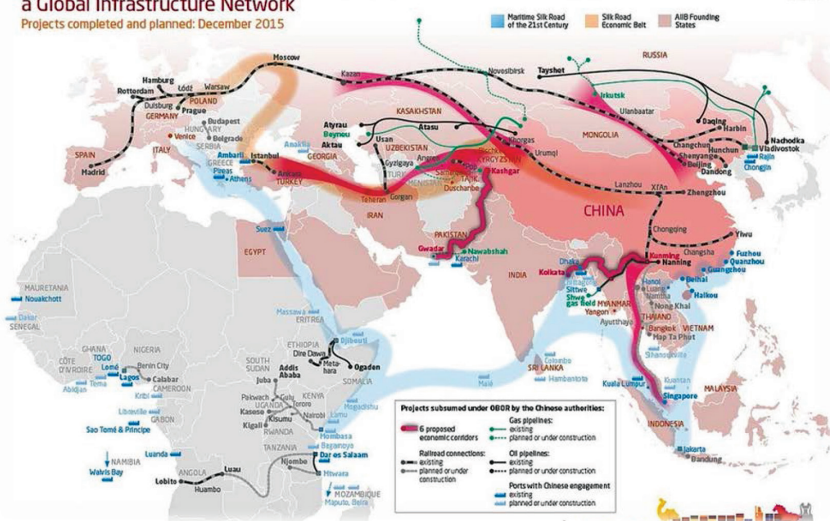
Пътят и поясът нямат предназначени или детайлни планове, а по-скоро представляват китайското намерение за подкрепа на проекти в дадени географски и икономически коридори и сфери. Морският път предполага строежа, обновяването и разширението на пристанища и морска инфраструктура, която трябва да улесни търговията на ресурси и продукти между Европа, Африка и Азия. Икономическият пояс предвижда инвестиции съответно в сухопътни транспортни коридори, ж.п., магистрални проекти, търговски хъбове и центрове за сглобяване на стоки. Пекин също предвижда потенциално свързване на трансконтиненталните енергийни и информационни мрежи и дори изграждането на автономни вериги за доставки в близко бъдеще, когато нови материали и технологични системи ще позволят това. България има възможност да участва активно и в двете инициативи, но до момента страната ни остава пасивен наблюдател на успехите на нашите съседи.

Фигура 6: България може да се превърне в кръстопът на Сухоzemния коридор (от Турция) и Морския път (от Гърция) към Европа

MERICs China Mapping

One Belt, One Road: With the Silk Road Initiative, China Aims to Build a Global Infrastructure Network

Projects completed and planned: December 2015

Въпреки че инициативата Нов път на коприната няма конкретен план, а по-скоро насока, географската позиция на България предопределя възможно участие. Към момента са предложени няколко

варианта, които ще включат Балканския полуостров. Турция се очаква да се включи в сухопътния икономически коридор, а Гърция вече активно работи за насърчаване на морския път. Независимо, че тезата за „стратегическата географска позиция“ на България е често включвана в най-разнообразни официални коментари, към момента липсва аргументирана позиция или приоритети на нашата страната по тази инициатива. Дори сериозни инвестиционни проекти и намерения, върху които нашите съседи работят от десетилетия, остават малко познати в България.

Целта на Новия път на коприната е развитието на свързаността и икономиката на по-бедните западни китайски провинции. Очаква се, че това ще доведе до преориентирането на местната икономика към производство и търговия на стоки за европейските пазари и свързания с това икономически растеж. Това е важно за Пекин, защото към момента индустриалния и транспортен капацитет е концентриран в зоните за свободна търговия в източните и югоизточните провинции, които постепенно губят своята конкурентоспособност. Тези райони изчерпват своите ресурси, а ръстът на цените на недвижимите имоти и работната ръка изпреварва тези в региона. Транспортът към и от настоящите индустриални центрове в Китай преминават през установени търговски пътища, който са потенциално уязвими от бъдещи териториални конфликти в Източно и Южнокитайско море. Инфраструктурните инвестиции също ще засилят използването на китайския юан като международна валута и ролята на Пекин в Централна Азия.

Очаква се, че общата стойност на проектите може да достигне над 1 трилион долара⁵, които се очаква да бъдат предоставени от Пекин под формата на преференциални кредити. Според някои критици, подобни мащабни проекти ще допринесат за задлъжняването на развиващите се държави, но китайската страна подчертава потенциалната им роля за подобряването на инфраструктурната и търговска свързаност в името на засиления глобален растеж.

Новият път на коприната разчита на регионални инициативи, които позволяват на близки държави да координират общи проекти. Трудно може да се очаква, че Пекин има капацитета и интереса да насърчава индивидуално сътрудничество с всяка страна, което налага и групиране по географски принцип. Подобна е платформа-

⁵ Kua, Lily, Niko Kommender. What is China's Belt and Road Initiative? // *The Guardian* [online], 30 July 2018. <<https://www.theguardian.com/cities/ng-interactive/2018/jul/30/what-china-belt-road-initiative-silk-road-explainer>>.

та 16+1, в която участват Китай и държавите от Централна и Източна Европа (ЦИЕ). Цената на сътрудничеството е обединяването на потенциала, възможностите и опита на страните от региона, който има население, сравнимо с малка китайска провинция. Форматът 16+1 се радва на вниманието на Пекин, защото районът е важен елемент от цялостния подход към Европейския съюз, а Новият път на коприната ще мине през Югоизточна и Централна Европа.

За осъществяването на очакваните големи инфраструктурни проекти, високотехнологични производства и инвестиции в зелена икономика в ЦИЕ, Китай има първоначален план да предостави 10 млрд. долара преференциални заеми за страните от 16+1. През 2017 г. размерът на достъпните заеми достига 50 млрд. долара, а отделно 2 млрд. евро са предвидени като финансова помощ.

България е част от 16+1, но участието е формално, вяло и като цяло пасивно. София демонстрира липсата на интерес и елементарна подготовка, което нерядко граничи с неуважение към останалите партньори. Случват се и курioзни ситуации, в които предварително планирани събития се провалят, защото българските участници не се появяват въобще⁶. Въпреки декларативните намерения на българските власти за активно сътрудничество с Китай през последните 10 години, реалното измерение на тези намерения остава ограничено. За момента няма сериозен и успешен проект, който да е продукт на активно българско лобиране. Гръмки ангажменти като тези за инвестиция от 1.5 млрд. долара в интелигентен град край Елин Пелин, нов мост над река Дунав или концесията на летище Пловдив остават на ниво любопитни новини. Дори и гордостта, че край Ловеч се произвеждат китайски коли приключи с фалита на „Литекс моторс“. Може би най-устойчивият успех е откриването на Център за насърчване на земеделието и сътрудничеството между Китай и ЦИЕ в България, но подобни центрове с различен фокус са открити във всички 16 участващи страни.

Най-необясним е отказът на София да се включи в новосъздадената Азиатска банка за инфраструктурни инвестиции (АБИИ), въпреки получената покана⁷. Банката, която има над 80 члена, сред които Австрия, Франция, Унгария, Италия, Полша, Турция и Великобритания, се превръща в един от основните източници за кредити-

⁶ Никой не отиде на срещата с китайска бизнес делегация // *Дневник*, [онлайн], 27.05.2011. <https://www.dnevnik.bg/biznes/companii/2011/05/27/1095758_nikoi_ne_otide_na_sreshta_s_kitaiska_biznes_delegacia/>.

⁷ Лично интервю на автора със служители от МНВР

ране на инфраструктурни проекти, които ще подобрят свързаността на Азия със света. Сред проектите, които са финансирани до момента е и Трансанадолският газопровод *ТАНАП*, който ще доставя природен газ от Азърбейджан до Европа и заобикаля България.

Фигура 7 АБИИ финансира проекти, които се осъществяват извън Азия и засягат пряко българските интереси

4. Къде сме ние?

Традиционно силните връзки на Китай с нашите съседи датират от края на 1980-те години. Преди създаването на формата 16+1, Пекин има установено стратегическо партньорство със Сърбия и Полша (което през 2016 г. е издигнато във „всеобхватно“). Унгария и Чехия са другите две страни, с които Китай поддържа традиционни близки контакти.

Топлите отношения с четирите страни предопределят и приоритетното икономическо и търговско сътрудничеството с Китай, което надхвърля 70% от общото за 16+1. Румъния също се нарежда в челните места по китайски инвестиции с над 390 млн. щатски долара привлечени само за 2016 г. Дори Черна гора демонстрира гъвкавост, като успя да привлече 800 млн. долара за изграждане на ключова магистрала.

Наред с икономическото и търговско сътрудничество, нашите съседи успешно преодоляват и физическото разстояние между Балканите и Далечния Изток. Към момента има редовни и директ-

ни полети от Варшава, Будапеща, Прага и Белград до различни китайски градове. В допълнение, редовният железопътен транспорт, Китай-Европа експрес, се развива активно и поема все по-голяма част от стокооборота от и към Централна и Източна Европа, който за момента минава през Русия.

Постиженията на Белград във формата 16+1 са често давани за пример. В стремежа си да компенсира липсата на кохезионни фондове, Сърбия активно привлича китайски инвестиции. Масштабни строителни проекти като моста Земун-Борка и ТЕЦ „Костолац В3“ са първите построени от китайски фирми в Европа. Белград дори отмени визите за Китай, което предизвика реципрочни мерки от Пекин.

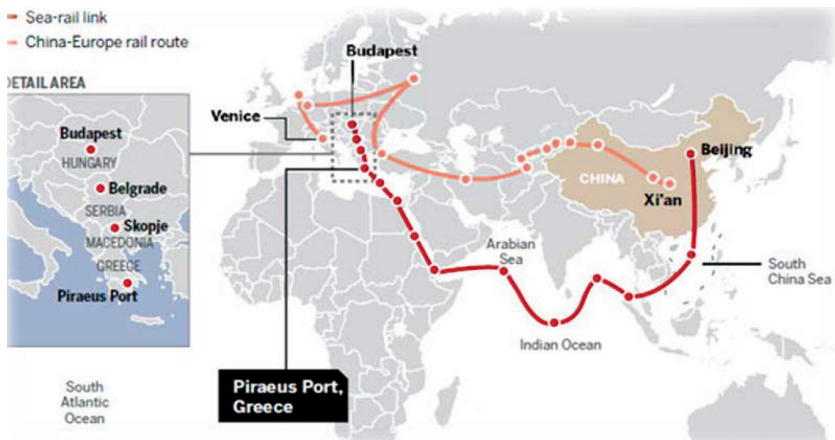
Наред с тези мерки, Сърбия успя да договори изграждането на високоскоростната железопътна линия Гърция-Македония-Сърбия-Унгария на своя територия. Това ще предостави стратегически възможности за изграждане на спомагателни логистични хъбове и предприятия за довършителни дейности на заготовки, произведени в Китай за европейския пазар.

Централноевропейският коридор е част от инициативата Морски път и ще свърже гръцкото пристанище Пирея с унгарската столица Будапеща. Очаква се, че той ще поеме голяма част от стокооборотът между Европа и Китай, който в момента се оценява на около 600 млрд. евро годишно. Портът на Средиземно море се очаква да бъде една от крайните точки на Морския път, през който китайски стоки ще поемат към Европа по суша.

Пристанище Пирея е обект на целенасочени китайски инвестиции през последното десетилетие. След като водещият китайски конгломерат КОСКО (China Ocean Shipping Company) бе привлечен като стратегически инвеститор през 2009 г., контейнеро-оборотът бе удвоен до над 3.6 млн. (за 2017), което нареди порта сред 30-те най-големи пристанища за обработка на контейнери в света. Увеличението за периода от 2006-2016 е над 160%, а само за първото тримесечие на 2017 е 5%. Очаква се, че през следващата година ще бъдат обработени над 5 млн. контейнера, което го прави ключов елемент в стокооборота между Китай и Европа. За сравнение, най-голямото българско пристанище във Варна е обработило малко над 100 000 контейнера през 2013⁸.

⁸ Според последните налични официални данни.: **Пристанище Варна** [онлайн]. <<http://port-varna.bg/bg/About-us/Port-today>>.

Фигура 8: ЖП линията Пирея-Будапеща ще поеме огромна част от стокооборота между Китай и Европа

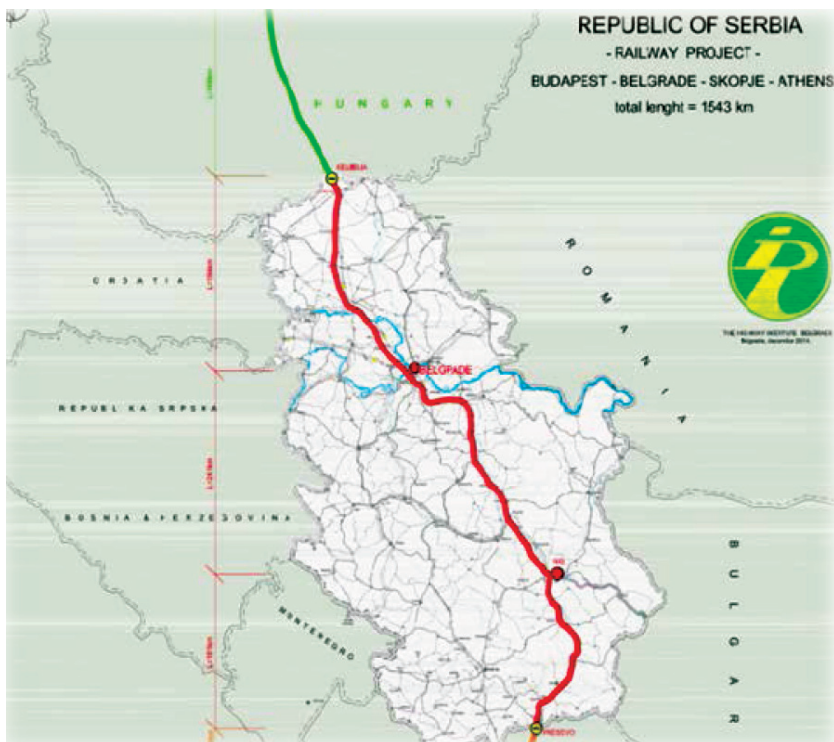

От Пирея китайските стоки най-вероятно ще поемат към Европа през македонско-сръбско-унгарската високоскоростна железопътна линия, която заобикаля България. Това е най-краткият комбиниран маршрут, който позволява транспортиране на стоките от Китай по Централноевропейския коридор до Европа за 7-11 дни. Коридорът предоставя възможност не само за превоз и обслужване на стоки, но и създаването на икономически зони за доработване на продукти (и свързаното с това разкриване на нови производства), и съпътстваща инфраструктура като фибро-оптични системи. За Пекин това е престижен проект, който ще бъде финансиран от китайската Ексим Банк с лихви под пазарните и евентуално ще ускори транспорта на стоки до Европа.

Ключово за Коридора е планираното свързване на Белград и Будапеща с модерна високоскоростна железопътна линия позволяваща максимална скорост до 200 км/ч, което ще съкрати пътуването от осем на три часа. Този конкретен елемент е добър пример за възможностите и противоречията на големите китайски инфраструктурни инвестиции. Проектът е обявен през 2013 г. с прогнозна стойност от 2.89 млрд. долара и още от началото изостава от предварително говорения график. Концепцията не е подкрепена от Брюксел, защото се очаква, че ще конкурира приоритетния *транс-европейски пътен коридор „Ориент/Източно Средиземноморски“*. Проблемите за проекта продължават и през 2017 г., когато Европейската комисия

започва разследване срещу Унгария за липсата на обявен обществен търг за построяването на унгарската част от линията от 152 км. Очаква се, че строителството все пак ще започне през 2021. Сръбската линия напредва с по-сериозни темпове – 35 км. се строят в момента от китайска фирма, а строежът на останалите 165 км. е планиран да започне през 2019 и завърши за 33 месеца.

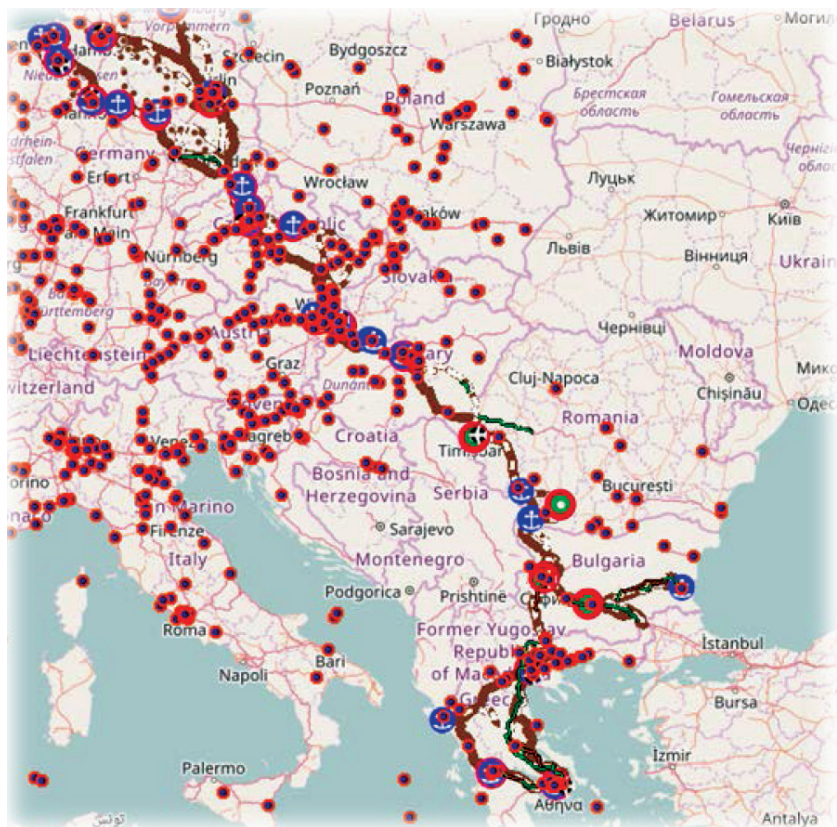
Фигура 9: ЖП линията в сръбския участък Келебия-Белград-Ниш-Прешево

Фактът, че огромният стокооборот между Европа и Китай най-вероятно ще заобиколи България и няма да следва приоритетния за ЕС коридор *Ориент/Източно Средиземноморски*, сам по себе си е тревожен и би трябвало да буди сериозни обществени дебати и консултации. Остава неясно какви ще са пропуснатите ползи и общото икономическо влияние върху нашата страна, ако Централноевропейският коридор се осъществи и премине през Македония и Сърбия. Липсват както академични анализи, така и

официални разчети за възможните варианти и предложения за справяне с възможни варианти.

Фигура 10: Приоритетният за ЕС коридор Ориент/ Източно Средиземноморски

Дори ако изключим участие в съпътстващите производства, сериозното подобряване на инфраструктурата на нашите съседи и свързаното намаляване на транспортните разходи ще се отрази на българската икономика в дългосрочен план. Разумно е да се очакват разгорещени дискусии за потенциалното влияние върху инвестициите, работните места, енергетиката, транспорта, годишния ръст на икономиката и други фактори у нас, които, обаче, не се случват. Това е особено проблематично за редица предприятия и индустриални центрове като Тракия икономическа **зона, които разчитат на**

модерна инфраструктурна свързаност. Поради техния структуроопределящ характер за цели области и региони, всяка негативна за тях промяна в регионален аспект ще засегне непропорционално много хора. Към момента е напълно неясно по какъв начин ще бъде засегната България, дори ако остане пасивен свидетел на драстичното подобряване на регионалната инфраструктура на Балканите.

Липсата на независима обществена дискусия за възможностите, приоритетите и условията за евентуални китайски инвестиции в региона и у нас е сериозен проблем, който подсказва неразбиране на техния мащаб. Често китайските инвестиции предизвикват полемика и изискват концентрирани усилия за разясняване на тяхното значение за всички засегнати страни.

Унгаро-сръбската ж.п. линия е нагледен пример за оглушителното мълчание и липса на обществена дискусия по темата в България. Въпреки значението на този проект за стокооборота на Европа и Балканите, за момента няма нито официална позиция, нито индикации, че българските институции са наясно с възможното му въздействие. В най-лошия случай, изграждането на трасето пряко ще засегне конкурентоспособността и възможността на нашата страна да привлича бъдещи китайски инвестиции, но и съществуването на индустриални центрове и зони. София можеше активно да лобира заедно с Брюксел Пекин да подкрепи подобряване на съществуващите и изграждане на нови ж.п. линии по маршрута Видин-Кулата, които да следват

За момента Национална компания железопътна инфраструктура не разполага с готови за строителство проекти за най-скъпите отсечки по основни европейски коридори, каквито са Видин - София – Кулата. Най-скъпата бъдеща жп линия на територията на страната е Видин - София, която е изчислена на над 2.5 млрд. евро. Нейното бъдеще също ще е маргинално. Високата ѝ цена се дължи на висока целева скорост в комбинация с тежък терен. За да развият влаковете 160 км/ч, ще трябва да се изменят трасетата и да се изградят около 30 тунела и 150 съоръжения. В пари това означава два поредни периода на цялата ОП "Транспорт" да отиват само за тази линия. Въпреки това, направлението остава приоритетно за Европейския съюз, като вече бяха изразходвани огромни средства за изграждането на Дунав мост 2, който би увиснал като поредно инфраструктурно недоглеждане без жп продължението си. Затова работа по линията ще има, но ще върви, най-силно казано, умерено. До 2020 г., според плановете на НКЖИ, линията трябва да стигне от Видин до... Медковец (74 км!). Бързата линия може в крайна сметка и да не се окаже толкова бърза, като от НКЖИ считат за по-разумно да се върви в посока намаляване на скоростта, тъй като тя няма да е толкова необходима, ако линията се използва основно за товари.

- в. „Капитал“, август 2013

приоритетния коридор „Ориент/Източно Средиземноморски“ и съвпадат с Новия път на коприната. Въпреки декларативните и помпоз-

ни твърдения, че „Дунав мост Видин – Калафат има ключово значение не само за бъдещето развитие на паневропейския транспортен коридор IV, но и за цялата югоизточна транспортна ос на Европа и на трансевропейската транспортна мрежа с възможностите ... за комбиниран транспорт и за прехвърляне на определени обеми трафик от шосе на железница⁹“, неговият потенциал остава недоразвит заради липсата на съпътстваща инфраструктура, която да го свърже с най-голямото регионално пристанище, Пиря. За съжаление, дори ако изключим европейските и китайските приоритети, подобряването на свързаността на Северозападна България, което е декларативен приоритет от десетилетия, на практика остава непостижимо.

5. Какво следва?

Тревожното маргинализиране на българската външна политика е проблем, който съществува от десетилетия и трудно може да намери своето решение в близко бъдеще, защото е твърде далеч от основните приоритети на политическата класа и гласоподаватели. Наложителните реформи в МнВР, които ще доведат до гарантиране на спокойна и добре обезпечена работа на българските дипломати е мантра на редица министри, без особени успехи. Дори спазването на основни принципи, като например кариерното израстване в службата, се жертва в името на дребни политически боричкания и договори. Липсата на качествени дипломатически съветници неминуемо води до нерешителна външна политика, особено когато приоритетите са подчинени на краткосрочни цели и предстоящи официални посещения до екзотични дестинации.

Повод за негативната перспектива е отсъствието на съдържателна, практична и трайна стратегия за подобряване на българската външна политика и отношенията със страни, които не са членки на ЕС. Въпреки че подобни експертни насоки могат да обединяват политическия елит, в момента липсва подобно съгласие. Например Приоритетите за управление (2017-2021) на ПП ГЕРБ се фокусират изцяло и единствено върху евроатлантическата интеграция, без да включват останалата част от света. Визията за България на ПП БСП мимоходом определя, че страната „следва да засили участието си“ в Новия път на коприната, без да отчита, че ние фактически не сме част от този проект (все още).

⁹ Vidin-Kalafat Bridge [онлайн]. <<http://www.vidincalafatbridge.bg/bg/page/106>>.

Статуквото ще продължи да вреди на страната, като ограничава възможните икономически и дипломатически изгоди от задълбочаване на връзките със страни извън традиционния ни фокус. Нашите съседи ще развият многобройните възможности за привличане на инвестиции от и износ на стоки, например за Китай, защото това носи преки финансови и дипломатически дивиденди.

Липсата на официално становище и интерес от страна на българските институции да се ангажират с позиция относно Новия път на коприната и оскъдната информация на български език е проблем, който отлага по-сериозни проблеми. Трудно може да се очаква, че отговорните институции изведнъж ще осъзнаят пропуснатите ползи и ще се фокусират да наваксат изгубеното време. Ако все пак това се случи, може да се очаква засилване ролята на дипломатите и експертите, за сметка на политическото говорене и символични срещи. Това може да стане чрез провеждането на информационна кампания, която да представи възможностите и да насърчи обществения дебат в името на постигането на обща стратегия.

Поради спецификата и сложността на подобни проекти, които са водени от държавни конгломерати и обединения, Министерствата на Външните работи и Икономиката са най-подходящи да водят активна, независима и целенасочена политика да информират българската общественост за възможните аспекти на китайските проекти в региона.

Най-ефективният вариант може да включи изготвянето на определен брой експертни доклади от съответните държавни органи и академични институции, които да бъдат основата на последващи обществени дискусии и дебати. Ако възприемем британската система за структуриране на подобни процеси, те може да се организират около следните задълбочени изследвания:

- Жълта книга, която да обобщи съществуваща потвърдена информация за китайските намерения и проекти, както в България, така и в региона. Подобен документ може да бъде издаден в различни формати и съпроводен от специализирани кръгли маси.
- Зелена книга може да обобщи становищата, оценките и намеренията на различни институции и организации, без те да представляват официален ангажимент. Това ще даде основата за дискусия на националните приоритети и възможни решения, които да защитят българските интереси.

- Бяла книга може да представи заключенията и предложенията от Жълтата и Зелена книга в лесно-разбираем формат, който е подходящ за широко обществено ползване и дискусия.

Дългогодишната липса на заинтересованост от българските институции подсказват, че радикално осъзнаване на важността на възможни инфраструктурни инвестиции в страната е малко вероятно. Предложената инициатива изисква съществена координация, която, ако не е възприета като политически приоритет на най-високо равнище, е трудно постижима.

Алтернатива на активната държавна позиция са граждански институции, неправителствени организации, университети, медии, мозъчни тръстове и общини, които може да организират подобни анализи и обществени дискусии. Настоящата токсична и обсебена информационна среда затруднява пълноценния достъп до експертна информация и дискусии. Водеща роля на обществените БНТ и БНР да генерират теми и водят публичен дебат ерозира драматично през последните години, което ограничава фокуса на внимание до лесносмилаеми и забавни теми. Поради естеството на българския неправителствен сектор, финансирането на широки обществени дискусии е ограничено, защото те не са пряко свързани с ЕС или с приоритетни за изпълнителната власт области. Липсват и частни дарители, които осъзнават важността на тези процеси и имат желание да насърчават обществения дебат по темата.

Разнообразните бизнес организации и специализирани камари би трябвало да имат естествен интерес да допринесат за популяризирането на възможности, които биха били печеливши за техните членове. Това се отнася особено важно за строителните, транспортните, спедиторските и по-големите индустриални фирми в страната. В известна степен това се случва чрез организирането на бизнес форуми, срещи и размяна на делегации с Китай, но участието в тях е ограничено до непосредствено заинтересованите бизнесмени. Почти всички подобни събития разчитат на подкрепата от китайската страна, независимо дали става дума за частни или държавни средства.

Освен ограничените финансови средства, липсата на конкретен интерес от страна на гореизброените организации допринасят за настоящата среда, в която общодостъпна информация за китайските инфраструктурни намерения в региона на български език е оскъдна. Дори в редките случаи, когато се намерят средства за организирането на дискусийно събитие, то често е финансирано от

китайската страна, което ограничава възможността за балансиран анализ с фокус върху българския интерес.

България заслужава балансирана външна политика, която поставя националния интерес в контекста на глобалните процеси, които ни засягат, независимо дали ние осъзнаваме това. Светът е голям и възможностите дебнат отвсякъде, наша отговорност е да ги преоткрием.

Варна, август 2018 г.

България на карта(та)¹

Първан Симеонов

1. Има ли смисъл да говорим за България?

Първо да отговорим на въпроса, смислено ли е да говорим за България, за национални държави. Има ли полза и здрав разум в това днес или утре? Моят отговор към днешния ден е: по-скоро да. Или по-точно „днес повече „да“ в сравнение с преди“.

Практиката показва, че в Западния (нашия) свят националната държава днес е нещото, към което мнозина се връщат по естествен инстинкт, когато и няма за какво друго да се хванат. Последните процеси около миграцията и последвалата я т.нар. консервативна вълна показваха, че западните общества (а и далеч не само те) правят тъкмо това – обръщат се към сигурното. Или онова, което изглежда сигурно.

Пък и когато поискаме да сменим властта, ние, към този момент, можем да сменим само тази в София. На теория влияем и на онази в Брюксел, но именно на теория. На практика плащаме най-вече данъци тук и гласът ни влияе почти само на тукашната власт, т.е. нея държим отговорна. И не става дума само за това, че страната ни има малцина евродепутати, а за онова, което често се нарича общ демократичен дефицит на Европейския съюз.

Затова е наивно да мислим, че националните държави се обезценяват толкова бързо, колкото доскоро ни разказваха. Да, те се обезценяват за сметка на по-големи национални държави (а може би свръхнационални?), за сметка на международната търговия и глобализиращата се (или глобално разпадащата се) финансова система и т.н. Но последните десетилетия ясно ни показваха, че по-ефективна обществена организация от националните държави за момента е само проект, тенденция или хоризонт, който тепърва ще трябва да доказва жизнеността си.

Да, граждански нации, но все пак държави нации. Би било наивно да вярваме, че в днешния свят вече повече се цени да си добър, отколкото да си свой.

¹ Заглавие по идея на Анастасия Цолова

2. В що за свят живеем днес

Преди време, заедно с господата Андрей Райчев, Кънчо Стойчев и Борис Попиванов започнахме текст, който да разкаже какви са основните предизвикателства пред света днес и да се опита да даде нещо като път към преодоляване на проблемите. Както много подобни задачи, планът ни за спасението на света сега седи замразен, но пък край него поне посочихме от какво го спасяваме. Като начало, от противоречието между все по-глобална икономика и (все още) неглобална политика. Противоречие, което визионерът Жак Атали преди години ясно очерта в книгата си „Кой ще управлява света утре?“²

Опасностите пред света днес – наред с всичко останало – са видимо свързани с възможността за формиране на безнадеждно и непреодолимо различни „касти“ по отношение на достъпа до биологичен ъпгрейд и/или изкуствен интелект. Това разслояване ще се добавя към и бездруго изложения на неравенства свят. Прословутият Пикети скоро напомни, че е илюзия при действието на днешните пазарни сили и в структурата на съвременния растеж, да мислим, че можем да станем свидетели на естествено намаляване на неравенствата и някаква хармонична стабилизация³. В общества като нашето този проблем ще има по-сериозни предпоставки, заради факта че посткомунизмът по правило води до огромно нарастване на бедността⁴, респ. предизвикателството по преодоляване на критичните неравенства в „постпреходна“ среда (ще) е още по-сериозно. Особено в българския случай – който се характеризира с подчертано социално разслояване.

Това разслояване ще тече на фона и на регионализация в глобален мащаб, в която по-мощните държави ще увлекат регионите си в нова мрежа с няколко центъра по света. На този етап, разбира се, всичко това е хипотеза, но част от нейните основания вече ясно се виждат.

² **Атали, Жак.** *Кой ще управлява света утре?*, Рива, 2013, с. 228-231.

³ **Пикети, Т.** *Капиталът XXI век.* София, Изток-Запад, 2018, с. 420.

⁴ **Селени, Ив.** *Бедност и социална структура в преходните общества: Първото десетилетие на посткомунизма.* Пловдив, ИК „Жанет 45“, 2013, с.152.

Тоест: светът е на прага на нов етап, който посреща внезапно по-дерегулиран, с растящ егоизъм на все по-конкуриращи се центрове и региони. Свят, в който най-важните технологични открития и приложението им ще принуждават законодателите да се опитват – невинаги успешно – да въвеждат догонващи регулации. А съществуващите (доколкото може) глобални политико-икономически структури ще претърпят критично предизвикателство.

Опонентите биха казали, че нищо ново не се случва, а става дума за продължаваща промяна. Но като че ли никога досега не е изглеждало толкова възможно човекът да се самоотмени като творец и да се изправи пред конкуренцията на технологиите. Прилича на нещо дълго натрупвано, което достига своята критична маса. Нашумелият Ювал Ноа Харари предупреждава, че когато Интернет на *всички* неща е налице, хомо сапиенс изчезва⁵.

Дори отдалечен факт, като това че Доналд Тръмп днес е президент на САЩ, ясно показва, че сме свидетели на нещо рязко ново. Докато анализираме Тръмп, наскоро той се самоанализира и в реч в ООН каза, че вече разчита на патриотизъм, а не на глобализъм. Това не просто е ново, това е преосмисляне на половинвековна политика на САЩ, политика на основния глобален деятел.

Тръмп доказва, че на практика може да се откаже от претенцията на САЩ да покровителства. Тоест, САЩ ще искат да останат силни, но не задължително „добри“. Така идеята за „доброто“ в света междувременно съвсем ще се замъгли по простата причина, че „лоши“ страни показват ефективност и така дори могат да печелят обществено мнение.

Какво може да е огромното последствие от всичко това? Например, че пазар и демокрация ще се развържат окончателно в масовото съзнание в нашата част от света. Ще падне официалната западна надежда, че пазарът върви само с демокрация. Ако и доколкото деспотичните режими по света осигуряват на своите народи доволство, съвсем не е сигурно, че някой в тях

⁵ **Harari, Yuval.** *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*, 2016, p. 443.

ще действа активно срещу режимите на тема демокрация. В същото време, докато търговията върви, отвън все по-малко ще се обръща внимание на деспотичността на режимите. Но пък и докато търговията върви, деспотичните режими трудно ще се отбраняват от „развалата“ на масовата комуникация, т.е. ръбовете им така и така ще се оглаждат.

Накратко: ще пада авторитетът на двете свещени животни, за които ни говореха (почти) опроверганите апологети на либералната демокрация: знанието какво е добро, както и... самата либерална демокрация. Когато през 60-те години на миналия век Фридман разглежда връзката между икономическа и политическа свобода, той вече има примерите на нацистките режими и сочи, че капитализмът е необходимо, но не и достатъчно условие за политическа свобода⁶. Днес като че ли изглежда по-важно да се подчертае обратното: че политическата свобода може би се оказва съществено, но не и задължително условие за икономическата свобода. Орбан вече сочи предимствата на нелибералната демокрация. А какви точно демокрации, простете, имаме в Близкия Изток? През 2015 г. в Ню Йорк излезе забележително четиво с лични разкази за скорошните арабски революции. Колко неуместно красиво звучат в тях днес заглавия като „Първа стъпка към демокрацията“⁷.

Значи ли обаче това нещо твърде страховито? Да, има морален проблем. Но значат ли Тръмп и идващите може би в Европа тръмписти, орбанисти, или путинисти, че светът зарязва морала и някак потегля в обратна посока на въртене? По-скоро не.

3. Консервативният спазъм

В днешния Запад стана много модно човек да е консерватор. Помня времената, когато на такива етикети у нас се гледаше с насмешка. Имаше купища маргинали, които се пробваха да се нарекат консерватори. Всъщност, толкова често съм бил нареж-

⁶ Вж.: Фридман, М. Връзката между икономическа и политическа свобода // съст. Калин Манолов. *Либерализмът. Идеи за свободно общество*, Издателство на Нов български университет, 2007, с. 172–185.

⁷ Заглавие на разказа на сирийски копирайтър във *Voices of the Arab Spring: Personal Stories from the Arab Revolution*. New York, Columbia University Press, 2015, p. 222–225.

дан на страната на усмиваните, че сега ми се ще да бъде полезен на тези, дето отиват там, където... знам какво ги чака.

Сега и ГЕРБ видимо развива мрежа от консерватори. Нормално – съзнават, че иначе консервативното окончателно остава у БСП. В парламента пък няма и една либерална сила (не броим етикетираното ДПС). И стана модно също да се смята, че ето, либералното е свършило. Боя се, че горе-долу така разсъждават и в по-западните страни.

Трудно ще е, обаче, либералното да загине в свят, който боготвори пазара и свободната търговия. Трудно ще е консуматорски настроеният човек да престане да търси нови и нови удоволствия.

Просто е. Не казвам, че е добро, или е лошо, но е банално. Консуматорите трудно стават консерватори. Случващото се днес в западния свят е консервативна конвулсия, но генералната посока си остава обратната – просто погледнете историята на последните столетия: онова, което преди век е изглеждало немислимо, сега е норма. И това става и без ратифициране на конвенции с плашещи имена, и без сороси. Става просто с ръста на търговията и освождаването на медиите.

Да, времената май наистина са преломни и не можем да екстраполираме току-така. Но как ще накарате обществата отново да повярват истински в Бог, след като има Сири⁸? Как ще накарате някой в Западна Европа да се бие за страната си, когато е свикнал просто да плати на някого, за да го свърши вместо него?

Да, можете да спрете либералите в една или друга страна, но не можете да спрете търговията. А това значи, че не може да спрете консуматорството, а това значи хедонизма, а това значи либералното.

Искате традиционализъм? Тогава пробвайте да принудите хората да спрат да живеят за пари и ги накарайте да живеят за ценности. Трудно, нали? Разказвам го като препатил.

Разбира се, това не отменя факта, че застрашената средна класа или пък работниците днес избират да гласуват за все по-консервативни движения. Но това е повърхностното им хва-

⁸ Сири, гласов асистент в продуктите на „Епъл“, ползващ елементи на изкуствен интелект.

щане за познатото. Или фарсово повторение на историята, ако щете - наместо някакво прекъсване или обрат. Това е хранителна среда за консервативност, а не за консерватизъм.

На този фон странно изглежда основният аргумент на днешните консерватори у нас (и навярно не само у нас) - че либералното и мултикултурното представляват едва ли не нечия идеология или проект и сега крушират, за да отстъпят мястото на колективните идентичности. Да, може би има и план и пр., но либералното и мултикултурното са по-скоро последица от пазара – казано съвсем кратко. Без значение дали някой им помага, или не. Онова, което за краткост наричаме либерализъм, не е някакъв „еврейски заговор“, а е пряка последица от икономическото развитие на света. То размива граници и идентичности.

Неслучайно, думата, която по-правилно описва т.нар. либерално, е прогресистко. Термините казват всичко: едното гледа напред, другото назад. Светът още се върти напред, нали?

Ще кажете: Западният свят не е това, което беше, има криза на идентичността, Китай настъпва, Русия се надига, Турция се кара с Шатите, това ще промени нещата; историята не е свършила.

Така си е. На какво, обаче, се дължи всичко това? Откъде дойде размиването на западните, разбирай либерални, авторитети? Ами резултат е и на самото либерално и прогресистко. На самия пазар и „отваряне“ на обществата. Това е чаровният абсурд, който движи човечеството: някъде в себе си отхранваш онова, което после те надмогва. Търговията значи комуникация, а тя значи падане на граници. Утре африканецът или арабинът просто ще иска да дойде тук, защото тук е по-хубаво. А не защото някой го направлява, тласка и т.н. Да, някой може да го направлява, тласка и т.н., но не това е причината.

Да, ще направиш ограда, ще се споразумееш с Турция. Но мигрантът ще продължава да търси начини. Американците показваха на европейците как физически се пази граница. Но утре кой в Европа ще върши черната работа? Например, кой в България няма да вземе поредната диплома за нещо си от поредния филиал, вместо да стане дърводелец? И тогава? Ще „внасяме“ хора явно. Въпреки консервативното.

Пазарът прави възможно иначе комунистически Китай да произвежда на смешна себестойност и да подкопава добрата

стара социална Европа с нейните разходи за труд. Пазарът кара мнозина да забравят упреците към Китай, че нямало демокрация. Пазарът прави тялото продукт и пъди от тялото духа и душата. Въпреки заклинанията за християнска Европа.

И когато някой някого иска да уязви, изпревари, прегради днес, спира какво? Ами търговията именно; слага мита и пр.

И кое може да докара война? Ами търговската война, разбира се. Светът като че ли отдавна не е изглеждал по-просто, с оголена арматура.

Грешат консерваторите – светът не е стар, нов е. Още по-прагматичен и безценностен. Тоест: не е връщане на християнството, нито на идеологията или ценностите. В най-добрия случай е само привидност на това. Под тази привидност е тъкмо обратното – прагматизация.

Но грешат и заелите днес отбранителна поза либерални мислители. Грешат, като заклеят. Равновесното, разбирай здравословното, състояние на едно общество е да ги има и двете. И погледа назад, и погледа напред. И чувството за общност (защото живеем в такава и нямаме особен избор в сегашния свят), и чувството за личност.

Мнозина либерали в България май, без да се усетят, презряха собствения си народ. На този фон лесно си проправя път битовият консерватизъм и управлението на здравия разум (почти като здравата ръка), което Борисов води, съчетано с мека сила, която се харесва и приема естествено. И май далеч не само за нас, българите.

Посланието на обществата в Запада днес е ясно: ако искате, играйте си на диктатори, само не пипайте стандарта. Ние не сме консерватори, но гласуваме за консерватори, защото те някак си обещава да консервират това, което имаме. Не че държим толкова на него, но ни е страх от неизвестното. Не че мигрантите са чак толкова много, но ни е страх от образа им. Не че утре ще станем истински християни, но се заявяваме като принадлежащи към общност.

Не влошеният живот в Европа, а *опасността* от влошен живот налива вода в мелницата на консерваторите. Нещастни са не толкова онези, които имат малко, а онези, които имат какво да губят. Поредица вълни на изследване го показаха – изтокът и

югът на света са все по-бодри, западът – гледа надолу със страх. Европа е на ръба⁹.

4. Европа на ръба¹⁰

Въпросът за Европа сега всъщност е „сега или никога“. Догодина, с очаквания висок резултат на евроскептици на европейските избори, може нищо да не бъде същото.

В такива моменти всички се сещат за лидер. Обаче, кое ще породи лидера и тягата? Разбира се: кризата. Кризите са това, което рестартира, пробва системата, поражда необходимост от воля. Кризите пораждат политическите форми.

Кризис като днешните в ЕС могат да са чудесни ваксини за едно изнежено младо поколение, което не помни драмите от близкото минало. И затова си играе с огъня. Защото не помни дядовите си разкази за войната.

Кризата, разбира се, може и да събори ЕС. Ако го дадем, значи просто не сме го искали. Ако пък искаме ЕС, значи ще трябва да свикнем с мисълта, че той трябва да има повече субектност, повече самоличност, сила. Това значи повече способност за собствена отбрана и по-единен външнополитически глас.

Тук, обаче, има неподозирана трудност: ще трябва да се мине не само през съгласия, а първо през откази. Първият е отказът на големите държави в ЕС от запазени територии. Да, не на ревнивите за суверенитет вишеградци, а тъкмо на големите. А най-големите имат най-много за губене.

Ако дезинтеграцията наистина се случи, това ще е не защото периферията е избягала, а защото центърът (Франция и Германия) се е разбунтувал. Това предупреди Иван Кръстев в скорошната си диагноза за Европа¹¹.

Германия, например, ще трябва да свикне с мисълта, че един „шеф на Европа“ не може да е само германец. Ядрена Франция, да речем, не може да е единствен кандидат за водеща роля в

⁹ Тези и други подобни данни могат да се открият на **Gallup International**. Gallup International Association. <www.gallup-international.com> и <www.gallup-international.bg>.

¹⁰ Тази част от текста е на основата на мое изказване в дебат, организиран от Френския институт в София, която послужи за основа и на публикация в списание сп. „Мениджър“.

¹¹ **Кръстев, Иван.** *След Европа*. София, 2017, с.18.

нова европейска армия. Съвсем примерно. А консоциативният модел в Европа, т.е. договорената между „големите“ (с реверанси към „малките“) демокрация, май ще трябва да мине в наистина избираема, т.е. санкционирана публично.

Това е двоен отказ от власт – спрямо другите държави в ЕС и спрямо своите собствени граждани. Ето защо нещата стават още по-трудни.

И, да, ще е нужен и – донякъде – отказ от доскорошното европейско осланяне на САЩ. Не защото Европа ще разлюбва САЩ, а защото САЩ май охладня към Европа. Вече има няколко симптоми, които показват, че сегашното ръководство на Щатите предпочита да работи директно с някои страни в съдържането на различните източни заплахи, пред това да поддържа ЕС или дори НАТО. Явно и Европа ще трябва да свикне да разчита повече на себе си.

И, разбира се, че ще трябва да се отказва и на Русия, а доста държави в ЕС не могат особено да отказват на Русия.

А най-мъчен ще е отказът от консервативното упование. Връщането към суверенитета на националните държави е основното, за което народите се хващат сега. Но във времената на свободна търговия, това е близо до утопия. А и в същото време раздробяването на национални държави е точно обратното на посоката, в която би следвало да върви ЕС, за да оцелее. Накратко: за да има силен ЕС, трябва да има известен отказ от националното в момент, когато желанието за национално е най-силно.

Ето защо силен ЕС е не просто объркваща, но и противоестествена идея за мнозина. Противоречи на нормалния инстинкт на народите за самосъхранение – тъкмо в този момент. И това е може би най-якото доказателство колко трудно ще е ЕС да бъде силен. Почти невъзможно.

С това ще дойде и нуждата да се откажем от идеята за задължително монолитен ЕС. Ясно е вече, че няма как да махнем суверенитета от главите на повечето държави от Вишеградската група. Нито как току-така да ги глобим или да ги „ограмотим“. Ще трябва да живеем редом с идеологията за повече суверенитет. Защото иначе източната част на ЕС може само да бъде отблъсната. А това ще е тежка капитулация на един от най-амбициозните проекти на съвремението ни – отказът от западноевропейския поглед снизходително отгоре към Източна Европа.

В края на миналия век бостънският професор Лари Улф показва Източна Европа като конструкт на Просвещението, който да утвърди превъзходството на западната Европа¹². ЕС като че ли успя да преодолее това. Сега, обаче, може да се окаже, че това не е преодоляно, а Изтокът поглежда с яд (и даже отвисоко) на Запада, илу пък обратно – има своеобразна нова „уестърнизация“ на Европа, т.е. – отместване на тежестта на културната идея за Европа именно на Запад¹³ и постепенно маргинализиране на Изтока. „Наша марването“ на Изтока би било късогледо, защото Изтокът има някои живителни сили, които Западът е изгубил.

Явно е, че в ЕС ще трябва да се балансира, да се лавира, с няколко думи да се прави политика. А не администрация. И това несъмнено ще е най-трудният отказ. Отказът от административната самозаблуда и самоуспокояване. Отказът от мързел. Да, ясно е, че историята не е „свършила“ и не е дошло времето политиката да бъде заменена от бюрокрация. Отказът от административен, деидеологизиран подход ще е най-труден, защото изисква да се появяват макроноподобни политики, които защитават радикална... нормалност. Тоест, да превръщат нормалността в идеология, с други думи - да се мъчат да правят от скуката нещо интересно. Дървено желязо, нали?

Ей такива „дървени желяза“ ще трябва – Макрон (да, вярно е, сега е в упадък), Курц (да, вярно е, той май е надежда колкото на проевропейците, толкова и на антиевропейците), „Граждани-те“ в Испания (да, вярно, сега и там май се появява радикална десница). Движения, които показват, че може да няма толкова сериозна разлика между консервативно и либерално. И че либерализмът може да е радикален и популистки, т.е. привлекателен, поне колкото консерватизмът.

И накрая, труден ще е и отказът от универсалната, даже универсалистка претенция на ЕС. Красивата претенция да е „добър“, да пръска ценности по света, да е отворен. ЕС вече не издържа тежестта на собствената си красота. За да оцелее тази

¹² Улф, Лари. *Изобретяването на Източна Европа: Картата на цивилизацията в съзнанието на Просвещението*, ИК „Кралица Маб“, 2004, с. 527–530.

¹³ Понятието вземам от Джералд Деланти и книгата му „Изобретявайки Европа. Идея, идентичност, реалност“, Издателство „Балкани“, 2004, 49 – 71, в която той разсъждава за източните и западните граници на културната идея Европа.

красота, тя може би трябва да бъде затворена зад истински граници – нещо като „ще е демократично и социално, но само за нас“. Звучи лицемерно, но светът и бездруго май върви в тази посока: с неотклонния растеж на китайската амбиция, на мнозина по света вече няма да им е толкова интересно дали Европа е „добра“, „лоша“ или каквато и да била. Да, звучи сякаш ЕС ще се откаже да бъде себе си – с някакъв тръмповски изолационизъм. Наистина неприятно.

А какво, все пак, ще стане, ако се окаже, че ЕС няма силите? Възшност, залогът е толкова голям, че едва ли ще видим реален разпад. Но просто ЕС няма да навакса и да се превърне в истински център – в свят, който върви към полицентричност. ЕС би могъл да остане част от един обобщен регион „Запад“. Ще си остане един голям пазар, без голяма политика, и може би мнозина ще са доволни. Мнозина извън ЕС.

5. Къде сме ние

В общи линии, проблемите пред страната ни са ясни. Затова ще добавя само онези, за които днес сравнително малко се говори.

Единият е липсата на какъвто и да било общностен, наречете го национален, инстинкт. Имаме си консервативна вълна и у нас, разбира се, и хващане за националното, както мнозина други наоколо. Но имаме ли национално, за което да се хванем? Когато през 2015 г. световната асоциация „Галъп интернешънъл“, в сътрудничество с УИН, провери в над 60 страни по света дали хората са готови да се сражават за страната си, оказа се, че България е нещо като парче запад в контекста на Балканите – ненапрегнато общество, без колективен инстинкт за самосъхранение. Същото се потвърди и когато питахме дали хората вярват в Бог и пр. България приличаше повече на консуматорските, доволни и все по-„безнационални“ (или може би безценностни) общества в Западна Европа, отколкото на съседите си¹⁴.

¹⁴ Данни от такъв тип международни сравнителни изследвания данни могат да се открият в „Polling around the World“ (2017) и „Voice of the People“ (2015), издания на Световната асоциация „Галъп интернешънъл“, заедно с УИН, както и на <www.gallup-international.com> и <www.gallup-international.bg>.

Разбира се, всичко това може и да е добре – защото може да значи здрав разум и толерантност. Само че дали не е прекалено луксозно и наивно в свят като днешния – в който все повече трябва да разчиташ на себе си, т.е. на собствената си общност? Ние, българите, имаме спешна нужда да се харесаме, написа преди години Огнян Минчев (цитирам по памет).

Дали е от загубените ни войни, дали е от закъсняло национално самоосъзнаване, дали – обратно – е от външната намеса, която доведе до създаването на държава, преди може би сами да сме постигнали по-мощно национално съзряване по пътя на стопанската си инициатива, дали заради липса на днешни национални предизвикателства, каквито имаха съседите ни... Но както и да го гледаме, националната спойка при нас изглежда по-анемична от тази в околните страни. Да, знам, че това мнение изглежда странно на фона на много наблюдения от ежедневието около нас.

Българската политика днес, ако и да съдържа националисти, (още) се ръководи от стил, който често пренебрегва националното. Ще кажете: това е нормалност, която нашите съседи нямат и затова си патят. Лошото на тази нормалност, обаче, е, че е малко луксозна. Да, в свят на все по-конкуриращи се национални общества, ние наивно си позволихме да помислим, че националното си отива.

И това е проблем. Защото регионализиращият се свят, с отпадащи традиционни жалони на колективна сигурност, изисква възможност да се справяш във все по-голяма степен сам.

На пръв поглед, аморфната и „браунова“ България, стремяща се да е добре с всички, е идеално приспособена. Но на втори поглед ясно се вижда имунната недостатъчност на страната ни. За зла беда, България няма капацитета да се справя сама с разлома между очертаващите се региони и „уона би“ региони около нас.

Заедно с тази имунна недостатъчност идва и още нещо. Тъкмо умните хора в България странят от националното мислене. Вярно, умните хора обикновено са космополити. Но идеята за национална общност изглежда почти изцяло неприсъща на интелигенцията, която днес се формира у нас. И още по-неприятното: националното

мислене става атрибут на растящата маргинализация. Съществува ножица между национално и умно. Възможно ли е патриоти да не са идиоти, попита наскоро един от най-задълбочените социолози у нас – проф. Георги Димитров. Отговорът му е от типа „да, но не и тук и сега“¹⁵.

Това пък е всъщност само още един белег на нарастващото отчуждение между елит и народ. Напоследък отново пролича колко мощна е непоносимостта между част от интелигенцията и масовия градски българин. Добавете към това по-дълбоките регионални различия. И т.н., и т.н.

И да направим бързото уточнение – съвсем не става дума за това, че е нужен някакъв злокачествен национализъм. Припомни го наскоро Петър-Емил Митев: онова, което трябва да избегнем, е сблъсък на идентичности. Онова, което трябва да реализираме, е мярата на националната и европейската идентичности.¹⁶

Но има и по-голям проблем. Последното десетилетие наистина лиши страната ни от усещането за каквато и да било дългосрочност на политиката. Стратегическо национално целеполагане е последното, което бихме очаквали от политици като Борисов, например.

Самоуспокоението на растежа и обилността на европейското финансиране отложиха алармата за непопулярни мерки. Днес никой не смее да каже, че в редица сфери у нас е нужна социална болка днес, за да може въобще да оцелеят утре. И това е най-големият проблем на страната ни – ние имаме нужда от рязане, но вместо това искаме още (и сме прави да искаме).

България е в порочен кръг. И няма кой да каже лошите новини, камо ли някой да проведе реформите.

А през това време нещата у нас вървят към ад хок харчене без концепция, а и без пестеливост. Никой не иска да реже. Нито излишното в здравеопазването, нито в образованието, нито където и да било. По всичко личи, че ефективността на разходите и потъването на пари ще продължи. Оптимизацията на разходите е тема табу в социално-консервативния дневен ред на всички основни партии.

¹⁵ **Димитров, Г.** Възможно ли е патриоти да не са идиоти? // *OffNews* [онлайн], 20.09.2018. <<https://offnews.bg/nashite-avtori/vazmozhno-li-e-patrioti-da-ne-sa-idioti-688430.html>> (08.10.2018).

¹⁶ **Митев, Петър – Емил.** *Българите. Социологически погледи*. София, Изток - запад, 2016, с. 658.

Оптимизмът се ограничава до спада на безработицата и ръста на икономиката. Това, обаче, не решава проблема с наднорменото социално разслояване, нито с регионалните различия. Общността България се пилее.

Управленският стил е реактивен, гъвкав, но не и стратегичен. Колкото няма лоши новини, толкова няма и добри разкази. Борисов се опита да измисли два такива – строителството на пътища и санирането. Не се получи национална марка обаче – каквато навремето имаше Ирландия, каквато – добра или лоша – направи Румъния, каквато – пак добра или лоша – направи Унгария. Страната ни няма легенда за външните, още по-малко – за вътрешните публикации. Няма бранд, овен прословутата стабилност.

Липсата на национално мислене и липсата на разказ правят така, че българите нямат утре, живеят в едно постоянно днес. Това е посредствено във всички смисли на думата съществуване.

Всичко това само задълбочава един траен недъг на масовото съзнание – който България не може да изчисти вече десетилетия. Това е опашкарското ни съзнание. Подобна масова и рецидивираща травма се наслаждава към лузърското ни съзнание на народ, който късно в сравнение със съседите е преживял националната си приказка, на селско население, за което в един момент преди Възраждането май е говорено повече като за нарицателно, отколкото етноним, на народ, загубил катастрофално националната си програма в първите десетилетия от свободната си история. Въпреки целия си героизъм и национален спринт.

Опитайте се да вникнете в смисъла на поредицата „добри новини“ от типа „българи спечелиха някаква награда навън“ и т.н. Всъщност те съдържат нескончаемото удивление, че това въобще е възможно.

6. Какво можем да очакваме

И така: какво можем да очакваме в свят, в който познатите ни ориентири, които уж щяха да са вечни, изчезват, Европа се намира в решителна криза на смисъла, а страната ни генерално е свалила гарда. Би било смешно да очакваме нещо особено хубаво. Няма на какво отгоре.

Силите, които говорят за непопулярни реформи у нас, са извън общественото полезрение. Левицата има своите визионерски усилия, но те не съдържат нещо принципно ново, в сравнение с онова, което винаги сме очаквали от нея. Кандидатите за нови актьори ползват добре познатите похвати на популизма. Като че ли липсва сила, която да съобщи на българите, че е време наистина да започнат да се притесняват. Ама наистина, не само обичайното принципно (и често инерционно) недоволство.

Да вземем, например, потенциалния домино ефект, който една нова промяна на границите на Балканите би имала. Възможна е игра, в която мнозина от околните народи може и да си „вземат“ нещо, или да загубят нещо. Можем ли ние да „вземем“ каквото и да било? А трябва ли? А можем ли да загубим? Имаме ли суверенитет, съзнание, армия? Но въобще, мислим ли за това? Не съм убеден. Страх ме е от аматьорщината във властта; във властите у нас в годините.

Ние българите май не бихме имали особено много против дори и практическа загуба на суверенитет върху български територии, например. И много хора ще ви кажат, че това е нормалност, може би – защото нали е важно хората да живеят добре, а не суверенитетът и т.н.? Така ще ви кажат теоретичите. Но практики като мен ще ви кажат, че всъщност при процес на промяна на границите България рискува брутална и почти смъртоносна щета по националния характер. Например.

Или пък да вземем прословутата Македония, с която имаме обща история и се надяваме на общо бъдеще. А какво ще направи България, ако Македония започне да се разпада? Имаме ли стратегия? Твърде съмнително.

България няма план. И двата примера по-нагоре са просто бегъл симптом.

Междувременно България ще продължава да се раздира от вътрешни социални различия – защото абсолютно никой не прави планомерни усилия за намаляване на социалните и регионалните неравенства. Тези усилия не са и лесни, защото ще има протести. Съвсем примерно. Да не започваме да се повтаряме.

В идните години страната ни ще продължава да консумира европейско финансиране, с което ще идва и корупция, но ще се

възползва и от обезболяващия ефект. И този обезболяващ ефект ще продължава да отвлича вниманието от истинските сюжети.

В същото време, страната очевидно ще изпитва два пряко свързани проблема: демографското задъхване и скритите пробойни в пенсионната си система и осигурителните механизми въобще. България ще изпитва все по-голям проблем и с маргинализацията и социалното отдалечаване на гетоизирани общности.

Неминуемата необходимост от „внос“ на работна ръка вероятно ще създава напрежения – дори и спрямо етнически българи от историческите общности.

В същото време, и със смяната на поколенията у нас, ще настъпва съгласуване на белези на обществената тъкан с тези на държавите, към които се опитваме да се причислим, т.е. някаква форма на постпреходна нормализация. Но ако страната ни продължи да показва единствено реактивен управленски стил, в съчетание с прахосническо харчене, корупция и слаба съдебна предвидимост, това ще е тежка загуба на национално време за сметка на поколенията.

Вярно е, че концепцията за националното се променя, но няма да бъде пресилено, ако кажем, че в преломния поне за нашата част от света момент България рискува да остане периферия, или несигурна междинна зона между формиращи се региони, макар да продължава да има шансове за технологичен напредък.

Този технологичен напредък би дошъл с поставяне на ясни цели в образователната система. И въобще, с дългосрочно мислене и по-трудолюбиво, а не толкова гъвкаво, управление.

България е призвана да се „специализира“ в нещо. Отчасти наследената математизирана образователна инфраструктура, например, е наш шанс в секторите с добавена стойност. Именно те са и начинът за по-добър живот. Страната ни няма как да живее добре, ако остане икономическа периферия с чувствително място на обслужващия сектор.

Нужни са няколко неща, по които България да има стратегия. Които действително да са приоритет и които да се обгрижват с дългосрочно усилие. С ясно отговорни лица, публично оповестяван напредък по стъпки и широко обговаряне, както наскоро об-

говаряхме прословутите Западни Балкани. Образованието е ясно, но то трябва да стане част от по-обща политика на страната за човешките ресурси. Това означава междусекторна и с единно място на достъп политика за младежта, за социалната грижа, за гетата, ако щете и за здравеопазването. Ясна политика за човешкия капитал. Да, за демографията. И когато става дума за регионално развитие, да се имат предвид и неравенствата между регионите в достъпа до благосъстояние.

Трудно бихме могли да очакваме нещо по-различно, когато сходни процеси, по всичко личи, застрашават и страните, от които обикновено очакваме коректив. Но, все пак, си струва напomenянето (дори и вече да е банализирано).

И трябва да свикнем, че бързи решения няма. И че всичко зависи от икономиката, т.е. от работата ни. И че трябва да протестираме, да се опитваме да намалим корупцията и т.н. Напomenям го, преди текстът ми да е станал съвсем циничен. Нарочно циничен е. Дано стресне. И дано е хипотеза.

ЗА АВТОРИТЕ

Борис Попиванов е доцент в Катедра Политология на Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, доктор по политология. Интересите му са в областта на политическите идеологии, модерната българска държавност, социологията на младежта. Автор на книгите „Новият избираател“ и „Променящи се образи на лявото в България“; съ-съставител на две антологии върху Маркс и традицията на гражданското общество. Участник в международни проекти за младежкото политическо участие и миграцията.

Александър Димитров е доктор по политически науки, главен асистент в катедра Политология на Университет за национално и световно стопанство, автор на множество статии и публикации в областта на политическия маркетинг, левите партии, политическото лидерство и др. Гост лектор в Университета в Гранада, главен експерт в Центъра по исторически и политически изследвания, специализирал в Руския институт за стратегически изследвания и в Международния институт - Фулбрайт.

Ваня Григорова е икономист, синдикалист и граждански активист, икономически съветник на президента на КТ „Подкрепа“. Завършила е Университет за национално и световно стопанство. Автор е на изследвания за въздействието на международните финансови институции върху социално-икономическото развитие на България, за ефектите от договорите за свободна търговия, за последствията от дерегулацията на публичните услуги и др. Председател на сдружение „Солидарна България“.

Страхил Делийски преподава в Катедра Политология на Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ политически комуникации и политическа антропология. Автор на множество медийни публикации върху българския политически процес и състоянието на демокрацията у нас.

Георги Бърдаров е доцент в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, доктор по демография на населението и селищата, специалист по демография и етно-религиозни

конфликти, ръководител на катедра „Социално-икономическа география“ и зам. декан на Геолого-географски факултет на Софийския университет. Специализирал в университета „Карл-Францен“ в Грац Австрия и изнасял лекции в Кьолн, Германия. Автор на научната монография „Имиграция, конфликти и трансформация на идентичности в ЕС“.

Евелина Славкова е бакалавър по социология и магистър по политически мениджмънт в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, политически анализатор, съосновател на Изследователски център „Тренд“. Интересите ѝ са свързани с темите за сурогатното майчинство, българския политически процес, равновесие между половете.

Теодор Славев е старши анализатор в Български институт за правни инициативи. Занимава се с провеждане на количествени и качествени изследвания и анализи в областта на политическата система и процес, правосъдието и съдебната реформа. Координира проекти, свързани с мониторинг на парламентарната дейност. Специализира в подготовката и провеждането на застъпнически кампании и изграждането на граждански коалиции по различни теми. В момента е докторант по политология в Университет за национално и световно стопанство, където разработва дисертационно изследване върху социалния капитал (социално, политическо и институционално доверие). Преди да се присъедини към екипа на БИПИ е бил експерт в Министерство на правосъдието (2011 - 2012 г.), където работи по Механизма за сътрудничество и оценка.

Стефан Георгиев е изследовател, политически анализатор, активист и учител в сферата на неформалното учене, бакалавър по социология и магистър по политически мениджмънт в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Специализирал в САЩ по теми, свързани с гражданския активизъм и работата с неправителствени организации. От 12 години работи като изследовател в Афис, агенция за социални и маркетингови изследвания. Секретар на УС на Института за социална интеграция. Встрани от изследователската си практика, през последното десетилетие работи като учител и треньор в полето на

неформалното учене в България и в страни от ЕС. Основните му сфери на експертиза като обучител са по-специално по теми, свързани с демокрацията, активното гражданство, младежкото участие, доброволчеството, валидирането на умения, придобити през неформално учене, организационното и личностно развитие, политическия мениджмънт.

Георги Джартов започва да се занимава активно с Азия през 2005 година, когато заминава за продължително обучение в Пхенян, КНДР. В момента той е базиран в Пекин, където извършва оценки на въздействието върху социалната среда в Азиатската банка за инфраструктурни инвестиции за проекти, реализирани из целия континент. Прекарва голяма част от последните 13 години в Мианмар, Китай, Камбоджа, Корея и Сингапур, където работи по проекти, финансирани от Европейската комисия, Световната банка и Департамента за международно развитие на Великобритания. Коментирал е редица актуални събития от Азия за БНТ, БНР, Телевизия Европа, Bloomberg и други.

Първан Симеонов е изследовател, публицист и граждански активист. Сред основните негови области на интерес са проучването на общественото мнение, политическият анализ, социологията на градските пространства, изследванията за младежта и др. Преподава политически кампании и изследователски методи в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Изпълнителен директор е на „Галъп интернешънъл“, изследовател в Института по социология „Иван Хаджийски“. Основен автор и редактор на годишните книги на „Галъп интернешънъл“ – „Политическият процес и общественото мнение в България: Годишен обзор“, издания на „Сиела“ от 2013, 2014, 2015, 2016, 2017 и 2018 г.). Автор на научни публикации за радикалната десница и популизма, в областта на младежките изследвания, градските пространства и др. Автор и на многобройни текстове в медиите.

Издател

Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
ул. Княз Борис I 97
1000 София, България

Автори

Борис Попиванов, Александър Димитров,
Ваня Григорова, Страхил Делийски,
Георги Бърдаров, Евелина Славкова,
Теодор Славев, Стефан Георгиев,
Георги Джартов, Първан Симеонов

Съставител и редактор

Стефан Георгиев

Отговорен редактор

Хелене Кортлендер

Предпечатна подготовка и печат

Про Креатив Студио

София 2019 г.

Използването с търговска цел на всички,
издадени от Фондация Фридрих Еберт (ФФЕ)
публикации, не е позволено без писменото
съгласие на ФФЕ.

Мненията, изразени в тази публикация,
принадлежат на автора/авторите и не
отразяват непременно позицията
на Фондация Фридрих Еберт.

Всички текстове са достъпни онлайн

<http://www.fes-bulgaria.org>

ISBN 978-954-2979-47-0